

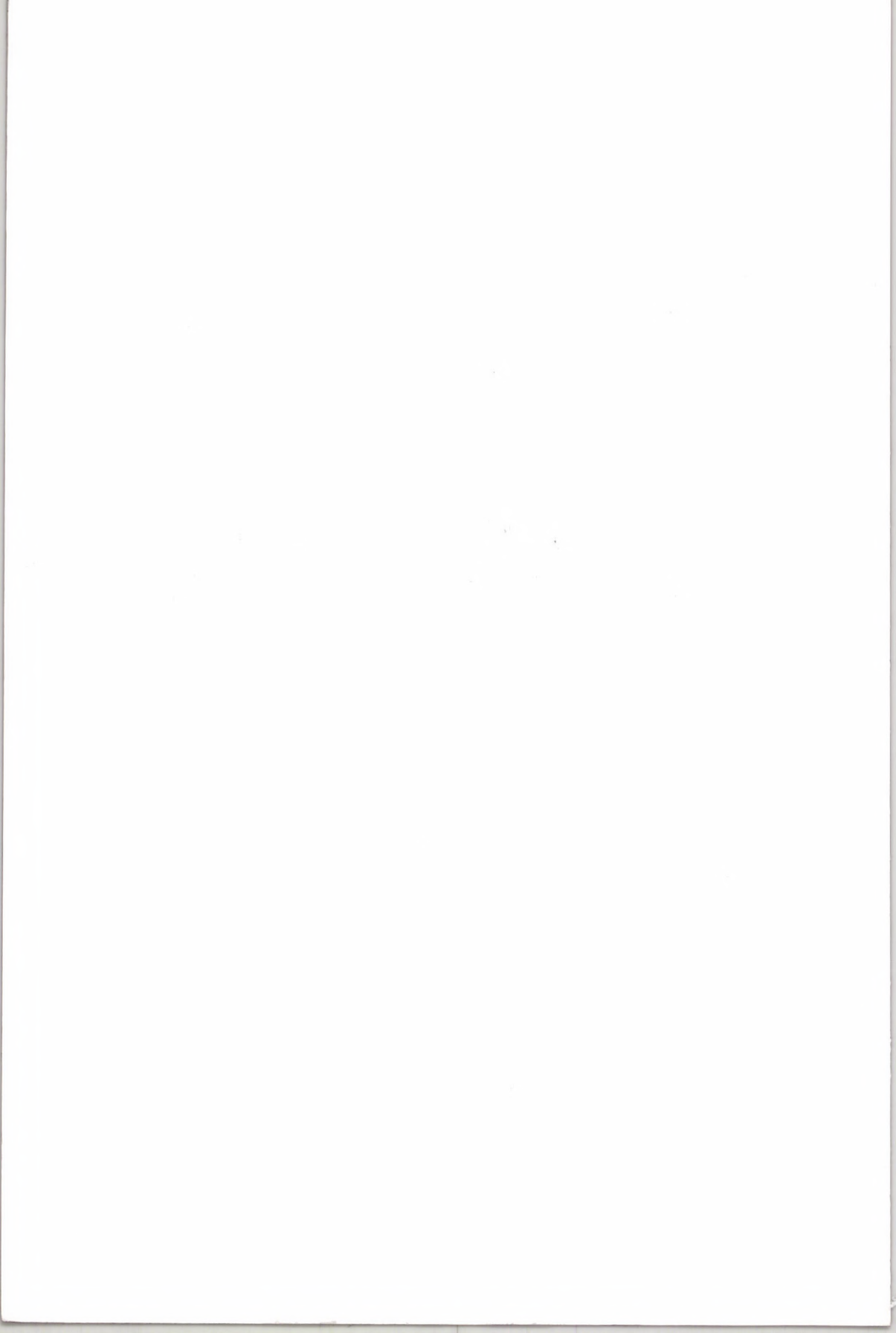
LINGUISTICA
SERIES A
STUDIA ET DISSERTATIONES, 16.

**A MAGYAR NYELVI NORMA
ÉRVÉNYESÜLÉSE NAPJAINK
NYELVHASZNÁLATÁBAN**

Szerkesztette:
KEMÉNY GÁBOR és KARDOS TAMÁS

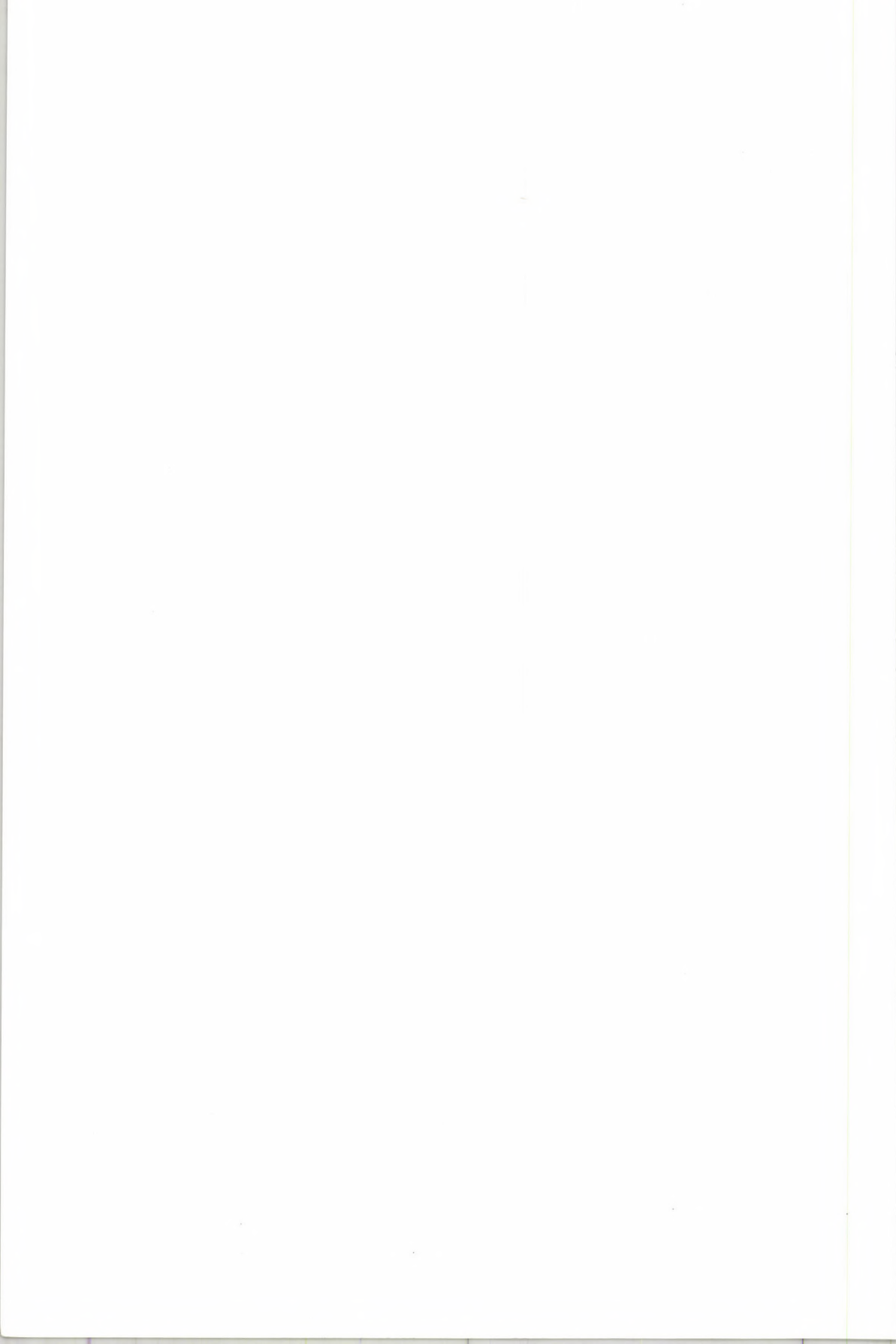
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1994

LINGUISTICA
SERIES A
STUDIA ET DISSERTATIONES, 16.

A MAGYAR NYELVI NORMA ÉRVÉNYESÜLÉSE
NAPJAINK NYELVHASZNÁLATÁBAN

LINGUISTICA
SERIES A
STUDIA ET DISSERTATIONES, 16.

**A MAGYAR NYELVI NORMA
ÉRVÉNYESÜLÉSE NAPJAINK
NYELVHASZNÁLATÁBAN**

Szerkesztette:
KEMÉNY GÁBOR és KARDOS TAMÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1994

A kötet megjelenését támogatták:

HEMINGWAY ALAPÍTVÁNY

ILLYÉS ALAPÍTVÁNY

PRO MEDIA ALAPÍTVÁNY

Lektorálta:

PAPP FERENC

SZATHMÁRI ISTVÁN

SZENDE TAMÁS

ISBN 963 8461 72 1

ISSN 0238-8642

© Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1994

Felelős kiadó: Kiefer Ferenc

Technikai szerkesztő: Kiss Gábor

Szedte és tördelte:

TINTA Bt. (1116 Bp., Szatmárhegy u. 13.)

Fotókész anyagról a nyomdai kivitelezést végezte:
9421829 AKAPRINT Kft. F. v.: Dr. Héczey Lászlóné

TARTALOM

Előszó	7
I. A NYELVI NORMA FOGALMA ÉS ELMÉLETI KÉRDÉSEI	9
<i>Deme László</i> : A normafogalom dialektikája	11
<i>Bencédy József</i> : A beszélt nyelv és a norma	17
<i>Szabó Géza</i> : A nyelvi norma néhány dialektológiai-szociolingvisztikai kérdése a mai magyarban	23
<i>Molnár Csikós László</i> : A nyelvi norma alkalmazhatósága	27
<i>Wacha Imre</i> : Norma és/vagy kommunikativitás	31
<i>Büky László</i> : A nyelvi minták követésének hátrányáról	43
<i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Néhány észrevétel a magyar nyelvi norma érvényesüléséről	47
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : A nyelvi norma bölcséleti alapjairól	51
II. KÓDVÁLTÁS, NORMAVÁLTÁS NAPJAINK NYELVHASZNÁLATÁBAN	55
<i>Klaudy Kinga</i> : Fordítás és nyelvi norma	57
<i>Varga József</i> : A magyar nyelvi norma érvényesülése kétnyelvű környezetben	63
<i>I. Gallasy Magdolna</i> : „A norma nevében”	67
<i>Balázs Géza</i> : Normaváltás napjaink megszólításformáiban (Az <i>elvtárs/úr</i> kapcsán)	75
<i>Erdei Iván</i> : Nyelvi típushibák a rádió és a televízió nyelvhasználatában . .	79
<i>Villó Ildikó</i> : A szókincs mozgásáról néhány neologizmus kapcsán	85

III. A MAI MAGYAR KÖZNYELVI NORMA ÉRVÉNYESÜLÉSE NÉHÁNY NYELVHELYESSÉGI KÉRDÉS TÜKRÉBEN	91
<i>Grétsy László: Természetesen, hogy nyelvi változás – De milyen?</i>	93
<i>Kemény Gábor: Az igekötő elmaradásának néhány jellegzetes esete a mai magyar köz- és sajtónyelvben</i>	99
<i>Szűts László: Meghonosodó idegen szavak viselkedése nyelvünkben</i>	107
<i>Váradi Tamás – Kontra Miklós: A stigmatizált magyar kijelentő mód társadalmi disztribúciójáról</i>	115
<i>Kassai Ilona: Az -e kérdőszó vándorlásai</i>	125
<i>Horváth Veronika: A -ba(n) nyelvi változóról</i>	131
<i>Laczkó Mária: A szavak ingadozó toldalékolásának előrejelezhetőségéről</i> .	139
<i>Thimar Márta: A felszólító mód egyes szám 2. személyű rövid és hosszú alakjainak használatáról</i>	147
IV. NORMA ÉS ANYANYELVI NEVELÉS	151
<i>Szende Aladár: Norma és anyanyelvi nevelés</i>	153
Takács Etel: A magyar nyelvi norma értelmezése és működése az általános iskola felső tagozatában	157
<i>Guttman Miklós: A nyelvi norma és az általános iskolások nyelvhasználata Nyugat-Dunántúlon</i>	159
<i>Graf Rezső: Nyelvi norma a középiskolában</i>	163
<i>A. Jászó Anna: A kiejtési norma érvényesülése főiskolai hallgatók beszédében</i>	169
<i>Eőry Vilma: A kérdezők normatadata (Nyelvművelő közönségszolgálati tapasztalatok)</i>	177
<i>Koltói Ádám: „Fiatalul” magyarul? (Az ifjúsági nyelv hatása a mindennapi nyelvhasználatra)</i>	181
<i>T. Somogyi Magda: A norma szerepe a magyar mint idegen nyelv tanításában</i>	185

ELŐSZÓ

Kötetünk az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1989. november 23–24-én rendezett, „A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában” című konferencia előadásait tartalmazza.

A konferencia HERMAN JÓZSEF akadémikusnak, az intézet akkori igazgatójának megnyitójával kezdődött. Bevezetőjében Herman József arról beszélt, miért tartja a Nyelvtudományi Intézet fontosnak a magyar nyelvi norma elméleti kérdéseinek és nyelvhasználati megvalósulásának kutatását. „Ma már eléggé világos – állapította meg –, hogy a nyelvvel kapcsolatos kutatásoknak nemhogy nem lényegtelen, hanem igenis fontos feladata a nyelvre és a nyelvhasználatra vonatkozó tudatosságnak, az ún. *metanyelvi tudatosság*-nak a tanulmányozása.” „A nyelvi folyamatok jelentős része a tudatküszöb alatt zajlik. De óriási építmény az is, ami a tudatküszöb fölött van, ami a nyelvvel kapcsolatos tudás, a nyelvre vonatkozó értékelés kérdése. Ebben az összefüggésben én úgy látom – szögezte le Herman József –, hogy az, amit többé-kevésbé idézőjelben »hagyományos nyelvművelés«-nek, »normatív tevékenység«-nek és »a normatív tevékenység vizsgálatá«-nak hívnak, igenis fontos kutatási terület, és méltó helyet kell kapnia a nyelvre vonatkozó vizsgálatokban.” Befejezésül arra emlékeztette a konferencia résztvevőit, hogy „a nyelvvel és különösen az anyanyelvel kapcsolatos tudásunk, véleményeink ezer szállal fűződnek azokhoz a véleményekhez és ahhoz a tudáshoz, amely a saját nyelvi közösségre, tulajdonképpen saját nemzetünkre vonatkozik, annak sajátos tükröképei, és attól meg is határozottnak egy bizonyos értelemben. Éppen ezért az a föladat, hogy a mi tudatos normánkat és e normának hatásait vizsgáljuk, vagy akár e normának a gyökereit, bizonyos értelemben túlmutat a nyelvtudomány szoros keretein.” (Herman József szavait a helyszínen készült hangfelvétel alapján közöljük.)

Az első nap délelőttjén a nyelvi norma fogalma és elméleti kérdései szerepeltek a konferencia napirendjén (elnökölt: KEMÉNY GÁBOR). Délután – DEME LÁSZLÓ elnökletével – a kód- és normaváltás jelenségével foglalkozó előadások hangzottak el. Másnap délelőtt a mai magyar köznyelvi norma érvényesülését néhány nyelvhelyességi kérdés tükrében vizsgálta a konferencia. Ezen az ülésen az azóta elhunyt LÓRINCZE LAJOS elnökölt. Végül a délutáni ülésen – GRÉTSY LÁSZLÓ elnökletével – a norma és az anyanyelvi nevelés kapcsolata volt a téma. A konferencia Grétsy László zárszavával ért véget.

Az előadásokat mind a négy ülésen hosszas és általában tartalmas vita követte. Eredetileg ezeknek a szövegét is publikálni akartuk (e célból a helyszínen készült is hangfelvétel), később azonban erről a tervünkről terjedelmi és technikai okokból le kellett mondanunk. A felvételek azonban minden érdeklődőnek rendelkezésére állnak a Nyelvtudományi Intézet mai magyar nyelvi (nyelvművelő) osztályán. Ez úton is szeretnénk köszönetet mondani annak a két kollégának, aki a legaktívabban vett részt ezekben az eszmecserekből: KÁLMÁN BÉLA akadémikusnak (Debrecen) és ÁGOSTON MIHÁLY egyetemi tanárnak (Újvidék).

ELŐSZÓ

Kötetünk megjelenését számos objektív (és néhány szubjektív) körülmény hátráltatta:

1. Az anyag összeállításakor teljességre törekedtünk, vagyis azokat az előadásokat is közzé kívántuk tenni, melyeknek kéziratát az előadó annak idején nem adta le. Úgy gondoltuk, inkább várunk a megjelenéssel, mint hogy csonkán, esetleg éppen a legérdekesebb előadások nélkül lásson napvilágot a konferencia anyaga. Azt a törekvésünket, hogy a hiányzó kéziratokat az előadóktól megkapjuk, végül is (kettő kivételével) siker koronázta. Ám ez a – korántsem tétlen – várakozás alaposan megnövelte az átfutási időt.

2. Az előadások szakirodalmi hivatkozásait megtartottuk, sőt igyekeztünk a lehetőség határáig egységesíteni és hiánytalanul pontossá tenni. Mondanunk sem kell, hogy ez sem gyorsította a kötet elkészültét.

3. A szerkesztést 1991 végén fejeztük be. Ezután kéziratunknak három lektora is volt (PAPP FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN és SZENDE TAMÁS). Észrevételeiket – amennyire ez egy ilyen műfajú kiadvány esetében egyáltalán lehetséges volt – igyekeztünk maximálisan figyelembe venni. Így megpróbáltunk eleget tenni annak a kívánalomnak is, hogy az anyagot tömörítsük, szabadítsuk meg az élőbeszéd esetlegességeitől. Lektoraink gondos munkáját, igényességét ez úton is köszönjük.

4. Mindezen műveletek közben azzal is foglalkoznunk kellett, hogy a kötet kiadásához szükséges anyagi eszközöket felkutassuk. Hála támogatóinknak (nevük a címlap túldoldalán olvasható), ez a nehézség is megoldódott. Mivel azonban a kiadási költségek előteremtése sem ment máról holnapra, a kézirat végül is csak 1994 tavaszán kerülhetett sajtó, azaz szöveg-szerkesztő alá.

Időközben néhány előadó megunt a várakozást a kötet megjelenésére, és előadását, ill. annak kibővített, átdolgozott változatát másutt publikálta. E türelmetlenséget megértjük, s – némi ingadozás után – úgy döntöttünk, hogy nem „büntetjük meg” őket (valójában: saját magunkat!) azzal, hogy kihagyjuk őket a könyvből. Ugyanezért nem kurtítottuk meg a Váradi–Kontra szerzőpáros, ill. Wacha Imre előadását, jóllehet ezek szinte tanulmányra fejlesztett alakban jutottak végül is hozzánk.

Őszintén reméljük, hogy az itt következő előadások így együtt, abban a sorrendben és szerkezetben, ahogy annak idején elhangzottak, nem érdemtelenek a mai olvasó figyelmére sem. Bízunk abban is, hogy lesz még folytatása ennek a tudományos tanácskozásnak, hiszen a magyar nyelvi norma érvényesülésének témakörét nem lehet 30 előadásban kimeríteni. Egyszermind felhívjuk a figyelmet az ugyanebben a sorozatban megjelent „Normatudat – nyelvi norma” című tanulmánygyűjteményre, amely a nyelvi normának számos olyan vonatkozását tárgyalja részletesen, amelyről az 1989. novemberi konferencia előadói nem vagy csupán érintőlegesen szóltak.

Budapest, 1994. június 30-án

A SZERKESZTŐK

I.

A NYELVI NORMA FOGALMA
ÉS ELMÉLETI KÉRDÉSEI

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

A NORMAFOGALOM DIALEKTIKÁJA

DEME LÁSZLÓ

Akár értelmező szótárainkat, akár az idegen szavak és kifejezések szótárát vesszük elő, *norma* szavunk jelentéseként mindenütt azt találjuk – bár más és más részletezésben –, hogy az valamiféle rendszabály, előírás, irányelv, illetőleg ezeken alapuló nagyság, mérték; ami mögött szinte definitív erővel húzódik meg a mesterséges vagy legalábbis tudatos megalkotottság mozzanata. Erősíti ezt az érzést a vele kapcsolatos *normalizál* ige, hiszen az ezzel jelölt cselekvés csak tudatos és szándékos lehet, akár a szabványosításra, akár csak a szabályosításra gondolunk.

Ipari, termelési vonatkozásban a *norma* efféle felfogása alighanem helytálló: e területen a sokféle egyaránt lehetséges forma, méret, nagyság stb. közül érdemes, sőt célszerű is kiválasztani egyet, s azt megfelelő módon általánossá, esetleg kötelezővé tenni. Ám még ez az eljárás is akkor sikeres igazán, ha a kiválasztás nem a véletlenre, az esetlegességre épít, hanem a tudományosan vagy akár csak praktikusán legmegfelelőbbet, legbeváltabbat emeli ki a számba vehetők sokaságából.

A normalizálásnak mint tudatos és célirányos tevékenységnek tehát mindenképpen a gyakorlat a legbiztosabb bázisa; s minél jobban közelítünk a társadalmi-emberi szférához, annál inkább. Nyilvánvaló, hogy sem az érintkezési, sem az erkölcsi normák nem úgy születtek – legalábbis kezdetben nem –, hogy valakik kitalálták őket, majd kihírdették és kötelezővé tették; hanem az együttélés folyamatában, praxisában alakultak-formálódtak-csiszolódtak-rögzültek; s akik amikor kodifikálták őket, azok akkor úzusra támaszkodtak. Minthogy azonban az úzus maga többféle, természetszerűen válogatni kell a kínálgató és a gyakorlatban egyaránt fellelhető lehetőségek között; a tudatos visszahatás tehát ezen a fokon már nem nélkülözhető. Ám itt nem – pontosabban szólva: itt sem – az a legény, aki „kitalál”, hanem aki „megtalál”; a részletek közül a legcélszerűbbeket és legösszeillőbbeket.

Fokozottan igaz mindez a humán szférának arra a területére, amelynek léte és működése valójában semmi másra nem támaszkodik, mint az úzusra magára. Amilyen például az emberi nyelviség, ami lehetővé teszi, hogy a felnövekvő egyed fogalmi tagoltságban és gondolkodási visszaépítésben, akár a manipulatív tapasztalat kiiktatásával elsajátíthassa mindazokat az ismereteket, amelyeket az őt felnevelő – valójában: humanizáló, azaz biológiai emberből mentálisan is emberré nevelő – mikrotársadalom nemzedékek hosszú során át megszerzett, felhalmozott, és azzal hagyományoz rá, hogy tovább is tudja fejleszteni őket. A nyelviség, aminek eszközrendszere, a nyelv, elemeiben és használati szabályaiban normatív adott az egyén számára.

Mit jelent a normativitás a beszélő felől nézve? Azt, hogy az asztalt *asztal*-nak, a barnát *barná*-nak kell neveznie; s ha kapcsolatukat újságoló értékkel kívánja felállítani, azt így kell kifejeznie: *Az asztal barna*; ha viszont csak emlékeztető jelleggel utal erre, ezt a megoldást kell választania: *a barna asztal*. S miért? Mert ez „*így szokás*”, mert az ő számára így írja elő az úzus, a konvenció. – De mit jelent ez a konvenció a jelölt valóságrészek és kapcsolatuk felől nézve? Miért *asztal* az asztal, és miért *barna* a barna? Egyedül és kizárólag azért, mert itt, a közelségi körben, mindenki azt hiszi, hogy az. Jól tudjuk ma már: a nyelvi eszköznek nincs szerves kapcsolata a vele jelölt dolog természetével; használata így tekintve „*csak szokás*”, csak úzus, csupán konvenció.

Ez viszont azt jelenti: maga a nyelviség is az úzusban gyökerezik, az általa tükrözött valóság felől nézve minden elemével és szabályával együtt szubjektív; s a beszélő számára csak azért objektív, mert kollektív érvényű. S ezért van az, hogy ahány nyelvi mikrotársadalom, annyiféle úzus és norma.

De fel kell tennünk a kérdést – amire magam először a nyelv művelés újraindulásakor kényszerültem rá „A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből” címen (Lőrincze szerk. 1953: 15–48) –, hogy mekkora az a mikrotársadalom, amelynek úzusa normát jelent. Gombocz Zoltánnak ezt a tételét vettem kiindulásul: „Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll” (Gombocz 1931: 11; vö. i. h. 15). Ezt végiggondolva kiderült: valójában minden nyelvi részlet típusnak – nyelvjárásnak, rétegnyelvnek, szaknyelvnek, zsargonnak – megvan, meglehet a maga úzusán alapuló normája; ám amikor azt kérdezzük: mi hogy van helyesen *magyarul*, a választ a nemzeti irodalmi nyelv és beszélt változata, az igényes köznyelv adja meg.

Ez pedig azt jelenti: a norma nem az össztársadalmi úzus egészének valamiféle statisztikai átlaga, csak bizonyos rétegének. Hogy ez a réteg hogyan alakult ki és emelkedett a többi fölé, azt nem sokkal később részletesebben meg kellett vizsgálnom két tanulmányban, „A XIX. század első felének harcai a nemzeti nyelvért” és „Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások” címmel (Pais szerk. 1955: 1–25, 27–82); majd e sorsdöntő korszaknak elébe fúrva megpróbáltam felvázolni azt az állapotot is, amelyben még a regionális úzusok békés egyenrangúságban éltek egymás mellett, mégpedig aligha csak a nyelvterületnek általam némi részletességgel feldolgozott sarkán, az északkeletin, amelyet „A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez” címen mutattam be (Deme 1959).

Egy jó évtizeddel ezután az úzusnak ezt a normát adó rétegét történetében, szerkezetében és funkciójában is fel kellett tárnom, „Standard Hungarian” címen (Benkő–Imre szerk. 1972: 255–97). Ennek – magyarul sehol meg nem jelent – szövegéből idézem ezt: „Fejlődésének egy bizonyos fokán minden nyelv történetében kialakul egy olyan forma, olyan belső változat, amelyik két irányból tekintve is fölötte áll a többinek; mintegy átfogja és maga alá rendeli őket. Az egyik oldalról nézve úgy, hogy a (regionális tagoltságot képviselő) nyelvjárásokkal szemben ez tájak, táji változatok, azaz nyelvjárások feletti. A másik oldalról

nézve pedig úgy, hogy a különféle irányú és szintű (azaz foglalkozási ágakhoz és műveltségi rétegekhez kötött) változatokhoz képest is közösebb és magasabb rendű. Ez adja ennek az új változatnak azt a rangot, amelynek alapján ez a nemzeti műveltségnek formájában adekvát és helyzetében egyedülinek elismert hordozója; s minden, ami mellette létezik még, helyzetében tulajdonképpen alatta áll, azaz hozzá mint főtípushoz képest csak nyelvi részlegtípus” (angolul: i. h. 255).

Ez a történeti vizsgálódás vezetett el annak felismeréséig, hogy a „szubjektív”, azaz a kodifikált norma akkor igazán hatásos befolyásolója az úzusnak, ha adekvát tükrözője a kollektív szubjektivitásban kialakult, azaz „objektív” normának; akár így is mondhatnánk: az úzusnak. S akiben ez a megállapítás a „fából vaskarika” érzetét kelti, az gondoljon arra, hogy az úzus mindig is ingadozó és sokarcú, ám ennek mélyén mindenkor felfedezhetőek leíró szempontból bizonyos dominanciák, a történeti mozgást tekintve pedig bizonyos tendenciák, s ezeknek helyes felismerése és tükrözése nagyban segítheti érvényesülésüket.

Talán elég itt és most arra utalnunk, hogy a századforduló táján készült helyesírási szabályzatok szerint az akkori igényes köznyelvi kiejtésben *l* nélkül hangzottak az effélék: *vót, hód, főd*, s az *l* írását csak a hagyomány indokolta; s hogy a művelt magyarok is így ejtették akkor: *abbul, ebbül* vagy *abbúl, ebbül*, és ezeknek *ó*-val, *ő*-vel való írását a konzervatív szokással magyarázták. (A Simonyi-féle Iskolai helyesírásból idéztem: Grétsy–Szathmári szerk. 1967: 37.) Ám az írásbeliség nem véletlenül s nem is elvszerűtlenül ragaszkodott az *l* megőrzéséhez, hiszen a *csinátam, csináni* mellett a *csinálom, csinálunk* enélkül megmagyarázhatatlan lett volna; s valóban a *-ból/ből* illet össze legjobban a *-tól/től* és *-ról/ről* együttesével.

A kodifikáció tehát rögzít; s ha helyesen rögzít, egyben alakít is. Nem véletlen, hogy a hajdan hosszú idő alatt s tulajdonképpen igen gondosan, de mégiscsak egymástól elkülönített részleteiben és főleg empirikus tapogatózás útján előkészített, majd elkészített 1954. évi helyesírási szabályzat által felkavart viták tanulságaitól vezéreltetve, tíz évvel annak megjelenése után, „Helyesírási rendszerünk logikája” címen (Deme 1964; külön: Deme 1965) szembe kellett néznem azzal a kérdéssel: rendszerezés és rendszer viszonyában melyik is az elsődleges, a fölérendelt. Ez a feldolgozás indította meg azt a folyamatot, amelynek eredményeként – „A magyar helyesírás rendszere” című feldolgozás közbeiktatásával (Deme–Fábián–Bencédy 1966) – a három évtizeddel később, 1984-ben megjelent 11. kiadás szerkezete gyökeresen átalakult a korábbihoz képest.

Az úzus társadalmi és földrajzi tagoltságának jelentőségére, e tagoltságban a standard különleges fontosságára – bár mégis korlátozott érvényére – a norma kiszűrése szempontjából az a feladat irányította rá a figyelmet, amelyet 1965-ben az egr-i kiejtési konferencián kaptam „a köznyelvi norma megállapítását” célzó munkálatok irányítására. Az akkor – idestova huszonöt éve – nagy lendülettel (l. Grétsy–Szathmári szerk. 1967: 259) megkezdett munkálatok során ugyanis kiderült: bármennyire is az úzus a norma forrása, s bármennyire is a standard áll az úzus középpontjában, a normalizálás szempontjából legalábbis: azért a kiejtés

dolában az úzus szétrétegzettsége éppúgy nem hagyható figyelmen kívül, mint ahogy nem is vehető mechanikusan irányadónak; s ezért a normát nem „felállítani” kell, hanem óvatos gondossággal „kiszűrni”.

Fontosnak tartom mindezt föleleveníteni most. Nem csupán azért, mert volt olyan korszak – például a nyelvhasználati norma számonkérése területén a harmincas években –, amelyik az úzus rétegzettségét és változásait nem volt hajlandó tudomásul venni. Ugyanúgy azért is, mert – bár kissé távolabbról, s így reményeim szerint esetleg helytelenül – úgy látom bizonyos jelekből, hogy a mai „éldnyelvi kutatásoknak” az egyik, s helyzeti súlya folytán nem is jelentéktelen ágazata épp az ellenkező végletben mozog: túlságosan is „makrostatisztikai” szemléletű, vagyis az úzus egészét veszi alapul a dominanciák kiszűréséhez, nem azt a legigényesebb réteget, amelyre támaszkodva célszerűen emelni tudnánk a norma révén az úzus átlagos szintjét.

Nos, az elmondottakkal erre kívántam felhívni a figyelmet. Hogy a szubjektív, a kiszűrt, a kodifikált norma akkor adekvát, ha tükröz, és akkor hatékony, ha alakít. Természetesen az objektívat, a gyakorlatilag érvényesülőt kell tükröznie, s egyben alakítania is. – Ám korántsem mindegy, hogy mit és hogyan tükröz, mert csak azzal alakít helyesen, ha annak képéből, ami van, kisejlik az is, aminek lennie kellene.¹

¹ Az itt befejeződő, az ülészakon elhangzott – s a megadott időtartamba gondosan beleszabott – szöveghez utólag hozzá kell fűznöm egyet és mást. A további előadások és viták ugyanis arra készítetnek: figyelmeztessen az utókort (s nem kevésbé a kortársakat) a norma-fogalom dialektikájának még egy további vonására.

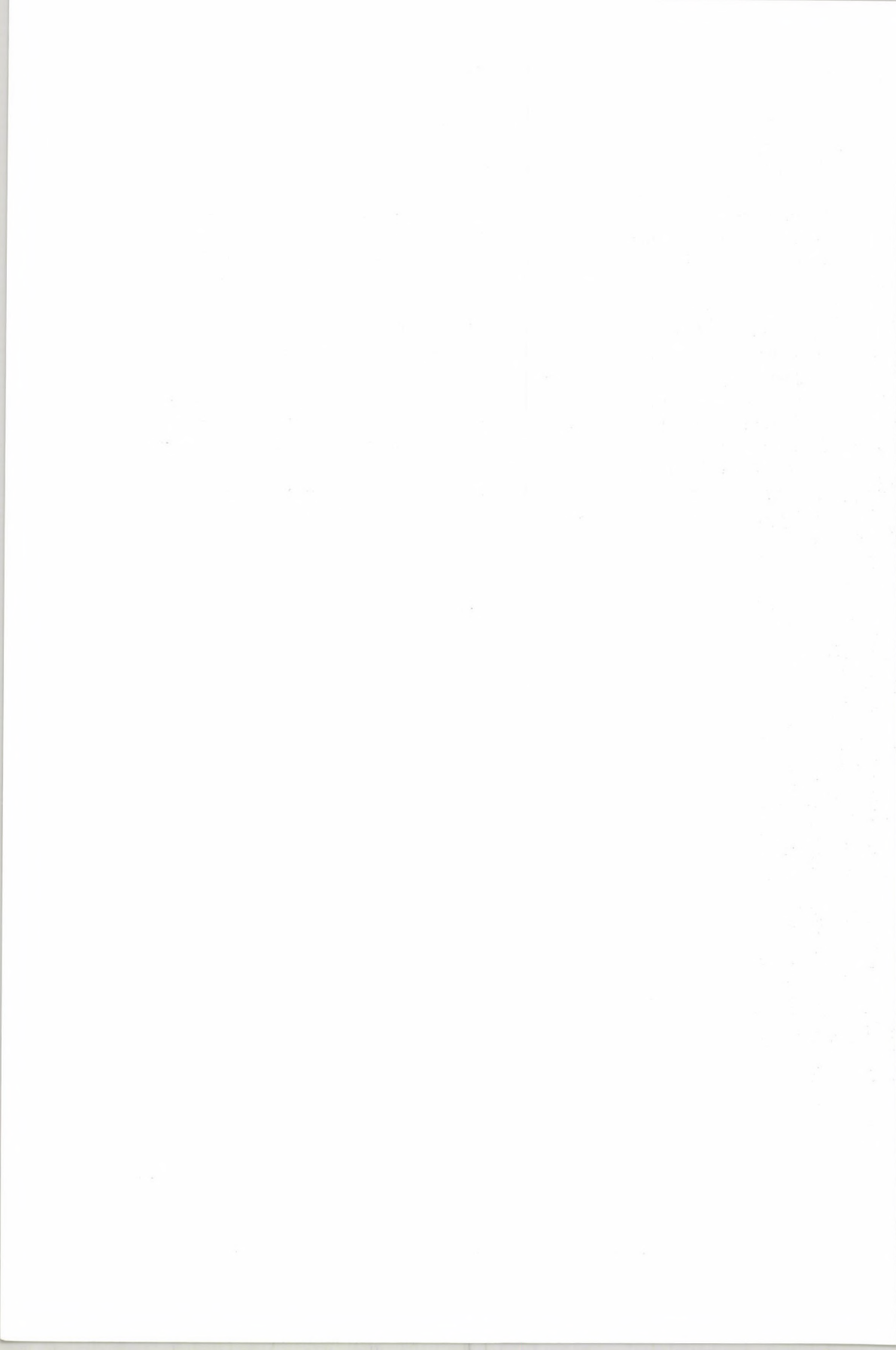
Többen sérelmezték: túlságosan is merev, szűkre szabott a norma, elsősorban a kiejtésé; nem férnek bele az érzelmi indítékú, a csoportjellegű meg a táji eltérések, s ez objektíve nyelvszegényítéshez vezet, szubjektíve a beszélők széles körének elbizonytalanodásához. Szükséges hát – úgy gondolták – legalább a mindennapi érintkezés folyamában elfogadni a normán kívüli megoldásokat is. – Mások fordítva: erősen védték a norma szigorát, végre-hajtandónak ítélték a legszorosabb előírásokat is.

Vissza kellett kérdeznem: hol bukkantak ennek a merev és szűkre szabott normának a nyomára? Kodifikált normánk ugyanis – amennyire én tudom (s nekem igazán tudnom kellene róla) – nincsen. Néhányan munkálkodunk ugyan a kiszűrésén és rögzítésén már az egr konferencia óta, idestova negyedszázada; de épp azért nem jutottunk még vele a publikálhatóság fokáig, mert menet közben az elvégzendő munka, a felderítendő tények halmaza nemhogy fogyott volna, inkább nőtt; minthogy a vizsgálódások során kiderült: a „norma” nem képzelhető el „pontoszerűen”, csak egy meglehetősen széles sávként, amelyen belül az egység sokfélesége jelentkezik, de úgy, hogy mégis a sokféleség egységét alkotja; s ennek szintjeit igen tüzetesen ajánlatos felmérni, számba venni...

Nos: féltő, hogy aki máris szűknek érzi a normát, az a maga szabta korlátok ellen hadakozik (vagy épp azokat védi); s aki a norma-fogalomban nem érzi a dialektikát, maga száműzte belőle.

IRODALOM

- Benkő-Imre szerk. 1972 = *The Hungarian language*. Szerk. Benkő Loránd és Imre Samu. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Deme 1959 = Deme László: *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Akadémiai Kiadó, Bp. (Nyelvtudományi Értekezések, 20. sz.)
- Deme 1964 = Deme László: *Helyesírási rendszerünk logikája*. Nyr. 88: 229–47, 357–76
- Deme 1965 = Deme László: *Helyesírási rendszerünk logikája*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. (MNyTK. 110. sz.)
- Deme-Fábián-Bencédy 1966 = Deme László-Fábián Pál-Bencédy József: *A magyar helyesírás rendszere*. Akadémiai Kiadó, Bp. (Nyelvtudományi Értekezések, 54. sz.)
- Gombocz Zoltán: *Nyelvhelyesség és nyelvtudomány*. MNy. 27: 1–11.
- Grétsy-Szathmári szerk. 1967 = *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Az egri kiejtési konferencia anyaga. Szerk. Grétsy László és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Bp.
- Lőrincze szerk. 1953 = *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Tanulmánygyűjtemény. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Pais szerk. 1955 = *Nyelvünk a reformkorban*. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Pais Dezső. Akadémiai Kiadó, Bp.

A BESZÉLT NYELV ÉS A NORMA

BENCÉDY JÓZSEF

A magyar nyelv központi változatának megnevezésére elfogadom Benkő Loránd és Károly Sándor javaslatát, hogy legyen *köznyelv*, s beszéljünk ennek írott és beszélt változatáról.

A beszélt nyelv nem az írott nyelv romlott változata, hanem más; más műfajt képvisel, mint az írott nyelv, ahogy Benkő is, Károly is mondja, ahogy én is szoltam róla a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán, 1983-ban (Bencédy 1988: 179).

A köznyelv beszélt változatán a közélet, a tanítás, a hivatali megbeszélések nyelvét, nyelvváltozatát értem; nem értem bele a társalgási stílusréteg alsóbb változatát.

Ami a köznyelvi, illetve az irodalmi és/vagy köznyelvi normát illeti, ezt úgy képzelem, „mint a kettős csillagokból álló rendszerek közös tömegvonzási központját. A két csillagnak más-más a tömege, a pályája, mégis tömegvonzási központjuk összetartó erejénél fogva egységes rendszerként viselkednek” – mondtam 1983-ban Szombathelyen (i. h. 186).

Hogyan értelmezem a köznyelv beszélt változatának és a normának, mármint a központi nyelvváltozathoz tartozó normának a viszonyát? Mert abban ugye egyetértünk, hogy ahány nyelvváltozat van nyelvünkben, annyi norma is. (Természetesen ezek közül kiemelkedik a központi változat és normája.) Azóta, hogy Szende Aladár és Szépe György a Társadalmi Szemlében írt cikkükben (Szende–Szépe 1975) felvetették nyelvi normánk feszességét, sokat gondolkodtam rajta, kell-e (kellene-e) valamit lazítanunk a normán, különösen miután azt olvastam a *Le Monde*-ban, hogy a franciák nagyszámú szót átemeltek az argóból a köznyelvbe; a franciák, akiknek a nyelv tisztasága iránt tanúsított érzékenysége és hazafiúi buzgalma igazán közismert.

1. TÉZISEM

A hatvani, illetve orosházi regionális köznyelvből közölt szövegek több darabját elemezve úgy találtam, hogy a beszélt nyelvi szövegek szerkesztésének van stratégiája, van megállapítható felépítése, s ebben a logikai elemekhez érzelmiek társulnak.

A féléves jelentézsbe vészik észre hogy	túlszalattak még sèmmi engedéj nélkül még ijen dógok vannak elszámolás még amíg a amíg vagy vagy a gépkocsivezető
tudod még	

értéd.

Ő szombaton othatyta hogy hétfün majd még |

értéd ||

közbe ő vasárnap evitte valahova a családot

értéd.

Menetlevél nélkül ||

értéd |

Csak nézi hotyhát nem fogyasztott ennyit.

De ha létt vóna annyi böcsület benne

értéd hogy ||

hogy megmondja hogy | hát nézd ||

nem |hanem hatyta aszt a szerencsétlen embért killódni hogy ||

hát nem tud elszámolni.

Az elbeszélő felháborodása a szöveg elején nagyszámú tagolatlan és nem teljes mondatban, ezek láncában jelenik meg. A kifejtés, a magyarázat egy háromrészes cselekménysor (dráma), a rá következő ítélettel. (A négy rész cselekvői: a gépkocsivezető, az igazgató, a gépkocsivezető, az igazgató.) Itt is jól látható a stratégia, hallható is az ismétlődő *érted* révén.

Ezt az eljárást az élőnyelvben helyénvaló szerkesztésnek kell tartanunk (a példát szándékosan a bonyolultabbak közül választottam), s ezt a megállapítást azzal a gyakran hallható véleménnyel szemben hangsúlyozom, hogy a beszélt nyelv pongyola. Ugyanígy a beszélt köznyelvre jellemző (tehát nem hibáztatható) vonásnak tartom a mondatátszövedést (kitűnő példákat találunk Szalamin Edit szombathelyi előadásában: Szalamin 1988: 917–21), a kontaminációval előálló olyan formákat, mint „Feladatomnak tartom, hogy a kisvállalkozásokat pénzhez juttatni”; „Lévén, hogy ők a felelősek”; „Itt X.Y. beszélnek”, vagy az íráskép, az írott szövegek hatását tükröző, töredezett előadásmódot: „[Ezt nem lehet elfogadni!] Egy az, hogy... Kettő: ...”

2. TÉZIS

A beszélt nyelv alulról is (a társalgási stílus alsó rétegéből meg az ifjúsági nyelvből) szállít formákat, eszközöket a központi változatba, meg felülről, az írott változathoz is lefelé, a beszélt nyelvbe. Alulról áramló elemek: *nem jön össze*; *egyből láttuk, hogy...*; *bejön vmi* (= sikerül), *elvágták* vagy *elhúzták* (= megbukott), *hasra esik vki*, *vmi előtt*, *szerelés* (= mindenféle ruha), *átpasszol* (= ad),

elhúzza a csíkot, szekér (= gépkocsi); *diri, az öreg, a góré; pulcsi, isi, csoki, ovi.* (További példák: Tolcsvai Nagy 1988: 969.)

Földről, az írott (az irodalmi) nyelvváltozathoz: *jószerevel, immár, eleddig, szembesül a valósággal, így fogalmaz, arról vall, országos léptékű tervek, megtisztelő kötelességem, megtisztelő figyelem, ez újabb hozzájárulást jelent, példaerejű, fordulatértékű folytatás, elvárás; azt hiszem, vhol értem;*

a közéleti (mozgalmi, hivatali) és a szakmai nyelvváltozathoz: *megyei, üzemi stb. szinten, munkaerő, (óvodai) férőhely, odafigyel, odafigyelés, és sorolhatnám, közgondolkodás, lépéshátrányban van, azonos hullámhosszon van, fejlesztési források, lakossági (szolgáltatás, bejelentés), amennyiben, magánereős (építkezés, csatornázás), bekerülési költség; vonatkozásában, (éves) viszonylatban; elintézt nyér, kifizetésre kerül, kezdetét veszi, hatállyal bír, képesítéssel rendelkezik; szupermarket, kommunális, volumen, kapacitás, komputer, szoftveres, finanszíroz; bepótol, beindít (mozgalmat), betart (szabályt), leigazol, leinformál.*

Stílusában, használati értékében többféle elem keveredik itt. Az alulról jövő szavakban, kifejezésekben gyakori a képi, láttató erő: *elhúzza a csíkot, elvágják, szekér* – ezekkel nincs gondom, az efféléket nyereségnek tartom (mások is, pl. Szende Aladár, Tolcsvai Nagy Gábor); jó volna, ha más nyelvváltozatok is gyakrabban élnének a gondolat kifejezésnek ezzel a módjával. – Az írott nyelvből átkerülő szavak, szókapcsolatok kifogástalanok; csak az a baj, ha agyonhasználják, elkoptatják őket. – Az idegen szavaknak itt ugyanaz a megítélése, mint bármely nyelvváltozatban. – Az analitikus formákról l. a következő tézist.

3. TÉZIS

Terjednek bizonyos analitikus formák is: *az intézkedések végrehajthatósága, a tények nem kellő bizonyítottsága, fejlesztésiforrás-hiány, mérkőzéstudósítás,* ezek helyett: *az intézkedéseket végre lehet hajtani; mivel a tények nincsenek eléggé bizonyítva; a fejlesztési források hiánya; a mérkőzésről szóló (való, történő, elhangzó) tudósítás.*

Lehet azt mondani, hogy a szintetikus vagy az analitikus megoldást kell előnyben részesíteni, vagy hogy valamelyiket kerülni kell, mert a másik régebbi, magyarosabb? – Egyik állásfoglalás se jó így, ebben a formában. Lehet nyelvünk jellemző vonásként említeni az agglutináló, a szintetizáló jelleget, de nem helyes ezt meg az analitikus eljárást szembeállítani. Ehelyett az a választóvonal: melyik forma, melyik megoldás szolgálja jobban a közlésfolyamatot, a megértést, melyik felel meg jobban gondolataink árnyalatainak. A *vmi mellett* pl. gyakran azt jelenti, hogy vmivel párhuzamosan, a vminek a *terén, vonalán* gyakran szélesebb körre utal, mint a *vmiben* ragos forma, az *elintézésre került* is jó szolgálatot tesz, ha nem akarjuk megnevezni az alanyt, és spontánabb módra akarunk utalni, mint az *elintézték* igealakokkal.

Ezek az analitikus formák, mint *vonatkozásában, kifogás tárgyát képezi,* a feleslegesen kitett utalószók (*tudjuk azt*) felfoghatók redundáns elemeknek is,

amelyek révén a beszélő időt akar nyerni a gondolkodásra, gondolatai továbbfűzésére, érvek keresésére.

Fogadjuk el tehát az előforduló, példaként említett analitikus és szintetikus formákat? – Ezt se mondom, csak az elvet kívánnám hangsúlyozni, hogy magát az eljárást ne üldözzük, hanem esetenként mérlegeljünk.

4. TÉZIS

Nagymértékben tapasztaljuk nyelvi közhelyek terjedését. Ezek szintén alulról is (az ifjúsági, a társalgási nyelvváltozatból), felülről is (a hivatali és a szaknyelvből) szállítanak nyelvi anyagot a beszélt köznyelvbe. Egyesek erőteljes, hatásos kifejezést tesznek lehetővé, mások sablonosak; az erőteljes, az ötletes formák, eszközök módjával történő használatát támogassuk, a sablont, az üresjáratot üldözzük! A pozitív oldalon affélékre gondolok, mint a már említett *szembesül a valósággal* vagy az *országos léptékű tervek* (a döntésbe erősen beleszól a hely, a téma, a közönség); kerülendő jelenséget sokkal többet tudok említeni: *Ez van!*; *bedobja a törülközőt, nem ragozom tovább, átmegyek nagymamába* (nagymama leszek, mondjuk, délután, most ugyanis tisztviselő vagyok), *hülyét kap* (ideges lesz, méregbe gurul), *van még egy dobásod, nem jön össze, valós lépések, konkrét tettek*.

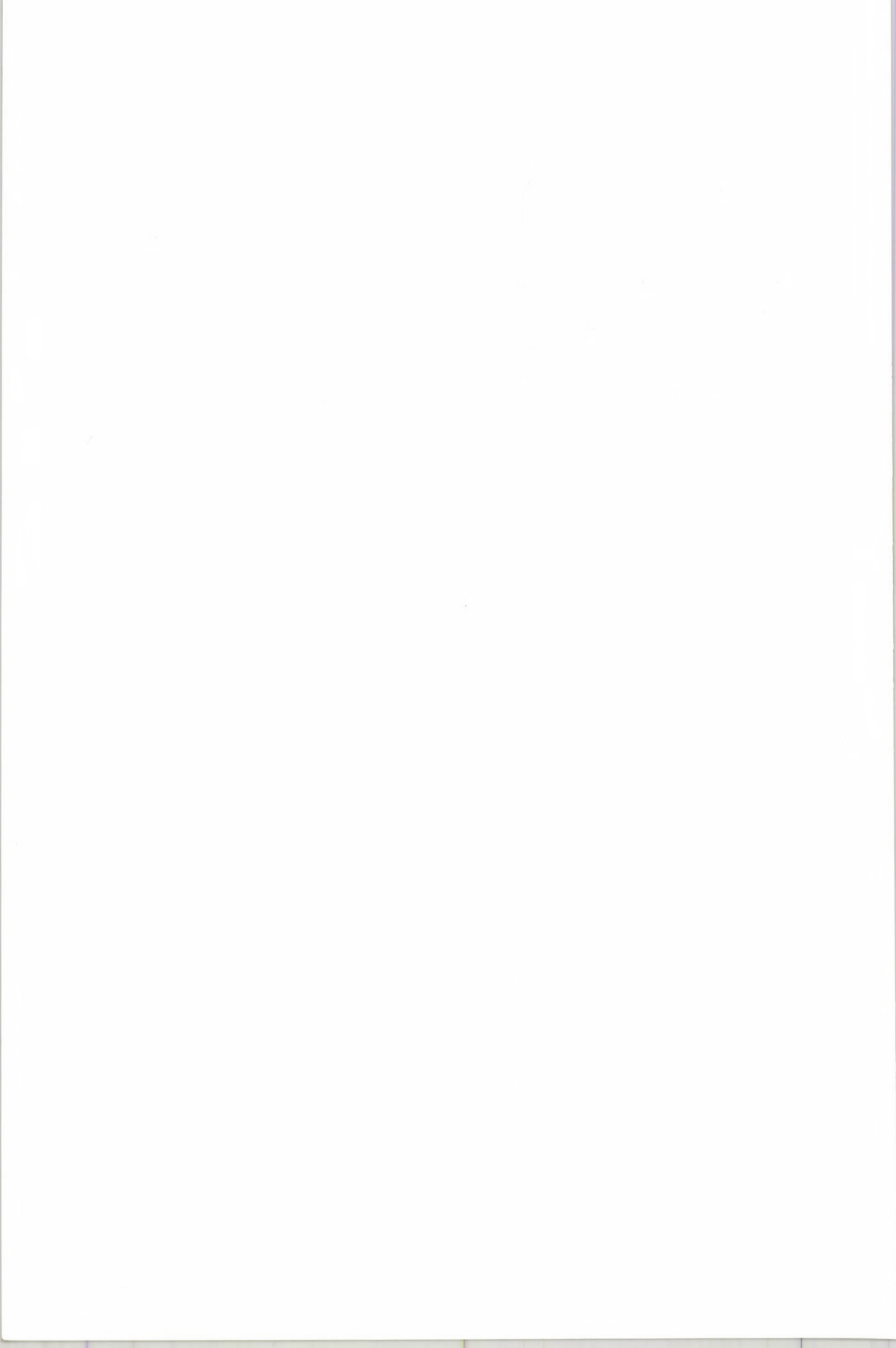
Közhelyekkel találkozunk a mondat szerkesztésben is. Ilyen, hogy derűreborúra az állítmánnyal kezdik a mondatot („*Tettük ezt azért, mert...*”), óvatoskodva múlt és jelen időbe is teszik az állítmányt (*elemeztük és elemezzük...*), hátravetik az igekötőt nyomatéktalan mondatban is („A vendégek tegnap a Nyugati pályaudvarról *utaztak el*”; ezzel a Nyugati pályaudvar akarva-akaratlan hangsúlyossá lesz); a mondat végére hagyják az állítmányt, közbevetésekkel zavarják a mondatösszefüggést („Összességében megfogalmazódott, hogy a központi vezérlésű szakszervezeti politikát fel kell váltania egy, a tagsági érdekeket képviselő szakszervezeti gyakorlatnak. A második nap vitája ezután – *amellett, hogy szinte mindenki felemlítette a kongresszus óta megoldatlan kérdéseket* – az ezt [?] szolgáló szervezeti megújulás köré *csoportosult*”). Ezeknek a szerkezeti formáknak a megítélésére is az előbb kifejtetteket ajánlom.

UTOLSÓ TÉZIS

El tudom gondolni, el tudom fogadni, hogy az iménti részletekben vázolt formákat, eszközöket „bevegjük az alkotmány sáncai mögé”, persze gondos mérlegeléssel, kritikus válogatással. Annál is inkább időszerűnek látok egy ilyen válogatást, az ebben megnyilvánuló magatartást, mert mindig is azt hirdettük, hogy a jelenre nézve is el kell fogadnunk a nyelv változásának tényét, s mert talán elősegítjük a beszélt nyelvben – ahogy Deme László többször megfogalmazta – a frakk és a farmer mellett egy utcai ruha, egy társasági öltöny kiszabását és megvarrását.

IRODALOM

- Bencédy 1988 = Bencédy József: Problémák a beszélt nyelv kutatásában. In: Kiss-Szűts szerk. 1988: I, 179-86
- Kiss-Szűts szerk. 1988 = *A magyar nyelv rétegződése*. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai. I-II. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Szalamín 1988 = Szalamín Edit: Beszélt nyelvünk mondatairól. In: Kiss-Szűts szerk. 1988: II, 914-23
- Szende-Szépe 1975 = Szende Aladár-Szépe György: Az anyanyelvi képzés társadalmi jelentősége. *Társadalmi Szemle* 1975/2: 93-102
- Tolcsvai Nagy 1988 = Tolcsvai Nagy Gábor: Társadalmi rétegződés és nyelvi norma (A bizalmas stílus mai magyar nyelvbeli terjedéséről). In: Kiss-Szűts szerk. 1988: II, 969-75

A NYELVI NORMA

NÉHÁNY DIALEKTOLÓGIAI–SZOCIOLINGVISZTIKAI KÉRDÉSE A MAI MAGYARBAN

SZABÓ GÉZA

A nyelvi normák iránti fokozottabb érdeklődés az újabb élőnyelvi vizsgálatoknak köszönhető. A kutatások egyre nagyobb figyelmet fordítanak a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat viszonyára. Noha különbséget szoktak tenni a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat normái között, mindkettő a nyelvi közlésből tárható fel. Nyilvánvaló, hogy a nyelvi rendszert valamiféle „önszabályozó mechanizmus” tartja fenn, amely lényegét tekintve ugyanúgy társadalmi jellegű, mint a nyelvhasználatban működő szabályok.

Az élőnyelvi kutatások szempontjából alapvető nézetnek tekintem a következőt: minden nyelvi változatnak van normája, s így nincs olyan nyelvváltozati formáció, amelynek normáit meg lehet kérdőjelezni.

Az élőnyelv állapotának, „szinkrón mozgásának” az eddiginél is alaposabb megismerése normakutatások nélkül nem képzelhető el. A normák és normatípusok feltárása, tanulmányozása az élőnyelvi vizsgálódás során a jelenségről a lényeges összefüggésekre tereli figyelmünket. Itt csak utalni szeretnék arra, hogy koronként a népnyelvgyűjtők, nyelvjáráskutatók a hagyományos területi változatok rohamos pusztulását fogalmazták meg – nyilvánvalóan a nyelvhasználat alapján. Másfelől nyelvjárást (is) beszélő adatközlők magnetofonnal rögzített nyelvi anyagából a helyi nyelvjárást változásának, szürkülésének képe rajzolódik ki. Hogy félreértést ne keltsek, egyáltalán nem kérdőjelezném meg a hagyományos területi nyelvváltozatokban folyó változások vizsgálatát, ha a nyelvi rendszernek és normájának alapos elemzéséből fakad, és kellő módszerességgel megbízható spontán megfigyelésekre is támaszkodik.

A nyelvhasználat formáinak viszonylagos önállóságát nem vonhatjuk kétségbe. Érdekes problémát vet fel a magyar irodalmi nyelv mint főleg írott nyelvi forma és a köznyelv vagy irodalmi köznyelv mint főleg beszélt nyelvi forma viszonya. Az irodalmi nyelv (sztenderd) erősen normalizált rendszere szigorúbb szabályokat hordoz, mint a köznyelv. A köznyelv nyelvhasználati formái – különösen az utóbbi évtizedekben – egyre lazábbak. Nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai szempontból tekintve még erős regionális hatásokat is tükröz, főleg a hangtanban, alaktanban, szóképzésben. Úgy ítélem meg, hogy az ún. regionális köznyelvi formációk köznyelvi jellegűek – nyelvi rendszerükben különösen –, noha nyelvhasználati variációik területi elemeket is hordoznak. Számos olyan normaelemet lehetne említeni, amely a helyi nyelvjárást tagadja. Így például Szombathely regionális köznyelvi változatában jóformán egyetlen markáns nyugat-dunántúli

(„vasi”) hangtani jelenség sincs meg, vagy legalábbis erre a nyelvi változatra nem jellemző. De az irodalmi-köznyelvi felső nyelvválású hosszú magánhangzók itt is rövidek: *ut, kut, viz, tűz* stb. Ez már több, mint nyugati regionális jelenség. Itt már egy nagy régió nyelvi rendszerével állunk szemben. Ugyanakkor az alaktanban, különösképpen a szókészletben már figyelmet érdemlően nagy az „áthallás” (átjátszás). A mondattan területi-nyelvszociológiai összefüggését – sajnos – kevésbé ismerjük. Legjobb tudomásom szerint például a „*Nem ám soká jössz haza!*” tiltást kifejező tagadó formájú mondat nem csupán regionális köznyelvi, hanem egyben helyi nyelvjárási is.

A norma mint jelenség erősen empirikus természetű, ugyanakkor az adott helyzetben, tehát itt és most, inkább általánosságban szólhatok róla. Élőnyelvi-nyelvföldrajzi kutatásaink alapján úgy látom, hogy a nyelvi rendszer normái mindig szigorúbbak, feszesebbek, mint a nyelvhasználatéi. Lényegében az Atlasz-feltárásokkal bezárólag a hagyományos területi nyelvváltozatokban a nyelvi rendszer, illetőleg a rendszerelemek normáinak feltárása volt – megfogalmazva vagy megfogalmazatlanul – a kutatás célja. A legmarkánsabban talán Végh József munkájában (ÓHA) ragadható meg ez a törekvés. De a MNyjA anyagának feldolgozása során Imre Samu monográfiájában (MMNyjR) is lényegében a helyi, illetőleg a regionális nyelvjárások rendszerének, rendszerlemeinek normáival találkozunk az összefoglaló-áttekintő részekben. Másképpen ugyanis nem értelmezhetjük egy-egy nyelvjárástípusnak, illetőleg regionális egységnek rövid, de tömör és nagyon találó jellemzését.

1945 utáni dialektológiánkban Deme László tendenciaelmélete (vö. MNyjNK) érzett rá leginkább a hagyományos területi nyelvváltozatok rendszernormáira. Ebből a megközelítésből Deme szóban forgó munkájának elméleti és kutatásmódszertani jelentőségét nyelvtudományunk még nem méltatta (kellőképpen).

A normák szociolingvisztikai problémái a mai magyarban markánsabban a beszélt nyelvi változatokban jelentkeznek. Itt is különösen a nyelvhasználatban mutatkozik meg a sokszínűség. Az ún. normalizált nyelvi változatok (irodalmi nyelv, köznyelv) rendszernormái sokkal szigorúbbak, mint a hagyományos területi változatokéi. A tekintélynyelvi változatok és a tekintélynyelv alatti változatok rendszernormái között nyilvánvalóan jelentős különbség van. Az utóbbiakat a nyelvészociológia – már jó ideje – erősen rétegezi: archaikus, átlagos, neológ jellegű részlegek jelennek meg, és kölcsönhatásban vannak egymással. A nyelvészociológiai részlegek a nyelvhasználat (nyelvi magatartás, nyelvi viselkedés) színterén meglehetősen tarka képet mutatnak. A beszélők diglosszajelenségei erősen színezik a hagyományos területi nyelvhasználati formációkat. Erről grafikonok, diagramok konkrétan tanúskodhatnak (vö. Szabó G. 1987: 520 kk.). Az idevágó mikrofilológiai elemzésektől a dialektológiai szociolingvisztika stúdiuma sok hasznos ismeretet nyerhet. Sőt a MNyjA kutatási eredményeit/nyelvi anyagát rendszerbeli és nyelvhasználatbeli normaelemzési célból speciálisan is hasznosíthatjuk.

A dialektológiai szociolingvisztikai kutatásokban nagy figyelmet fordítunk az ún. mikrovizsgálatokra. Ennek értelmében a nyelvészeti szempontok szerint kiválasztott adatközlők valamennyi válaszát, megnyilatkozását a kérdőívvel történő gyűjtés folyamatában magnetofonra vesszük, az adattárban pedig elkülönítve kezeljük. Másfelől pedig irányított beszélgetéssel részletes nyelvi életrajzokat készítünk. Kísérlet/előkutatás céljából számos nyugat-dunántúli kutatópontról készült élőnyelvi feltárásainkból a szókészleti kérdőív tízes egységeinek rendjében a nyelvjárási elemeket (a hangtan, az alaktan és a tájszók köréből) az adatközlők szerint is – az előforduló adatok gyakorisági viszonyait bemutató – ábrázoló diagram. E diagramok elemzése sok új információt nyújt stúdiumunknak, általánosabban fogalmazva a magyar élőnyelvi kutatásoknak.

Minthogy az első száz kérdés kérdőívemben fogalmilag-tartalmilag egybehangzik a MNyJA száz kérdésével, élőnyelvi feltárásainknak pótolhatatlanul értékes háttéranyaga sok kutatópontunkon a megfelelő atlaszanyag. Ennélfogva az atlaszanyag alapján készült diagram az etalon szerepét játssza, és nagy valószínűséggel feltehető, hogy a helyi rendszernormát tükrözi. Az adatközlők nyelvi közlései alapján készült diagramok és az ún. atlaszdiagram kontrasztja lényegében a helyi/regionális rendszernorma, illetőleg nyelvhasználati norma lényeges eltéréseire utal hagyományos területi változataink esetében.

Ami a dialektológiai szociolingvisztika „apróvizsgálatait” illeti, nem túlzás azt mondani, hogy az élőnyelvi szociolingvisztikában új lehetőségeket, sőt talán távlatokat nyithatnak. Noha a kérdőíves-magnetofonos gyűjtés mint beszéd-szituáció eléggé jellegzetes. Mégis egyetlen gyűjtő (az esetek túlnyomó többségében jól képzett anyanyelvi gyűjtő) tevékenysége során a falusi-paraszti kultúrában élő beszélők/adatközlők nyelvhasználata azonos korosztály, iskolai végzettség esetében is nagy különbségeket hordoz. Most arról nem is szólok, hogy a grafikonos diagram görbéje is további vizsgálatra váró jeleket ír le számunkra.

Az ún. mikrovizsgálatok egy-két nyelvészeti tanulságáról a következőket említeném meg: az idős, illetőleg a legidősebb korosztály „köznyelviessége” Nyugat-, Délnyugat-Dunántúlon meglehetősen differenciált képet mutat. Sok 70-es, 80-as adatközlőnek a nyelvi adatai – mennyiségileg – messze elmaradnak a náluk 15–20 évvel fiatalabbakéitól is. Így a gyűjtés szituációjában sok idős ember erősen köznyelvis válaszokat ad. Tehát a beszélt nyelvi felvételek tanúsága szerint adatai elkülönülnek a vele egykorúakéitól. A helyi tapasztalatokkal rendelkező gyűjtők a nyelvi életrajzban az efféle viselkedésekre is utalnak. Nem arról van szó tehát, hogy X vagy Y már nem beszél a faluban a helyi norma szerint a hagyományos nyelvváltozatot. A köznyelv irányába mutató nyelvi viselkedés éppen nem ritka jelenség napjainkban – például a gyűjtés szituációjában. Az egyedi, alkalmi esetek, értelmezések részletezését nem folytathatom. Ám vannak olyan nyelvészeti összefüggések, amelyek tendenciaszerűek.

Az egyébként szűkebb körben nyelvjárásban beszélők nyelvhasználatában erős köznyelvi törekvések tapasztalhatók, ha a családban jelentős pozicionális változások történtek, amelyek a társadalmi rendben egyértelműen felfelé irányuló mozgásnak értékelhetők. Így például ha a szegényparaszti család tagjai, summás, uradalmi cseléd szülők gyermekei, unokái közül valaki vagy valakik diplomások lettek, katonatiszti pályára léptek, társadalmi-közéleti karriert futottak be. Az idős nagyszülők, esetleg szülők nyelvi tudatában is jelentős változások zajlanak le/zajlottak le. A diagramok a nyelvi viselkedést jól kimutatják.

Ugyanakkor a módos paraszti származású idős, öreg adatközlők körében a feltűnő köznyelviesség a gyűjtés folyamatában sem jellemző, hiszen az elmúlt évtizedek nem kedveztek a családtagok továbbtanulásának, társadalmi-közéleti pozíciók elnyerésének, így nyelvi-nyelvhasználati szokásaiban ez a csoport nem törekszik az „uras” nyelvi formákra.

Az idős és középkorúaknál talán kisebb mértékű, a fiatalabb korosztály (harmincasok?) körében azonban egészen feltűnő, hogy a nők nyelvhasználati magatartásában a köznyelviességre, a fiatalabbaknál az ún. regionális köznyelvi normára való törekvés sokkal határozottabban jelentkezik, mint a férfiaknál.

IRODALOM

- MNyjA = *A magyar nyelvjárások atlasza*. Szerk. Deme László és Imre Samu. I–VI. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968–1977.
- MNyjNK = Deme László: *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1953. (Nyelvtudományi Értekezések, 3. sz.)
- MMNyjR = Imre Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971.
- ÓHA = Végh József: *Őrségi és hetesi nyelvatlasz*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959.
- Szabó G. 1987 = Szabó Géza: Az élő nyelvi dialektológia kutatómódszertanához. *MNy.* 83: 516–24

A NYELVI NORMA ALKALMAZHATÓSÁGA

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ
(Újvidék)

A nyelvi norma mibenlétét akkor tudjuk igazán megérteni, ha más szabályrendszerekkel állítjuk szembe. Vegyük például a természeti törvényeket! A természeti jelenségek megfigyelésével és tanulmányozásával olyan szabályszerűségeket lehet megállapítani, amelyeket általában képlettel is le lehet írni. A képlet ismeretében lehetővé válik a változások folyamatának meghatározása, oly módon, hogy az észlelt adatokat a képletbe helyezve számításokat végzünk. A természeti törvényhez viszonyítva a nyelvi norma kevésbé egzakt szabályrendszer, megbízható számításokhoz alapul nemigen szolgálhat, ismeretében a nyelvi jelenségek további alakulását nem lehet teljes bizonyossággal megjósolni. S ez nem is csoda! A nyelvi norma nem egyébként is meglevő, objektíve létező összefüggések leírása, hanem szubjektíve meghatározott, megegyezésen alapuló követelményeknek írott lajstroma, illetve többé-kevésbé meghatározott íratlan szabályok összessége. A normát kialakító szubjektum voltaképpen egy közösség, az, amely az adott nyelvet használja. Mindenkori nyelvszokásának tiszteletben tartását és alkalmazását követeli meg a közösség tagjaitól. Nyelvi eszményt állít eléjük, amelyről tudja, hogy a maga teljességében szinte elérhetetlen, általában csak részleteiben, fokozatokban valósítható meg. Alkalmazása, illetve alkalmazhatósága lesz a nyelvi norma próbaköve. Az időtől, a helytől és a nyelvet használóktól függően módosul, változik a norma, a nyelvi eszmény.

Az eddig elmondottakból következik, hogy a nyelvi norma nem univerzális, hanem nyelvenként eltérő. Voltaképpen minden nyelvnek, sőt minden közösségnek megvan a maga normája, nyelvhasználati szabályrendszere. Az egyes nyelvek normájának a meghatározásában a nyelven kívüli tényezők különbözőképpen jutnak kifejezésre. Itt van például a szigetországi angol és az amerikai angol nyelvi norma. Voltaképpen ugyanannak a nyelvnek két különböző sztenderdjéről van szó. Az amerikai angolban vannak olyan köznyelvi formák, amelyek a szigetországi angolban történetesen nyelvjárásinak vagy csoportnyelvinek számítanak. Norvégiában két nyelvi norma is érvényben van. Az egyik a *riksmal* (vagy *bokmal*), a másik pedig a *landsmal* (vagy *nynorsk*). Az előbbi a dán nyelvből alakult ki a műveltebb norvégek ajkán, a másikat pedig tudatosan hozták létre a norvég népnyelv alapján. Mindkettőnek fejlett írásbelisége van. 1939-ben *sammorsk* néven megkísérelték egységesíteni a két köznyelvet, de a dolog nem járt sikerrel.

Sajátosan jut kifejezésre a nyelvi norma Jugoszláviában a szerbhorvát nyelv esetében. A szerbhorvát négy nemzetnek a közös nyelve: a szerbé, a horváté, a

montenegróié és a bosnyáké. A szerbek és a montenegróiak cirill betűs írást használnak, a horvátok és a bosnyákok latin betűset. A hívő szerbek görögkeleti vallásúak, a montenegróiak szintén, a horvátok körében a katolicizmus van elterjedve, a bosnyákok pedig általában a mohamedán vallás tanait követik. A Jugoszláviában élő szerbeknek csak mintegy háromnegyede él Szerbiában, a többi Bosznia-Hercegovinában és Horvátországban, illetve a többi köztársaságban él. A horvátok sem mind a Horvát SzK lakói, jelentős hányaduk Bosznia-Hercegovinában, Vajdaságban és Szlovéniában található (nem beszélve a tengerentúli és más országokban élő horvátok milliós tömegéről). A bosnyákok (hivatalos nevükön muzulmánok) zöme Bosznia-Hercegovina SzK lakója, és a montenegróiaknak a többsége is egy köztársaságban található, Crna Gorában (azzal, hogy több mint ötödrészüket Szerbiába települt át).

A szerbhorvát nyelvet használó nemzetek közötti történelmi, kulturális és mentalitásbeli különbségek eléggé megnehezítik az egységes szerbhorvát nyelvi norma kialakítását, továbbá az a körülmény sem hagyható figyelmen kívül, hogy az általuk benépesített országrészek között gazdasági fejlettség szempontjából is jelentős eltérések tapasztalhatók. A nyelvi norma két fő vonalát a belgrádi és a zágrábi nyelvhasználat határozza meg (a keleti és a nyugati nyelvvariáns), közöttük azonban számos hangzásbeli, lexikai, sőt mondatfűzési jellegzetesség von határt, úgyhogy teljes egységesítésről szó sem lehet, legfeljebb a változatok iránti kölcsönös toleranciáról. Az egységes nyelvi norma hiányát leginkább Bosznia-Hercegovina (benne pedig a főváros, Szarajevó) lakosai érzik, mivel náluk, beszédükben a keleti és a nyugati nyelvelemek gyakran keverednek, olykor maguk sem tudják, hogy *hleb*-nek nevezzék-e a kenyeret vagy *kruh*-nak, *vlak*-nak a vonatot, vagy inkább *voz*-nak stb.

A magyar nyelvi norma körül látszólag nincsenek különösebb problémák, pedig bizonyos külső, nyelven kívüli tényezők itt is kifejezésre jutnak. Az egyik ilyen tényező a magyarul beszélő közösségek megosztottsága: mintegy kétmillió magyar anyanyelvű Romániában van, körülbelül hatszázezer Csehszlovákiában, mintegy négyszázötvenezer Jugoszláviában, százhetvenezernyi Kárpát-Ukrajnában, további százezrek az Amerikai Egyesült Államokban, Kanadában, Nyugat-Európában, Ausztráliában stb. A nemzetiségi, illetve a diaszpóra-helyzettel más nyelvek, más nyelvi normák közvetlen vagy közvetett hatása is együtt jár. Nehézséget jelent a magyar nyelvi norma érvényesítése szempontjából többek között az a körülmény is, hogy olyan nyomdákban is készülnek magyar nyelvű nyomtatványok, amelyek vagy nincsenek kellőképpen felszerelve ahhoz, hogy maradéktalanul eleget tehessenek a magyar helyesírás követelményeinek, vagy nincsen magyarul kielégítően tudó káderük (habár megfelelően előkészített kézirat esetében ennek nem kellene nagyobb jelentőséget tulajdonítani). Az anyanyelvi képzettség szintje általános gátló tényezőként jelentkezik, akár nemzeti, akár nemzetiségi, akár diaszpóra-helyzetről van szó. A nemzeti helyzet önmagában még nem garantálja a nyelvi norma érvényesülésének zavartalanságát, csupán

biztosítja hozzá a feltételeket; az egyénen múlik aztán, hogy mennyire igyekszik szóban és írásban a norma követelményeihez alkalmazkodni, a nyelvszokáson alapuló társadalmi megegyezést tiszteletben tartani. Nemzetiségi vagy diaszpórahelyzetben a nyelvi norma érvényesülésének hiányosabb feltételeit az egyéni hozzáállás, igyekezet kompenzálhatja, úgyhogy olyan esetek is előfordulhatnak, amikor a nemzetiségi helyzetben élő vagy diaszpóra tagjának számító magyar anyanyelvű személy nyelvhasználata jóval közelebb kerül a nyelvi eszményhez, mint számos olyan személyé, aki nemzeti körülmények között él, és akinek megvannak adva a nyelvi normához való igazodás ideális feltételei.

Az egységes köznyelvi norma alkalmazása a regionális árnyalatú nyelvhasználati szokások megléte miatt sem mindig zökkenőmentes. Az a körülmény, hogy a szegedi, pécsi, debreceni, győri, miskolci, szombathelyi, kolozsvári, marosvásárhelyi, dunaszerdahelyi, szabadkai, becskereki, ungvári művelt emberek magyar nyelvhasználata nem mindenben azonos a budapestivel, elsősorban az eltérő nyelvjárási alappal magyarázható, de nem kizárólagosan. A magyar köznyelv regionális változatai többé-kevésbé eltérnek az eszményitől, az egységes nyelvi normától (voltaképpen még a budapesti variáns is), de ez nem jelenti azt, hogy a normára nincs is szükség. Igenis kell egy mérce a nyelvhasználat dolgában, amelyet mindenki elfogad, amelyhez a maga módján igazodik. Szükség van egy nyelvi eszményre, amely a nyelvközösség tagjainak számára példaképpül szolgál.

A köznyelv regionális variánsaiban bizonyos nyelvjárási sajátságok közvetlenül, mások pedig módosult alakban élnek tovább, ezenkívül kifejezésre juthatnak egyéb csoportnyelvi vagy rétegnyelvi sajátságok, archaizmusok, neologizmusok is. A nemzetiségi körülmények között élő vagy diaszpóra-helyzetben levő magyar nyelvű közösségekben idegen nyelvi hatásra kialakult formák, létrejött jelenségek is megfigyelhetők. Ezek rendszerint egy bizonyos nyelvre vezethetők vissza (román, szlovák, szerbhorvát, szlovén, ukrán stb.); különböző mértékben gyarapítják a magyar nyelvbe hagyományosan vagy nemzetközi kapcsolatok révén bekerült idegenszerűségeket, idegen szavakat és kifejezéseket számát.

A nyelvi norma alkalmazhatósága nemcsak külső tényezőktől függ, hanem belsőtől is; attól, hogy mennyire reálisak a benne meghatározott követelmények. Az eszmény nem lehet csillagászati távolságra a valóságos helyzettől, a nyelvhasználati realitástól, mert akkor még a megközelítéséről sem álmodhat az ember. Vajon a magyar nyelvi norma minden vonatkozásában reálisan alkalmazható-e vagy sem? Ha szemügyre vesszük normatív jellegű kézikönyveinket (helyesírási szabályzat, leíró nyelvtan, értelmező szótár stb.), azt vagyunk kénytelenek megállapítani, hogy egyes követelmények túlzottnak bizonyulnak. Közéjük tartozik például az ikes igeragozással kapott szóalakok használatának a számonkérése. Ez az annak idején felújított, majd hosszú ideig mesterségesen életben tartott alaktani kategória a mai nyelvtudat számára nem egyéb üres formánál, ezért nem sikerült használatát széles körben elterjeszteni. A ma embere, sajnos,

már nem tudja, még csak nem is érzi, mire jó az ikes ragozás, mi az, amiben az *-ik-re* végződő igék elkülönülnek a többitől. A legtöbb ikes igének ma már nincsen sem szenvedő, sem visszaható értelme, vagyis elvesztette funkcióját. Az ikes igealakok közül a jelenlegi nyelvi norma szerint választékosan beszélők is csupán a jelen idejűek egy részét használják, leginkább hagyománytiszteletből és művelt beszélők példáját követve, de nyilván nem elenyésző azoknak a száma sem, akik sznobizmusból, formaságból utánozzák az ikes alakokat. Az ikes ragozás teljes paradigmájának ma már, sajnos, nemigen van helye a magyar nyelv leíró nyelvtanában, és még kevésbé lenne egy normatív nyelvtanban (ha készülné ilyen).

A helyesírási norma számára viszonylag könnyebb megőrizni a relikviákat, mint a grammatikai vagy a kiejtési normának. Így sikerült a közelmúltban megtartani a *j* hangnak kettős (*j*-vel és *ly*-nal való) jelölését, főként érzelmi okokra hivatkozva, noha racionális szempontok a mellőzése mellett szólnak (az *ly* írása nem a köznyelvi kiejtésen alapul, az *ly*-os szavak nem foglalhatók logikus rendszerbe stb.). Nem kedveznek a helyesírási norma alkalmazhatóságának a szabályzat egyes kiadásai közötti ingadozások. Különösen zavaróak azok az esetek, amikor a korábbi szabályzat valamely szóalakpárnak egyik tagját fogadja el, a jelenlegi pedig a másikat (pl. azelőtt *bandzsál*, ma *bandzsa*).

A legtöbb kívánnivalót a mai magyar nyelv kiejtési normája hagyja maga után. Főképpen azzal, hogy még nincs teljesen kidolgozva. A megoldásra váró kérdések száma nem csekély. Szerintem alapvető probléma a kiejtésnek az írásképtől való függetlenítése. A mai beszélők gyakran kerülnek az írott forma hatása alá, különösen akkor, ha választékosabban akarják mondanivalójukat közölni. A középzárt *ë* hangot helyettesítő nyílt *e* térhódításához nagyban hozzájárult a kiejtési jellegzetességeket elmosó írásgyakorlat. Viszonylag korlátozott nyelvjárási bázisa ellenére a nyílt *e* szívósan tartja magát, dacol az ellene felhozott vádakkal, érvekkel. Ahhoz, hogy beszédünk ne legyen túlságosan papírízű, többek között vele is zöld ágra kell vergődnünk! A magyar kiejtési normát belátható időn belül ki kell dolgozni, és egy gyakorlati alkalmazásra megfelelő kiejtési kódexben rögzíteni! Ha ez meglesz, akkor majd joggal elvárhatjuk a magyarul beszélőktől, hogy akkor se legyenek provinciálisak, ha leteszik a tollat. És remélhetjük, hogy a szép beszédnek lesz akkora értéke, becsülete, mint a szépirodalomnak! Hogy kiváló szónokot nem kell majd lámpással keresni!

NORMA ÉS/VAGY KOMMUNIKATIVITÁS

WACHA IMRE

1. A *norma* szónak a fogalma nyelvészkörökben is eléggé vitatott. Több – a nyelvi norma kérdéseivel, megalkotásával és a nyelvi rétegződéssel foglalkozó – kutató szerint nincs egységes nyelvi norma, csak nyelvhasználati normák vannak, mégpedig annyi, ahány nyelvi réteg van.

A nyelvhasználók – öntudatlan – tudatában is, főleg pedig a nyelvhasználat gyakorlatában, a különféle nyelveírásokban valóban megtaláljuk azokat a normákat – magam *belső normák*-nak vagy *rétegnormák*-nak vagy *résznormák*-nak, netán *nyelvhasználati normák*-nak nevezném őket –, melyek az egyes nyelvi rétegeknek (mint pl. az irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárások, népnyelv, réteg- és csoportnyelvek) a rétegen belüli nyelvhasználatát szabályozzák. Ezek azonban – szerintem – viszonylag laza normák, inkább csak a nyelvszokás, az úzus határozza meg őket. Mint ilyenek nincsenek kodifikálva, tehát a nyelvhasználók tudatában élnek csak, és noha szabályrendszerük önmagukon belül szinte kötelező érvényű, még sincsenek igazán merev szabályaik.

2. A *belső normák* azonban nemcsak a nyelvi rétegeken, csoportnyelveken belüli használatra vonatkoznak; lehetnek stílusnormák is (legalább kétféle értelemben használva a *stílus* szót: irodalmi stílus, illetve műfaji stílus értelemben; a stílusnormára l. pl. Eöry 1992, Gáspári 1980, Kemény–Szende 1985, Kovalovszky 1966, Lőrincze 1980, Péter 1974), lehetnek műfaji normák, melyek egy-egy irodalmi vagy nem irodalmi műfajra kötelező nyelvhasználatot szabnak meg (vö. Deme 1971). S nem szóltunk az ún. szituatív nyelvi normákról, a közlésmódok szerinti (azaz az írott-beszélt nyelvhasználat, ezen belül pedig a monologikus és párbeszédes) normákról, a nyelvi igény szint szerinti normákról (vö.: Deme 1953, 1966, 1967, 1972; Jakab 1974; Károly 1961; Nyirkos 1981). E normák már a nyelvi és magatartáskultúra normáival kapcsolódnak össze.

Ilyen értelemben a nyelv horizontális és vertikális rétegződése következtében (vö.: Benkő 1960, 1988a, 1988b; Wacha 1987, 1992) valóban sokféle normáról beszélhetünk. Olykor még egyetlen rétegnormán belül is, hiszen mint Penavin Olga (Penavin 1986) is rámutatott, csak a nyelvjárások nyelvhasználatán belül négy nyelvhasználati réteggel számolhatunk.

Éppen a réteg- és zsargonnyelvek nyelvhasználata, mondatszerkesztésének bonyolultsága cáfolja a *belső normák*nak abszolút normaként való elfogadhatóságát; ezek szóhasználata, mondatszerkesztése megfelel a maguk *belső normájának* és funkciójának, sajátos céljának, de nem minden esetben a kommunikativitásnak és a nyelvi eszménynek. Épp ezért nagyon valószínűtlen, hogy bárki is szívesen

venné, ha a zsargonnyelvi használatot normatívnak kellene tekinteni. Márpedig ha annak tekintenénk, nem hangzana el ellenük minden irányból annyi kifogás!

3. A nyelv használóinak laikus körében is folyik a vita a norma fogalmáról; de másképpen. Ők egyetlen normát fogadnak el normának: olyan mintának, amelyhez viszonyítanak. S tulajdonképpen itt van a *norma* szó értelmezésének punctum saliens, hogy ti. minek tartjuk a normát: mintának-e, egyfajta igény-szintnek, melynek elérésére törekednünk kell, melyet követnünk kell, vagy pedig pusztá szabályrendszernek, mely egyfajta úzust, nyelv szokást tükröz, mely azért mégiscsak szabályozza, meghatározza beszédcselkvésünket. (Vö. Bárczi 1974.)

Persze akármelyik értelemben tekintjük is a normát, mindegyikbe belejárszik a másik, hiszen a norma megvalósulása: a standard is egyfajta eszmény vagy minta alapján jön létre; a norma pedig a nyelvhasználati szokásokra, a standardra épül, ebből vonatik el. Ez világosan megfigyelhető a helyesírásban. (Vö. Deme 1967, 1972.) A fő kérdés tulajdonképpen: hogy mindaz, ami a standardban vagy a nyelvi realizálódásban megvan, norma értékűvé válik-e. (Mindennapos tény az erőszak, de a norma: ne ölj! Annak a bizonyos igekötős „segédigének” is kialakult a nyelvi funkciója: a téma és réma elválasztása, mégsem tenném normatívvá!)

A laikusok körében a norma az emelt szintű és igényes nyelvváltozat, a nyelvi rétegek legmagasabb szintje. Azonban az ő szemléletük merev. Körükben a norma kérdése úgy vetődik fel, hogy az a norma, ami az igényes nyelvhasználatot tekintve helyes és ezért szabad használni; s nem tartozik a normatív használat körébe, ami az igényes nyelvhasználat szemszögéből helytelen vagy kerülendő. És ezt normatív beszédben nem is szabad használni! (Más lapra tartozik, hogy bizonyos esetekben lehet vagy kell használni. De ez az ő szemükben a norma megsértésének számít!) Mindebből – éppen a hivatásos beszélők körében – torzult szemléletmód származik. Mivel az igényes beszédmód és főleg az írott nyelvhasználat és az ebből elvonatkoztatott nyelvi eszmény és szabályrendszer általában neutrális, legalábbis a laikusok körében és szerint (legfeljebb csak indulatkeltő), ezért szerintük normatívnak, azaz helyesnek az igényes, de emfázismentes kifejezőmód tekinthető. Következésképpen eltér a normától, „sérti” azt, ezért szabályellenes mindaz, ami emfátiikus vagy emfázist fejez ki, s ami kommunikatív. Tehát – felfogásuk szerint – amikor mindennapi nyelvhasználatukban partnerhez és szituációhoz kötött helyzetben a belső normának vagy a réteg-normának megfelelően fejezik ki magukat, az tudatukban nem a normának felel meg, hanem csak a nyelv szokásnak, s ilyenkor – mint mondják – a kifejezés, gondolatkövetítés érdekében normaellenesen szólnak.

4. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy történelmi és nyelvi fejlődése során minden nyelvi közösség létrehozta vagy létrehozta azt az írott nyelvhasználaton alapuló (és tulajdonképpen csak az írásosságban élő) egységes nyelvváltozatot, melyet a szaktudomány hol *irodalmi nyelv*-nek, hogy *köznyelv*-nek nevez, hol pedig más kifejezéssel illet. (Vö.: Pais 1954, Benkő 1960, 1988a–b, Jakab

1974, Károly 1961, Kiss-Szűts szerk. 1988.) Mintegy nyelvet, kódot váltva „térnek át” erre, vagy igyekeznek áttérni a nyelvi közösségnek egyéb nyelvváltozatot is használó tagjai, ha igényesen, választékosan akarják magukat kifejezni, ha a közélet porondján nyilatkoznak meg, vagy ha más anyanyelvűekkel váltanak szót, ill. ha gondolataikat írásban rögzítik. (Így van ez a francia, német stb. nyelvterületen is.)

Ez az a nyelvváltozat, mely sokak számára, a nyelvközösség tagjainak számára (irodalmi nyelvként, melynek jelentéstartalmába belejátszik 'az irodalom nyelve' jelentés is) megtestesíti az ún. nyelvi normát, „a” normát vagy a nyelvi eszményt (vö. Bárczi 1974), mely a „tömeg” nyelvhasználatában legfeljebb kevésbé igényesen, a köznyelvnek standardszerű változatában valósul meg (vö. Deme 1972). Ez a „norma” vagy „minta” inkább csak körvonalaiban, de bizonytalanul van megfogalmazva pl. szótárakban, nyelvtanokban, nyelvművelő írásokban, stilisztikákban, melyek a leíráson kívül stílusminősítéseket, nyelvhelyességi szabályokat is tartalmaznak. (Vö.: Jakab 1974; Kovalovszky 1966.)

Magam is az *irodalmi* és a *köznyelvet* tartom „a” nyelvi normának (a norma két szintjének) (vö.: Wacha 1987, 1992). Ezen belül azonban – úgy vélem – a nyelvi norma erőteljesen rétegzett; a nyelvi kommunikáció feltételeitől, körülményeitől meghatározott módon egymás mellett és alatt találjuk meg azokat a normarétegeket (belső normákat), melyek a stílusrétegeknek, közlésmódoknak, műfajoknak, műnemeknek, igényszinteknek stb. megfelelő nyelvhasználatot szabályozzák. Ilyen alapon a korábban felsorolt nyelvhasználati rétegek és formák – a nyelvjárások, bizonyos csoportnyelvek és alantasabb nyelvi rétegek kivételével (de nem azonos értékítélet alapján) – mind beletartoznak az abszolút norma vagy az egységesült irodalmi és köznyelvi norma fogalmkörébe. Persze további megkötéssel.

Az egységesült *irodalmi* és *köznyelv* ugyanis csak akkor érvényes, ha az egységesültséget a hangállományra és az alaktanra vonatkoztatjuk, s ezeknek is csak írásbeli realizálódására vagyunk tekintettel.

5. Az egységesült nyelvváltozatnak tekintett irodalmi nyelvnek és a köznyelvnek realizálódásbeli megközelítése, a neki megfelelő nyelvhasználat leginkább az írott nyelvben sikeres. Azonban ott is csak a szavak hangalakjában, főképpen a helyesírásnak egységesítő hatására. Sikeres még, ha nem is ilyen nagy mértékben, a norma megközelítése a nyelvi standardban a szóhasználat és a frazeológia terén. Jóval gyengébb az eredmény az alaktanban, bár még itt is jónak tekinthető az általános helyzet. Vitatható azonban a norma érvényesülése a szintaxis és a mondatszerkesztés terén. Éppen a rétegnyelvek nyelvhasználat, mondatszerkesztésének bonyolultsága igazolja ezt az állítást, melyet azonnal meg is kérdőjelezhetünk egy olyan ellenállítással, hogy a rétegnyelvek (szaknyelvek) mondatszerkesztése elvileg megfelel a maguk belső normájának, a maguk funkciójának, sajátos céljuknak (pl. hogy tudományos, „okos”, mert nehezen érthető stb.), tehát ilyen tekintetben „helyes”(?!), vagy annak mondható. Csak-hogy nem biztos, hogy kommunikációs funkciója szempontjából helyes.

Amint figyelembe vesszük ugyanis a szókincset és a frazeológiát, különösen pedig a szintaxist, a mondattant és a szövegtant, azonnal más kép tárul elénk. Különösen megváltozik a kép, ha az írott mellett annak hangzó változatára, az elhangzó nyelvre (az elhangzó parole-ra) is ügyelünk.

5.1. Még bonyolultabbá válik a kérdés, ha nem az írott nyelvhasználatot tekintjük, ahol is írás közben mód van a gondolkodva fogalmazásra, tehát a nyelvi formák (szavak, kifejezések, szószerkezetek, mondatformák) megválogatására és a szövegstruktúra kidolgozására, felépítésére, hanem az elhangzó, a spontán beszélt nyelvet. A norma és a standard kérdése még tovább bonyolódik. Az elhangzó nyelv (a felolvasás is), különösképpen pedig a spontán élőszó mindig személyiségkötött (vö. Tóth 1948), szituatív, szituáció- és partnerfüggő, s többnyire emfatikus is. És csaknem mindig totális kommunikáció! (Az írott nyelv is lehet emfatikus, de jóval kisebb mértékben vagy más formában. Inkább szituációt létrehozó, legalábbis a szépirodalomban.) Ráadásul a beszélő többnyire menet közben keresi meg a nyelvi formát, mely ezáltal ritkán lesz kerek és csiszolt. (Kb. olyan folyamat ez, mint a terepfutó tevékenysége: ő vázlatot kap a bejárando területéről, pontosan csak a kiindulási pontot ismeri és a célt; az útvonalat futás közben magának kell megkeresnie.)

Ezért azután jóval erőteljesebb a rétegnormáknak, a nyelvszokásnak, valamint az emfázisnak determináló hatása; s nagyobb a szerepe a kifejezésnek, a befolyásolásnak, a beszédstruktúráknak, azaz előtérbe lép a kommunikativitás funkciója. Nem szólva arról, hogy – mint a regionális köznyelvi felvételek igazolják (vö. G. Varga 1968, 1972) – a nyelvi rétegek, nyelvjárások sajátosságai is megjelennek a beszélt nyelvi megnyilatkozásban, olykor teljesen ötletszerűen, rendszerbe nem is nagyon foglalható módon. (Amit Kontra [1989: 206–7] Haugenra hivatkozva ír az amerikai magyarok kódváltásáról, az kellő áttétellel a hazai magyar nyelvhasználat kódváltására is érvényes lehet.) Mindez mindenképpen módosítja a neutrális-kodifikált norma jogosságát, érvényesülését. Az más lapra tartozik, hogy ez kommunikatív jó és helyes, s hogy mindez belefér az igazi normába! A köztudat azonban – nagyon sok esetben – mindezt a normától való eltérésnek tekinti, s a szép, azaz a neutrális beszédet – éppen a nyelv védelmének jel-szavával visszaélve – szembeállítja a funkcionális és kommunikatív beszéddel: „megengedvén”, hogy a „kifejezés érdekében el szabad térni a normától”.

Csakhogy: meggyőződésem szerint nem csak el szabad, hanem el is kell térni ettől az ún. normától a valódi: a kommunikatív norma érdekében. S hogy ez megtörténhessen, a norma határait kell újraértékelni (a köztudatban): szabadabban kell megvonni őket.

5.2. Ugyanis már a szűkebb értelemben vett kiejtésnek, a hangképzésnek és a koartikulációnak az általános jellege és a normatívhoz viszonyított alkalmi változása: realizálódása is többfunkciós. Mivel másutt részletesebben szoltam róla (Wacha 1989), csak utalásszerűen említem meg ezeket a funkciókat. A hangképzés és a koartikuláció jellege (realizálódása) árulkodik:

a) a beszélő személyiségéről (nyelvi, földrajzi-nyelvjárási hovatartozásáról, lelkialkatáról);

b) a beszélőnek – beszédének és magatartásának – igény szintjéről általában és az adott beszédhelyzetben;

c) a kommunikációs szituációról (hogyan a beszélő felolvassa-e vagy interpretálja, esetleg spontán módon alkotja-e meg a szöveget);

d) a kommunikációs folyamat attitűdjéről és annak megváltozásáról (a beszélő pillanatnyi lelki- és indulati állapotáról, valamint ezek változásáról);

e) a beszéd stílusának, hangvételének helyzetéről; a partnerviszonyról: bizalmas-e vagy merev a viszony a partnerek között, milyenek a külső körülmények stb., s mikor, milyen mértékben változik ez meg.

Végezetül a hangképzés módja, főleg az artikulációs ritmus

f) kommunikációs utasításokat is tartalmaz, segítséget nyújt a beszéd-szervezéshez, a kapcsolatfenntartáshoz.

5.3. Természetesen az elhangzó beszédben nem egyedül az artikuláció jellege látja el ezeket a feladatokat. Segít ebben a tágabb értelemben vett kiejtés: a mondat- és szövegfonetikai eszközök együttes és alternatív használata. Ezek (a hangsúlyozás és a hangerő, a hanglejtés, a hangterjedelem és a fekvésváltás, azután a beszédritmus és váltásai, valamint a szünet és a tagolás) is többfunkciósak.

A közvetlen élőszavas kommunikáció során ugyanis a beszélő nemcsak gondolatait kívánja megfogalmazni és kifejezni, s nemcsak a szöveget akarja intonációs eszközökkel (is) értelmezni, „súlyozni”, hanem ugyanezekkel az eszközökkel jelzi a szöveg szerveződését – ezt főleg a hanglejtéssel, ritmussal, és a nem hezitatív szünethasználattal (pl. többszörösen összetett mondatok esetén) –, és ugyanezekkel az eszközökkel jelzéseket, utasításokat, közleményeket is ad a partnernek lelkiállapotáról, beszédszándékáról, diskurzusszervezési szándékairól, sőt metanyelvi jelzésekkel közleményeket ad a szövegről is, arról, miképpen kell értelmezni az elhangzottakat. Azaz mintegy metakommunikációs és közleményen kívüli tudnivalókat is továbbít partnerének, nemegyszer pedig kizól a szövegből (pl. köszön valakinek). (Jó példaanyagot nyújtanak minderre a Beszélt nyelvi tanulmányok kötet spontán szövegei és az azokat elemző cikkek, l. Kontra szerk. 1988.) Olykor verbalizált megjegyzésekkel teszi ezt, máskor csak intonálással (olykor pedig csak gesztussal). Ugyanígy szövegszervező és -tagoló, valamint kapcsolatteremtő, kapcsolattartó elemeket is beleépíthet beszédébe, hol verbálisan, hol nonverbálisan. S olyanokat, melyek a kommunikációs folyamat gördülékenységét, zavartalanságát igyekeznek biztosítani.

Az intonáció funkcióit ilyen megfontolások alapján a következőképpen foglalhatjuk össze:

a) A mondatfonetikai eszközöknek, a tágabb értelemben vett intonációnak legáltalánosabban ismert szerepe az értelmi funkció: a szöveg jelentésének, a mondatok tartalmának, az új és ismert viszonyának megvilágítása főleg az értelmi hangsúlyozás, valamint a kijelentő, kérdő stb. dallamformák segítségével;

b) fontos feladata a szövegmondatok szintaktikai szerkezetének érzékeltetése, utasítása a szöveg hangsorainak összeszerkesztésére: a szó szerkezetek összefogása, a szövegmondatok, megnyilatkozások belső) egységeinek tagolása, az előre és visszafelé való kapcsolás a mondatokon, megnyilatkozásokon belül stb.;

c) az intonációs kohézió: a szövegegész (közlemény) mondatainak, megnyilatkozásainak kapcsolása és tagolása az egész beszédművön belül, és az egész beszédmű belső tagolásának, tagoltságának, szerkezeti és logikai összefüggéseinek érzékeltetése;

d) az attitűdök, érzelmek, szándékok, ezek megváltozásának jelzése (pl. a hangszínezet, hangszínezés, a hangterjedelem segítségével);

e) a partnereknek szóló kommunikációs, interakciós jelzések, a beszéd szervezésére vonatkozó utasítások nyújtása (pl. a befejezetlenséget jelző és a folytatást ígérő, ill. a továbbgondolásra készítő dallamformák által), valamint a metanyelvi információk közlése (pl. az idézőjelező, azaz a szó szerinti tartalmat módosító és az átvitt jelentésre utaló intonációs formák segítségével);

f) a kommunikációs szituáció (helyzet) és az intertextualitás érzékeltetése: annak jelzése, hogy a beszélő felolvas-e, interpretálja-e a szöveget, vagy spontán módon mondja el, fogalmazza meg gondolatait;

g) magának a beszélőnek a jellemzése: önmagának, személyiségének, szándékainak kivetítése az intonációs eszközök segítségével;

h) a verbális kifejtetlenséget vagy befejezetlenséget pótló funkció. (A bővebb kifejtést itt is elhagyom, amint tettem az artikuláció esetében is.) (Vö.: Deme 1970, 1979; Fónagy–Magdics 1963, 1966, 1967; Wacha 1973, 1974, 1985.)

5.4. E funkciók mellé még azt is tudnunk kell, hogy az intonációnak a beszélt nyelvben – legalábbis megfigyeléseim szerint – erőteljesebb és elsőrendűbb a szövegszervező, ennél pedig erősebb a metakommunikációs és a kommunikációt szervező szerepe, mint az ún. mondatfonetikai funkció; s a felolvasói nyelvben és az élőszóban is erőteljesebb és fontosabb a grammatikai-szintaktikai kapcsoló és tagoló szerep, mint a logikai súlyozó. (Tehát mint az a szerep, amelyet a hangsúlyozás fő funkciójaként szoktunk emlegetni.) Következésképpen az erőteljesebbek „elnyomják”, mintegy „érvénytelenítik” a gyengébbeket; az értelmi hangsúlyozást a szerkezetet jelző funkció, ezt pedig az intonációs kohéziós funkció. Efölött, emellett ott van az attitűdöt jelző feladat, illetőleg a szituációt, közlésmódot érzékeltető, no meg a beszédet, a kommunikációt szervező funkció. És még nem szóltunk arról az alapról, amelyre mindez ráépül: az egyént tükröző szerepről. Mindezt pedig tovább bonyolítja az eszközök konkomitáns és alternatív használatának lehetősége. Ez magyarázza, hogy élőszóban, de a felolvasásban is alig találkozunk az ún. slusszponttal, az eklatáns mondatzáró dallammal, helyette gyakori a lezáratlan, lebegtetett dallam. (Persze nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a fonetikai realizálódásoknak fonemikus és fonologikus, társadalmi érvényű változatok felelnek meg!)

5.5. Mindezek hozzájárulnak, hogy az élőbeszéd szövegalkotásának intonációja (fonetikai síkon) nem (pontosan) felel meg annak a képnak, „normának”, amit az írott szöveg neutrális interpretálása alapján kialakítottunk a mondatfonetikai eszközök használatáról, s amely kép alapján kidolgoztuk pl. a mondatfonetikai eszközök használatának normatíváit. Csak egy-két adalék ehhez: a MMNyR az ereszkedő és az elül eső dallamformát tartja a pregnánsan magyar dallamformának. Ez igaz is. De: az élőszt, a spontán beszédet hallgatva kénytelenek vagyunk rájönni, hogy mellette a leggyakoribb, legjellemzőbb forma – a népnyelvben is – a végén emelkedő, sőt az utolsó szótagban fellépő, felszökő dallamforma. S ugyanígy azt tapasztaljuk, hogy a hangsúlyszakaszt és a szólamot összefogó szó eleji hangsúly mellett az egyik leggyakoribb hangsúlyozási forma a fonemikus frázis utolsó szavának első szótagján megjelenő „illogikus” hangsúly, sőt a fonemikus frázis utolsó szótagjában megjelenő szólamvégi nyomaték. Az írott szöveg erőteljes és verbalizált, grammatizált szövegkohéziója lehetővé teszi a hanglejtés lezárását a mondatvégen; a grammatikai szerkezet sokszor jelzi a befejezetlenséget, jósolja a folytatást (pl. bizonyos idéző mondatok esetében, melyeknél sokszor vitattott a „kettőspont” dallamformája), de máskor a grammatikai szerkezet jelöletlensége miatt jelentenek intonációs és értelmezési gondot az ún. két- vagy többarcú szerkezetek. (Vö.: Deme 1987, Wacha 1989).

A spontán beszéd szövegkohéziója és szövegszerkezete jóval pongyolább (különösen dialógusban), mint az írásos kommunikációé. Éppen ezért a verbális és grammatikai elemek nem mindig elegendők. Helyükre, pótlásukra, kiegészítésükre a mondat- és szövegfonetikai elemek lépnek, ráadásul többfunkciósan teremtik meg az intonációs kohéziót.

Ugyancsak a mondat- és szövegfonetikai eszközöknek kell átvenniük azt a szerepet is, mely abból adódik, hogy a spontán beszéd mondat- és szövegalkotása más, mint az írásos nyelvhasználaté. Ez utóbbi inkább balra bővítő (szimultán), míg az élőszté inkább hozzátoldó, jobbra utánarakó (szukcesszív), s így nemegyszer a 10–14, sőt több tagmondatból álló hierarchikus, ill. lineáris és hierarchikus összetett mondatokat kedveli, legalábbis a monologikus műfajokban (vö.: Deme 1974, Fábricz 1988, Wacha 1988, Yngve 1973), szemben az írott nyelvhasználat szó szerkezetes megoldásával (vö.: Daneš 1982; Deme 1971, 1974; Dezséry-Terestyéni 1986; Keszler 1983; Szabó 1983).

6. Láthatjuk, hogy már magának a hangképzésnek, koartikulációnak, azután a mondat- és szövegfonetikai eszközök helyes és igényes használatának kérdésköre mennyire bonyolult; alá- és fölérendelt szabályoktól függ, kommunikációs viszonyok elemzését, szabályok, kivételek, tendenciák figyelembevételét teszi szükségessé. Tüzetes leírása, taxatív kodifikálása sok időt, tetemes munkát s még több teret (papírterjedelmet) igényel. (A készülő kiejtési kézikönyvnek csak a mondatfonetikai része mintegy 5–600 gépelt lap, noha az imént emlegetett szempontokról még alig-alig esik szó benne; sok nyelvi elem szerepét még fel sem derítette a nyelvtudomány!)

Mindezt tekintetbe véve, elképzelhető, milyen roppant energiát, mekkora terjedelmet igényelne a teljes norma részletes megfogalmazása. Gondoljuk el, hogy a Nyelvművelő kézikönyv még korántsem teljes, pontos megfogalmazása a nyelvhasználati normának, mégis szinte áttekinthetetlen nagyságú, két vastkos kötet.

Már csak emiatt is eleve reménytelen a teljes, részletes norma rögzítése. Legfeljebb csak a résznormák részleges és nem részletes kodifikálására kerülhet sor.

Mindehhez járulhat, hogy ekkora várható terjedelmet a legelszántabb nyelvművelő és nyelvvédő sem tud átolvasni, különösen pedig megjegyezni.

Eleve reménytelen minden nyelvi jelenségnek normatív módon való rögzítése is, hiszen nem egy esetben tapasztaltuk, hogy csak a későbbi kutatás derítette ki egy-egy (hibázthatott) nyelvi jelenségről, milyen nagyon is fontos nyelvi és kommunikatív funkciója van. Több olyan nyelvi formáról, amely noha nem tartozik a legválasztékosabb nyelvi megoldások közé, szintén kiderült, hogy mégis szükség van rá, legfeljebb nem a legválasztékosabb nyelvi kategóriában. (A kiejtés köréből példának hozhatom a Fónagy Iván által leírt *Api, figyelj ide!?* \ _____/\ dallamformát s ennek ellenkezőjét, a – szintén hibázthatott – *Api, idefigyelsz?! \ _____/* dallamot, mely ugyanolyan kérő felszólítás, kérdés formájában, mint amilyen felszólító kérdés a másik. A verbális fordulatok közül megemlíthetem a sokat bírált *kerül*-ös terpeszkedő kifejezést, mely bizony némely esetben *el-kerül*-hetetlen, sőt csak ez a jó.

7. Mi hát a teendő?

A nyelvi normát irányadó és útmutató normaként kellene megfogalmazni, oly módon, hogy az rétegezett norma is legyen, s oly módon, hogy fő hangsúly az általános elveken legyen, de taxatívum nem azt kellene felsorolni, mi tartozik bele az igényes nyelvhasználatba, mi az, amit szabad használni, hanem azt kellene bemutatni, mi az, ami az igényes nyelvhasználatban kerülendő. Így elkerülhető lenne a normának olyan félreértelmezése, hogy mindaz, ami valóban kifejező, az normaellenes, ami pedig normatív, az neutrális, és nem kommunikatív.

Ráadásul – azt hiszem – a nyelvi normát kettős változatban kellene megfogalmazni, éppúgy, mint ahogy ez az értelmező szótár esetében is történt. Előbb egy részletesebb változatot a szakemberek számára, utóbb ennek alapján egy rövidebbet a laikus nagyközönség számára. De: mindkettőnek három vagy négy részből kellene összeállnia. Az első rész a művelt, igényes nyelvi megnyilatkozás általános elveit tartalmazhatná, a kommunikációs szituációk bemutatását tárgyalná, a sikeres kommunikáció feltételeit, a kommunikáció meghatározó tényezőit. Bemutatná a főbb nyelvi rétegeket és stílusrétegeket. Természetesen kitérne a nyelvi rétegek belső normáinak felvázolására, különösképpen pedig a nyelvi (igény)szinteknek megfelelő nyelvhasználat elveinek leírására. (Ezt bőséges példatár illusztrálhatná.)

A második rész ezeknek az elveknek a részletezését és alkalmazását tartalmazná, a következő csoportosításban: helyesírás, szóhasználat (nyelvi udvarias-

ság, igényesség–durvaság), szintaxis, a mondat- és szövegszerkesztés főbb szempontjai, az igényes írásosság és szóbeliség, a kiejtés legfontosabb szabályai, a kommunikatív-informatív stílus, a nyelvi expresszivitás kérdései, köznyelvi stíluseszközök. A harmadik rész – immáron taxatív felsorolásban – azokat a stigmatizált nyelvi elemeket mutatná be, melyek az igényes nyelvhasználatban kerülendők. A negyedik rész a vitatott értékű, ill. a familiáris nyelvhasználatban elfogadható nyelvi elemeket, jelenségeket sorolná fel.

Ha nagyon kihegyezve fogalmazom meg gondolataimat, akkor azt mondom, a nyelvhasználati norma, legalábbis a köznyelvi norma szempontjából nem az az érdekes a nagyközönség számára, hogy mi tartozik a norma körébe, hanem az, mi a normán aluli, mi az, ami kerülendő. Ha tudniillik a norma és a kommunikativitás oldaláról nézem a nyelvet, és a nyelv funkciója irányából közelítek (s ez a funkció a kifejezés, tájékoztatás, ráhatás), akkor a nyelvi eszközök közül csaknem mindegyiknek megvan a maga funkciója, legfeljebb csak stílusértéküknek, „eleganciájuknak” a foka más. Éppen ezért célszerűbb azokat összeírni, amelyek stigmatizált jelenségek, s ezért kerülendők, legalábbis az igényes beszédben, s csak egy normán aluli rétegnyelvi nyelvhasználatban élhetünk velük.

Így lehetővé válna, hogy a nyelvi normából ne essenek ki egy téves általánosítás következtében a kommunikációs szempontból expresszív elemek, sem azok, melyeknek funkciója ma még nem ismeretes a kutatás számára.

A nyelvi norma tehát nem azt tartalmazná taxatív, mi tartozik bele a normába, hanem azt sorolná fel, mi nem tartozik bele. Mi „normán aluli”. A fel nem soroltak tehát automatikusan elfogadhatók a köznyelv számára. (Az irodalmi nyelv és az irodalom nyelve más kérdés.)

A hosszabb, részletesebb változat másképp festene. Ez kézikönyv-sorozat volna, melynek egyes darabjai külön-külön terjedelmesebb kidolgozásban tárgyalnának egy-egy részkérdést.

IRODALOM

- Bárczi 1974 = Bárczi Géza: *Nyelvművelésünk*. Gondolat, Bp.
- Benkő 1960 = Benkő Loránd: Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól. In: *Anyanyelvi műveltségünk*. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga. Szerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Bp. 221–38
- Benkő 1988a = Benkő Loránd: Irodalmi nyelv – köznyelv. In: Kiss-Szűts szerk. 1988: 15–33
- Benkő 1988b = Benkő Loránd: *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Bp., kül. 213–57
- Daneš 1982 = Daneš, František: A szövegstruktúra nyelvészeti elemzéséhez. In: *Tanulmányok – Studije*, 15. füzet. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Novi Sad, 45–50

- Deme 1953 = Deme László: A nemzeti nyelv rétegei a nyelvhelyesség szemszögéből. In: *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Szerk. Lőrincze Lajos. Akadémiai Kiadó, Bp. 15–48
- Deme 1966 = Deme László: A kiejtési norma dolgában. *Nyr.* 90: 117–20
- Deme 1967 = Deme László: Kiejtésünk vitatott kérdései. In: *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd*. Szerk. Grétsy László és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Bp. 23–58
- Deme 1970 = Deme László: A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. *Nyr.* 94: 270–80
- Deme 1971 = Deme László: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Deme 1972 = Deme László: Standard Hungarian. In: *The Hungarian language*. Szerk. Benkő Loránd és Imre Samu. Akadémiai Kiadó, Bp. 255–97
- Deme 1974 = Deme László: A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In: *Szónokok, előadók kézikönyve*. Összeáll. Deme László. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 116–51
- Deme 1976 = Deme László: *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Deme 1979 = Deme László: A grammatikai képlet és az akusztikai képlet kapcsolatahoz. In: *Magyar Fonetikai Füzetek* 3: 7–13
- Deme 1987a = Deme László: A beszéd, a nyelv, a szöveg. In: Wacha szerk. 1987: 41–7
- Deme 1987b = Deme László: A szóbeli és írásbeli közlés közös és sajátos jellemzői; főbb fajtáik. In: Wacha szerk. 1987: 86–91
- Dezséry-Terestyéni 1976 = Dezséry Judit-Terestyéni Tamás: Élő szöveg – stúdiószöveg. *ÁNyT* 11: 51–77
- Dijk 1982 = Dijk, Teun A. van: Pragmatikai kötőelemek. In: *Tanulmányok – Studije*, 15. füzet. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Novi Sad, 83–90
- Eöry 1992 = Eöry Vilma: Nyelvi norma – stílusnorma. In: *Normatudat – nyelvi norma*. Szerk. Kemény Gábor. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 31–40
- Fábricz 1988 = Fábricz Károly: A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: Kontra szerk. 1988: 76–89
- Fónagy 1966 = Fónagy Iván: Api, figyelj ide! (Dallammetaforák, dallamváltozás a köznyelvben). *Nyr.* 90: 121–37
- Fónagy-Magdics 1963 = Fónagy Iván-Magdics Klára: Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében. *NyK* 65: 103–36
- Fónagy-Magdics 1966 = Fónagy Iván-Magdics Klára: A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozós szerkezetekben. *NyK* 68: 67–117
- Fónagy-Magdics 1967 = Fónagy Iván-Magdics Klára: *A magyar beszéd dallama*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Gáspári 1980 = Gáspári László: A stílus és a stílusrétegek. In: *Anyanyelvi nevelésünk*. Szerk. Fülöp Lajos. Országos Pedagógiai Intézet, Bp. 87–100
- Grétsy szerk. 1985 = *Nyelvészet és tömegkommunikáció*. I–II. Szerk. Grétsy László. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.
- Huszár 1985 = Huszár Ágnes: A rádió és a televízió beszélt nyelvének mondattana. In: Grétsy szerk. 1985: II, 73–118
- Jakab 1974 = Jakab István: Az irodalmi nyelv, köznyelv, nyelvjárások rendszerezési és terminológiai kérdéséhez. *Irodalmi Szemle* (Bratislava) 17: 431–42

- Károly 1961 = Károly Sándor: Az irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv elnevezésekről. *Nyr.* 85: 385–98
- Keszler 1983 = Keszler Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Bp. 164–202
- Kemény–Zende 1985 = K[emény] G[ábor]–Sz[ende] A[ladár]: Stílusrétegek. In: *NymKk.* II, 709–16
- Kiss–Szűts szerk. 1988 = *A magyar nyelv rétegződése*. A magyar nyelvészek IV. [1983. évi] nemzetközi kongresszusának előadásai. I–II. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kontra 1989 = Kontra Miklós: Túl sok-e az angol szó az amerikai magyarban? *Nyr.* 113: 204–21
- Kontra szerk. 1988 = *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Szerk. Kontra Miklós. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- Kovalovszky 1966 = Kovalovszky Miklós: Nyelvi elemek stiláris értéke a szótárakban. In: *Szótártani tanulmányok*. Szerk. Országh László. Tankönyvkiadó, Bp. 123–47, kül. 132–5
- Lőrincze 1980, 1985 = L[őrincze] L[ajos]: Író és nyelvi norma. Nyelvi norma. Nyelvi rétegek. In: *NymKk.* I, 1047–51; II, 334–6, 336–8
- Lőrincze 1985 = L[őrincze] L[ajos]: Tájnyelv és nyelvi norma. Tájnyelvi hanglejtés. In: *NymKk.* II, 932–7, 937–40
- Nyirkos 1981 = Nyirkos István: Irodalmi nyelv – köznyelv – népnyelv. *Magyar Nyelvjárások* 24: 9–30
- NymKk.* = *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980, 1985.
- Pais 1954 = Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv. In: *A II. országos nyelvészkonferencia*. Szeged, 1952. november 14–16. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 125–66; hozzászólások: 167–86 (MNyTK 83.sz.)
- Penavin 1986 = Penavin Olga: *Nyelvjárás és köznyelv*. Forum, Újvidék.
- Péter 1974 = Péter Mihály: Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: *Jelentés és stilisztika*. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. Imre Samu, Szathmári István és Szűts László. Akadémiai Kiadó, Bp. 458–63 (Nyelvtudományi Értekezések 83. sz.)
- Szabó 1983 = Szabó József: *A mondatszerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykovácsi nyelvjárásban*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Tóth 1948 = Tóth Béla: *Beszéd, jellem, személyiség*. Állami Gyermeklélektani Intézet, Bp.
- G. Varga 1968 = G. Varga Györgyi: *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- G. Varga 1972 = G. Varga Györgyi: A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. *ÁNyT* 8: 213–28
- Varga 1987 = Varga László: Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átiratban. In: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 3: 91–119
- Wacha 1973 = Wacha Imre: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. *NyK* 75: 77–103; németül: System und Zusammenhänge der textphonetischen Ausdrucksmitel. *ALH* 25 [1975]: 39–75

- Wacha 1974 = Wacha Imre: Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról. *ÁNyT* 10: 203–14
- Wacha 1985 = Wacha Imre: Beszéd: szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. In: Grétsy szerk. 1985: I, 7–246
- Wacha 1987 = Wacha Imre: A beszélt nyelv kategóriái (Problémafelvetés és -felújítás). *Hungarológiai Közlemények (Újvidék)* 73. sz. 255–306
- Wacha 1988 = Wacha Imre: Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (A gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In: Kontra szerk. 1988: 102–58
- Wacha 1989 = Wacha Imre: A hangképzés kommunikatív szerepe a beszéd folyamatban, különös tekintettel a nyelvi rétegződésre és az elhangzó beszéd stíluszintjeire. In: *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 2: 221–39
- Wacha 1992 = Wacha Imre: A nyelvi rétegződés kérdései („Perújrafelvétel” a magyar szakirodalom alapján). In: *Normatudat – nyelvi norma*. Szerk. Kemény Gábor. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 49–105
- Wacha szerk. 1987 = *Retorika*. Tanulmányok, témavázlatok, témaösszefoglalók a politikai retorika köréből. Szerk. Wacha Imre. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Yngve 1973 = Yngve, Victor H.: A mélységhipotézis. In: *A nyelvtudomány ma*. Szerk. Szépe György. Gondolat, Bp. 441–58

A NYELVI MINTÁK KÖVETÉSÉNEK HÁTRÁNYÁRÓL

BÜKY LÁSZLÓ

Általában a beszédtevékenység során a fölhasznált szavak jelentésére és a szavakhoz tartozó érzelmi, hangulati inherenciák mellett a szavakra vonatkozó grammatikai és műfaji szabályokra, illetőleg kötöttségekre is tekintettel van a beszélő kompetenciája. A kompetencia és a performancia viszonya nyelvtisztítási vizsgálatok révén is jellemezhető. Így a szókinchasználási kutatások arról tanúskodnak, hogy az aktuális beszédtevékenység folyamán a leggyakrabban azok a szavak fordulnak elő, amelyeknek a jelentése már sokszor meglehetősen általános, illetőleg már-már alig lexikális. Ezt mutatja például a viszonylag kevés adatra támaszkodó Újságnyelvi gyakorisági szótár: ebben az *a* névelő 19 300 adattal, az *az* névelő 6193-mal áll az élen, utánuk az *és* szó 3962, majd a *hogy* 2898 előfordulása következik (Csirikné–Csirik 1986). Petőfi Sándor írásaiban is a határozott névelő a leggyakoribb 3051 adattal a PSz. tanúsága szerint.

A gyakran használt szavak előbb-utóbb veszítenek informatív erejükből, hírértékük csökken a gyakori előfordulás folytán. Így a nyelvi performanciában érvényesül az információelméleti törvény, a nagy valószínűséggel előforduló elemek információmennyisége alacsonyabb. (Vö.: Fónagy 1963, Rényi 1964.)

A gyakori használatban könnyen elvész a szónak az egy bizonyos nyelvréteghez való tartozását mutató jellemzője, a szóval járó hangulati, érzelmi hatás. Vegyük példa gyanánt a *felvállal* ~ *fölvállal* igét. Az ÉrtSz. „(nép)” stílusminősítéssel látja el, amelynek jelentése: „népi, népnyelvi (az ország nagy területén használatos); népies (stílusban szokásos)”. Hasonlóképpen minősíti az igét az ÉKsz. is. – Az ÉrtSz. egyik példamondata, amelyben a „*felvállal* vmivel járó munkát elvállal” szerkezetet és jelentést mutatja be, valóban a népeletről, pontosabban a paraszti életből való: „*Felvállalta* a szőlő megkapálását.” A szótár egy másik példája Arany Jánostól van: „Még fele munka hátra volt, már ... átkozta magát, hogy olyan olcsón *felvállalta*”, itt azonban már – legalábbis az idézett szövegmetsetből – nemigen látszik a népi használat jellege, bár nyilván megvan, mint abban a példában is, amely Tolnai Lajostól való: „*Fel tudnál-e még vállalni* egy jövedelmes nagy épületet?” – A CzF.-ből is látszik a népnyelvi használat: „*felvállal*, (fel-vállal) ösz. áth. Tulajd.¹ valamit vállára vesz fel; de ezen értelme nem divatos. Átv. ért. valamely terhet, munkát magára vesz;

¹ A rövidítések feloldása: ösz. = öszvetett; áth. = átható ige; tulajd. = tulajdon értelemben. (A szerk. jegyzete.)

valaminek teljesítésére ajánlkozik; valamely hivatalt, tisztséget, szolgálatot elfogad. *Felvállalni az aratást, kaszálást. Felvállalni az alispánságot.*”

A népnyelvi használatra utal az a tény is, hogy a szó tájszótárainkban is szerepel, l. ÚMTsz. Az ige múltját tekintetbe véve kétségtelen, hogy nemzeti nyelvünk egységesülése előtt is élt, l. NySz., OklSz., TESz. *vállal* a., s valószínűleg az úgynevezett nemzeti köznyelvben, illetőleg irodalmi nyelvben nem lehetett gyakori. Némiképpen erre utal, hogy Petőfi Sándor nyelvhasználatában nyolc adattal szerepel (l. a PSz.-ban a *fölvállal* címszón kívül a Pótlások, hibajegyzékek alatt is). A köznyelv, az irodalmi nyelv mibenlétének kérdéskörére l. Tolcsvai Nagy 1989.

A *felvállal* jelentéseit legrészletesebben az SzT. mutatja be számos példaszóval. Itt négy jelentés van rögzítve: „1. (hivatal/tisztséget) elvállal”, „2. (munkát) felfogad/elvállal”, „3. (magára) vállal”, „4. (adósságot) átvállal”.

Az elmúlt években a *felvállal* gyakorisága olyannyira nyilvánvalóvá vált a köznyelvben, hogy Hernádi Miklós fölvette Köz helyszótárába (1976, 1985²). Hernádi jó érzékkel mondja a szóról: „Divatosan »elvállal« helyett. (ért[elmisségi használatban]) Pl. *Felvállalom a gyerekét, hadd legyen egy jó estéjük.*” – Az *elvállal* többjelentésű ige, az ÉrtSz. szerint: „1. ~ *vmít*: kötelezi magát vmely munkának v. feladatnak önként, rendsz. anyagi ellenszolgáltatásért való elvégzésére; *f e l v á l l a l*. [E kiemelés tőlem való, B. L.] || a. <Tisztséget> elfogad. [...] || b. ~ *vmely szerepet* [...] 2. <Vmely terhet, adósságot, büntetést> más helyett magára vállal; átvállal. [...] 3. ~ *vkít, vmít*: kötelezettséget vállal vmely gondozásra szoruló személy, állat ellátására, gondozására. [...] 4. ~ *vkít vminek*: beleegyeznek, hogy meghatározott kapcsolatba kerüljön vkivel.” (Az ÉrtSz. példáit kihagytam az idézetből.)

Amit tehát Hernádi mond, hogy a *felvállal* az értelmiségi nyelvhasználatban divatozik az *elvállal* helyett, könnyen elfogadható. Az értelmiségi szóhasználat interferenciajelenséget mutat: a kettős vagy hármas normájú szövegben a normák többé-kevésbé alkalmazkodnak, amint Joseph Sumpf írja az interfenciáról, amely a szociolingvisztika tulajdonképpeni tárgya (Sumpf 1975: 58).

Amint a *felvállal* : *elvállal* interferencia létrejött (bizonyos társadalmi csoport szóhasználatában, s abban is bizonyos helyzetben, műfajban, stílusban és í. t.), maguk között a *felvállal*-t használók között, majd a velük kommunikatív kapcsolatba kerülők között a *felvállal* szócsalád használata nyelvi mintává lett. Innentől számítható divatszó volta, és illetően életében azonnal lehámlik róla az ÉrtSz.-ban említett stílusjegy, íme:

- (1) Nincs kedvem *felvállalni* a szerepet a forgatókönyvírók helyett.. (Magyar Hírlap, 1988. II. 11., 4; két pont jelzi a szövegmegszakítást)
- (2) [Bizonyos egyházi szervek] *fel* tudták *vállalni* a társadalmi megújulás avantgardjának szerepét.. (Valóság, 1988. 2. szám, 53)

E két példa igenévi szerkesztményeiben a *felvállalni* szó jelentése az *elvállal* ÉrtSz.-beli 1. || a. b) jelentésárnyalatának felel meg: „(átv.) beleegyezik, hogy meghatározott vonatkozásban szerepeljen”. Ám a (2) jelzetűben az 1. || a. jelentésárnyalat is föllelhető: „<Tisztséget> elfogad.” S ilyenképpen a SzT. *felvállal* címszavánál található jelentésleíráshoz van közel. – A SzT. „2. (munkát) fel fogad/elvállal” jelentése az *elvállal* „3. ~ vkit, vmit” jelentésével vág egybe:

- (3) Szeretnénk *fölvállalni* a határainkon túl élő magyar írók munkáinak kiadását. (Kossuth Rádió, 1988. II. 11. Déli krónika)
- (4) *..vállalja fel* a KISZ ezen kezdeményezés szervezését. (Magyar Televízió, 1988. II. 14. A Hét)
- (5) [A. Schweitzer] összes műveinek kiadását sem *vállalta fel* még senki. (Magyar Televízió, 1988. III. 6. Híradó)
- (6) *..ha előmenetelt akar, prémiumot, külföldi utat, akkor ajánlatos közeledéséhez engedelmesen viszonyulni, néhány pásztorórát fölvállalni.* (Magyar Nemzet, 1988. IX. 3., 5)
- (7) *..a Hazai tükör [című műsor] vállalta fel* a témát.. (Magyar Nemzet, 1989. IV. 11., 5)

Az *elvállal* ÉrtSz.-beli 2. jelentésének felel meg a *fölvállal*-nak a SzT.-ban rögzített 3. jelentése: „(magára) vállal.”

- (8) *..ezt a feladatot az államnak kell felvállalnia..* (Kossuth Rádió, 1988. III. 3. Reggeli krónika)
- (9) *..a lakosság fogyasztáscsökkentését is fel kell vállalni.* (Magyar Televízió, 1987. XII. 28. Határozat c. műsor)
- (10) *Hogy lehet ilyen kockázatot felvállalni egy nyugdíjas pedagógusnak?* (Magyar Televízió, 1987. XII. 8. Stúdió '87. c. műsor)
- (11) *..ha az ideológia.. végre felvállalja a kultúrát, hiszen akkor a kultúra is fel fogja majd vállalni az ideológiát.* (Kritika, 1988. III., 5.)

Még néhány példa: *felvállalja az irreális célokat; ~ a felelősséget; ~ az önállóan politizáló kormányzatot; ~ a kulturálatlanságot, ~ a probléma megoldását, ~ a pártprogramot, ~ a csődtömeg rendbetételét, ~ a jelenhez szólást, ~ a támogatást, ~ vádra az ügyet, ~ vmit a világból.* (Egyébként a SzT.-ban mutatott „4. (adósságot) átvállal” jelentésre eddigelé nem találtam példát.)

A példaanyagban a különféle jelentésekbe, jelentésárnyalatokba sorolása bizonyára vitatható, s ez a *felvállal* napjainkban való használatával is összefügg. A legkülönbébb – de többnyire valóban értelmiségi írótól, beszélőtől származó – példák azt azonban aligha vitathatóan mutatják, hogy a *felvállal*-t fölhasználók performanciájában nem mutatkozik háttérként egy különösebben tiszta jelentéstani és grammatikai kompetencia. Jóllehet: jobbra stiláris szándékból használják, s ez

egylenlő a *felvállal*-nak (és szócsaládjának) nyelvi minta gyanánt való elfogadásával a megnyilatkozásokban. A mintakövetés folyamán a szokásos jelentések megváltoznak, a szokásos grammatikai kötöttségek és a szokásos műfaji és stiláris megkötések ugyancsak. Mindez hátránynak látszik. Van azonban a dolognak egy másik oldala. Az itt most szóba hozott jelenség – meg nyilván számos hasonló – meglehetősen régóta mutatja a maga önmozgását, (nyelvtörténeti) szótárainkból általában a mai szemmel látott, egységes, rendezett állapot látszik. Lehet: a jövő a *felvállal* mai divatozását kiforrja, s az új nyelvhasználati vonatkozásrendszerben már nem látszik semmiféle nyelvi minta vakon követésének nyelvi hátrányaiból semmi. Mintha efelé mutatna a szónak a költészetben való újabb megjelenése, nevezetesen Pákolitz István Megváltatlan című verse (Magyar Nemzet, 1988. IX. 10. 11): „Mielőtt elbitangolna / siralomvölgyünkéből / ösmerje be uraságod / már egy fejbiccentéssel: // kegyed is / megélte a pokolkint // kegyed sem / vihette végbe / amit *fölvállalt* ifjonti szívvel // tudom-tudom / nem tehet róla uraságod // továbbra is / megváltatlan marad a világ”.²

IRODALOM

- Csirikné–Csirik 1986 = Csirikné Czachesz Erzsébet–Csirik János: *Újságnyelvi gyakorisági szótár*. Kecskeméti Óvónőképző Intézet, Szeged–Bp.–Debrecen.
- Fónagy 1963 = Fónagy Iván: A stílus hírértéke. *ÁNyT* 1: 91–123
- Hernádi 1976 = Hernádi Miklós: *Közhelyszótár*. Gondolat, Bp. 2., bőv. kiadása: 1985.
- Rényi 1964 = Rényi Alfréd: Információelmélet és nyelvészet. *ÁNyT* 2: 245–51
- Sumpf 1975 = Sumpf, Joseph: Nyelvészet és szociológia. In: *Társadalom és nyelv*. Szerk. Pap Mária és Szépe György. Gondolat, Bp. 49–59
- SzT = *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Szerk. Szabó T. Attila. I–IV. Kriterion, Bukarest 1975–1984.
- Tolcsvai Nagy 1989 = Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvművelés esélyei. *Válóság* 1989/10: 95–103

² A *vállal*–*elvállal*–*felvállal* kérdésköréről l. még: *Mondd és írd!* Válogatott nyelvművelő cikkek. Auktor, Bp. 1992. 116–9. (A szerk. jegyzete.)

NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL A MAGYAR NYELVI NORMA ÉRVÉNYESÜLÉSÉRŐL

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

1. A nyelv, a nyelvhasználat és a norma viszonyára vonatkozó véleménynyilvánításokkal gyakran találkozhatunk az utóbbi évek magyar nyelvészeti szakirodalmában. Nem véletlen ez a gazdagság, hiszen a társadalmi mozgékonyással párhuzamosan nemzeti nyelvünk változatainak nagymérvű egymásrahatása rögzül benne. A norma fogalmának körüljárásán, az egy norma – több norma vitáján, a normák és a normatív nyelvváltozatok viszonyításán, a normát befolyásoló tényezők (nyelvszokás, nyelvi rendszer, hagyomány, irodalmi múlt, stilisztikai szempont stb.) számbavételén túl újabb és újabb megközelítésmódok vetődnek fel. Például a norma és a régió, nyelvi változás, közléshelyzet, társadalmi presztízs, viselkedés, tudat, kreativitás, diglosszia, többnyelvűség, nyelvi absztraktumok, deviancia, tolerancia, metafora stb. vonatkoztatásai teszik sokszínűvé a szóban forgó szakmai anyagot, l. pl. a MNy., a Nyr. legutóbbi évfolyamainak, a NymKk.-nek, A magyar nyelv rétegződése című kötetnek (Kiss–Szűts szerk. 1988) árnyalásra törekvését. Ugyanez a rugalmas szemléletmód tükröződik abban is, hogy a jelenlegi tanácskozás témája a *magyar nyelvi norma* összefoglaló megjelölést tartalmazza.

A nyelvi norma kérdéseivel én is szembetalálom magam a munkám során. Fölvetődhetnek az egyéni szépírói stílus elemzésekor, a szombathelyi főiskolások előszóbeli megnyilatkozásainak vizsgálatában, a magyar nyelvterület nyugati része élőnyelvének tanulmányozásakor, valamint az oktatómunka számos esetében. Megfigyeléseim közül most – a körülmények folytán még egyszer – elsősorban a főiskolások körében gyűjtöttekre szándékozom támaszkodni, úgy, hogy a nyelvi nevelő, nyelvművelő tevékenység általános tanulságaként is szeretném fölhasználni őket.

2. Annak a rugalmas szemléletmódnak, amelyet a különféle nyelvhasználati szintek normáira vonatkozóan a mai nyelvművelés alakít ki (l. pl. NymKk. I, 18; Fábián–Lőrincze 1980: 91), egyre több jelét lehet látni az anyanyelv oktatásával kapcsolatos szakirodalomban is. A közelmúltban – Sebestyén Árpádot idézve – a tantervek alig voltak „tekintettel a normatív nyelvváltozatokkal ütköző jelenségek rétegnyelvi-csoportnyelvi hátterére, [...] a változatok értékrendjének szinkron vagy diakrón magyarázatára” (Sebestyén 1981: 321). Napjainkra azonban a nyelvbeli egység és különbözőség dialektikájának alapján álló szakirodalom messzemenően értékeli a nyelvi regionalitás hasznosíthatóságát (vö.: Szende A. 1981: 41; Benkő 1982: 145; Deme 1982: 128; Kálmán B. 1982: 197–8; Szabó G. 1982: 73–4; Szende A. szerk. 1986: 130, 145, 441, 452; stb.).

Szombathelyen a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke is megkülönböztetett figyelmet szentel a Szabó Géza vezette kollektív kutatási témáiban a nyelvi tudat, a nyelvi viselkedés, az úgynevezett belső többnyelvűség, a regionális nyelvi és köznyelvi magatartásformák, az iskolai nyelvhasználat és a nyelvjárási környezet összefüggéseinek. A közös vállalkozásokhoz kapcsolódva 1978 és 1984 között beszédhangtani szempontból tanulmányoztam főiskolai hallgatóink nyelvhasználatát (l. Molnár Z. M. 1986). Azzal, hogy a Szombathelyen tanuló, jobbára a környező megyékből származó főiskolások nyelvét anyanyelvünk egységes típusához viszonyítottam, egyrészt regionális (köz)nyelvi tapasztalatszerzést, másrészt felsőoktatás-pedagógiai célokat szándékoztam elérni.

A fonetikai leírásból kiderült, hogy a szóban forgó tanárjelöltek nyelvhasználatában mely pontokon, milyen mértékben kell számolnunk regionális elemekkel: a magánhangzók zártsági-nyíltsági eltéréseivel, rövid időtartamával; a mássalhangzók zöngétlenülésével, kiesésével, nyúlásával; a *v* hasonító hatásával; egyes alakváltozatok egymás mellett élésével; toldalékok viselkedésével stb. Nyelvszociológiai szempontok is közrejátszottak annak tisztázásában, hogy a leendő általános iskolai tanárok mennyire vannak tudatában a nyelvváltozatok értékeinek, saját beszédük területhez való kötődésének, és mindez miként értékelhető tényleges nyelvhasználatuk tükrében.

A vizsgálat során részletesen tanulmányoztam, hogy a köz-, illetőleg irodalmi nyelvi felső nyelvvállású hosszú magánhangzóknak mi felel meg az adott anyagban. Ahogy a beszélt nyelvben másutt is erős az *i*, *u*, *ü* jelenléte az *í*, *ú*, *ű* helyén (Kálmán B. 1968: 8; Szépe szerk. 1979: 221; A. Jászó 1982: 83; stb.), azt tapasztaltam, hogy az irodalmi, köznyelvi norma 100%-ához mérve mindössze 9,19%-ban érvényesül a hosszú időtartam a szombathelyi főiskolások nyelvhasználatában. Az egyik részvizsgálat szerint a magyar szakosok esetében ez az arány az első évfolyamon 5,33%, a negyediken viszont már 18,53% volt. Vagyis nyelvhasználatuk eleinte ösztönösebb; nyelvjárási, regionális köznyelvi környezetük jócskán hat rá. Ráadásul a beszédhangtani ismereteik ekkor még bizonytalanabbak. A végzős hallgatók eredményét viszont egyrészt a magyar szak révén a nyelvhasználatuk fokozatosan tudatosabbá válásának tulajdoníthatjuk, másrészt annak, hogy a tanítási gyakorlatokon a gyerekek elé való kiállítás fegyelmezettséget, önkontrollt, a megszólalás felelőségének növelését kívánja meg a pedagógusjelölttől. Egy gyakorló pedagógus 24,55%-os eredményére való kitekintéssel pedig (Balogh 1982: 480 nyomán) az a lehetőség villan föl, hogy a tanári pálya tapasztalata, rutinja tovább fokozhatja a nyelvhasználati tények tudatosulását, ill. tudatosítását.

Mindez annak ellenére jelentkezett, hogy a zárt magánhangzók megfelelő időtartamának érvényesítése egyike azon beszédtechnikai feladatoknak, amelyek nehéznek bizonyulnak a magyar anyanyelvűek számára. Más nyelvi jelenségek esetében a tudatosulási folyamat még jobban érezteti hatását a nyelvhasználatban.

Ezt tapasztaltam például a magyar szakosoknak másod- és harmadéves korukban készült felvételeiben. Míg eleinte gyakoriak például a *levelembé, megszólításba* típusú adatok (az irodalmi nyelvi *levelemben, megszólításban* helyén), addig későbbi felvételeikben már többször is elhangzik az *-n* a határozóragokban. Hasonló ív húzódik a korábbi és a későbbi beszéd szint között az *l* hang hiánya, ill. kiejtése szempontjából: *példáu, közü ~ otthonokkal, nélkül*. A különféle nyelvi szituációknak, például a kötetlen beszélgetésnek vagy a nyilvános megszólalásnak műfaji sajátosságaira is egyre jobban odafigyeltek a főiskolások.

Ebből és a többi összevetésből előjáróban az a tanulság világlott ki, hogy az általános pedagógiáiként is érvényes elvre, a fokozatosságra a beszédnevelő munkában szinte mindennél jobban ügyelnünk kell. Sőt az a jó, ha a beszédhanghallás csiszolása a nyelvvelsajátításnak minél előbbi szakaszán kezdődik el (vö. pl. Kassai 1983). Részben a helyesírási ismeretek mellett, részben egymással összevetve, a kiejtésbelieket is szilárdá kell tennünk az iskoláztatásban. Aztán nem ártana jobban tudatosítanunk a nyelvi rétegek és a különböző műfajok, beszédhelyzetek közötti összefüggéseket sem (l. pl. MMNyünk 34, 35). A vizsgálatba bevont hallgatókban például kellően rögzült az országosan egységes norma szükségessége. Ugyanakkor a főiskolások nyelvhasználatában kezdetben nem csekély fokú a regionalitás, és ennek mértékével nem mindig vannak tisztában. Pedig e közbülső fokozat tudatosabb, a nyelvhasználatot gazdagító, színező vállalása a központi norma kiteljesedésének is kedvezhet. Vagyis ha nem félünk az ún. „egyetemi diglosszia”-tól (Péter M. 1978: 231), akkor a nyelvföldrajzi-nyelvészociológiai meghatározottságok igazodását segíthetjük elő. Hiszen ez az adott időben és térben tanítani kezdő pedagógusnak, majd pedig tanítványainak tudatában összeférhetővé teszi a helyi és a központi nyelvi norma ismeretét, szükség szerinti alkalmazását, és megérteti az előbbiből az utóbbiba való átmenet fontosságát is.

3. A szombathelyi főiskolások köréből származó észrevételek csak egy részeként kívánnak szolgálni a kollégáimmal együtt végzett élőnyelvi tapasztalatszerzésnek. A Szombathely környékén gyűjtött terjedelmes élőnyelvi anyagunk nemcsak egy-egy régió, hanem egy-egy település nyelvhasználatában is erős rétegezettséget mutat (Dozmatall, egy Szombathely melletti faluval kapcsolatban három írásom is megjelenésre vár). Aztán módunkban áll, most éppen nekem, a Mura-vidéki magyarság körében arról is meggyőződni, hogy a magyar nyelvhasználatot a nyugati sávban miként árnyalja a nyelvek közti érintkezés (erre vonatkozóan is szerkesztés alatt van egy dolgozatom). Elsősorban az előbbieken elhangzottak alapján, de a most emlegetett munkálatokra való kitekintéssel is megerősíthetjük, hogy az élő nyelvhasználatban a magyar nyelvi norma különféle fokozataival találkozhatunk.

Éppen ezért az anyanyelvi nevelő, nyelvművelő tevékenységünkben is a konfrontációjukat célszerű érvényesítenünk (vö. Szépe szerk. 1979: 326). Hiszen a nemzeti nyelv változatainak szembesítése, egymással való ellenőrzítése őszinte, humánus programot biztosít. Se nem merevet, se nem parttalant, ugyanis a nyelvi értékrendszerben ott látja mind a regionális változatoknak, mind az

irodalmi, a köznyelvnek az értékét. Ebben az értéktiszteletben, az értékek szükség szerinti elfogadásában egyúttal benne rejlik a nyelvi egységhez való fokozatos közeledés záloga is.

IRODALOM

- Balogh 1982 = Balogh Lajos: Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása. *MNy.* 78: 476–87
- Benkő 1982 = Benkő Loránd: Hozzászólás. In: Szabó G.–Molnár Z. szerk. 1982: 141–8
- Deme 1982 = Deme László: Hozzászólás a dialektológia felsőoktatásbeli helyzetéről. In: Szabó G.–Molnár Z. szerk. 1982: 127–30
- Fábián–Lőrincze 1980 = Fábián Pál–Lőrincze Lajos: *Nyelvművelés*. (Egy. jegyzet) Tankönyvkiadó, Bp.
- A. Jászó 1982 = A. Jászó Anna: Főiskolai hallgatók kiejtésének vizsgálata. *Nyr.* 106: 73–87
- Kálmán B. 1968 = Kálmán Béla: Hangrendszer és hangváltozások. *MNy.* 64: 5–8
- Kálmán B. 1982 = Kálmán Béla: A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában. *Nyr.* 106: 191–9
- Kassai 1983 = Kassai Ilona: A fonéma realitása a korai gyermeknyelvben (Érvek a beszédhanghallás fejlesztése mellett). *Nyr.* 107: 467–8
- Kiss–Szűts szerk. 1988 = *A magyar nyelv rétegződése*. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai. I–II. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MMNyünk = *Mai magyar nyelvünk*. Szerk. Grétsy László. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976.
- Molnár Z.M. 1986 = Molnár Zoltán Miklós: Vizsgálatok a főiskolai hallgatók nyelvhasználatának köréből (Helyesírás és helyesejtés viszonya a nyelvi tudatban). In: *A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei V.* Szerk. Molnár Károly. BDTF, Szombathely, 15–9
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980., 1985.
- Péter M. 1978 = Péter Mihály: Jegyzetek a funkcionális nyelvhasonlításról. *ÁNyT* 12: 221–31
- Sebestyén 1981 = Sebestyén Árpád: „A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése” témakör tantervi helyzetéről. *Nyr.* 105: 319–28
- Szabó G. 1982 = Szabó Géza: A magyar nyelvjárások oktatása a tanárképző főiskolán. In: Szabó G.–Molnár Z. szerk. 1982: 71–7
- Szabó G.–Molnár Z. szerk. 1982 = *Dialektológiai szimpozion*. VEAB Értesítő II. A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottságának Társadalomtudományi Szakbizottsága, Veszprém.
- Szende A. 1981 = Szende Aladár: A magyar nyelv tanítása. *Nyelvünk és Kultúránk* 44. sz. 39–46
- Szende A. szerk. 1986 = *Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére*. Szerk. Szende Aladár. Tankönyvkiadó, Bp.
- Szépe szerk. 1979 = *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért*. Szerk. Szépe György. Tankönyvkiadó, Bp.

A NYELVI NORMA BÖLCSELETI ALAPJAIRÓL

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Az alábbiakban a nyelvi norma létmódjáról beszélek, azaz főképp kérdéseket fogalmazok meg e létmódról. A nyelvészetből indulok ki, az eddigi normameghatározásokból, s maguk a kérdések vagy megállapítások lesznek inkább bölcseleti jellegűek.

A normának a hazai nyelvtudományban két elkülönülő jelentése van: egy hagyományosabb, mely a legértékesebbnek tartott nyelvváltozatot, az utóbbi évtizedekben az irodalmi és köznyelvnek nevezett idiómát tartja egyszerre normatív és eszményi nyelvváltozatnak (l. pl. Lőrincze 1953: 6; Pais 1953; Benkő 1960: 222), vagyis nem pusztán leír, hanem már eleve az értékelésből indul ki, így a normát és az eszményt azonosítja; s egy másik, mely értékelő szempont nélkül, de szintaktikai, szemantikai és pragmatikai szempontok sorának alapján a normáról mint nyelvi adekvátságról beszél, így számos normát tart számon egy nyelven belül. Mindkettő azt mondja meg, hogy hogyan kell beszélni, de az előbbi általánosan, míg az utóbbi pontosítva. Az előbbi kívülről és felülről jön, az utóbbi belülről és alulról, a beszédhelyzetekből. Midőn tehát normáról van szó, e kettősséget végig szem előtt kell tartani, jóllehet magam az utóbbi nézetet képviselem.

E környezetben az általam csak címszavakban vizsgálandó kérdés az, hogy a norma – természetes nyelvről lévén szó – természeti jellegű-e, s ha igen, mennyire az, illetve reflektált-e, s ha igen, mennyire az, s főképp milyen formában reflektált. Vagyis (sarkítva a lehetséges eltérő álláspontokat) feltehető, mint ahogy erre számos nyelvelírás céloz is, hogy a norma magának a nyelvnek a része, a jelviszony természetéből adódik s az elvonatkoztatott szabályrendszerben, tehát a Saussure-féle langue tartományában uralkodik, onnan irányítja a nyelvhasználatot. Az a felfogás, mely úgy véli, hogy a beszélő a langue-ból hívja elő a szavakat, a mondatformát, azaz a langue alapján beszél, így gondolkodik. És nem kis részben hasonlóan nyilatkoznak a generatív grammatikusok is, midőn az univerzális nyelvi kompetencia szabályrendszerét kutatják, időtől, tértől, egyedi ember-től elvonatkoztatva.

De éppígy feltehető – el is hangzik –, hogy a normát a beszélő, a beszélő-közösség határozza meg. A nyelvszokásra, a többségi használatra építő elméletek mind a beszélőközösség különféle szempontokon alapuló normateremtését állítják. A valóságban az előbbi logikai és az utóbbi szociológiai szempont többnyire valamilyen együttes formában jelenik meg.

A különböző létmódok és a megismerésben létrehozott tudati formák között a nyelvi norma eredendően természeti jellegű, legalábbis ezt kell feltételezni. Tehát a

norma – ha ugyan nem történetietlenség e mai fogalmat régmúlt korokra visszavetíteni – eredendően nem reflektált jelenség, azaz nem a tudatos emberi újragondolás, érvelés terméke. Bár emberi produktum, mégis – létehetőségeinek megfelelően, tehát logikailag, fizikailag korlátozottan – mintegy önmagát irányítja. Ebben az értelemben valójában nem is azonos a mai nyelvvel, a mai normával.

A mi normaismeretünk már reflektált normát mutat, vagyis a nyelv felé fordulást, saját nyelvhasználatunk észlelését, értékelését, (többé-kevésbé) tudatos megváltoztatását. A történelmi korszakok írásbeliséget is ismerő népeinek nyelvi kultúrhistoriája mind ezt bizonyítja. Mi irányította ezeket a reflexiókat, mi befolyásolta ezeket a nyelvi döntéseket, milyen létformában jelent s jelenik meg a norma, főképp az eszményített norma?

Legelső helyen, máig ható érvénnyel a morált kell megemlítenem mint az egyik legfontosabb létformát, ill. tudatformát. A példákat a legrégebb időktől máig lehet sorolni. A Biblia pl. gazdag a nyelvi intelmekben és kívánalmakban. Leghíresebb talán a tízparancsolat egyik pontja: „Az Úrnak, a te Istenednek nevét hiába fel ne vedd” (Mózes II. 20.7.). Vagy – mai példát véve – a legáltalánosabb erkölcsi imperatívuszt fogalmazta meg Illyés Gyula, sokat idézett mondatában: „Jól beszélni és írni magyarul, ez tehát igazánból: jellemkérdés” (Illyés 1975: 45).

A morális készítés persze egyáltalán nem volt mindig ilyen nyíltan és tisztán az, ami. A morál igen jó közvetítő volt, s az ma is, amikor tekintélyi szempontokat akarnak bizonyos körök érvényesíteni. A francia királyi udvar etikettjének nyelvi szabályai éppúgy morális köntösbe voltak bújtatva, mint a legtöbb purista mozgalomnak a céljai. A magyar nyelv művelés két évszázados tevékenységének is meghatározó indoklása volt a morális érvelés, általában a nemzeti lét erkölcsi-ségére s az utolsó száz évben a műveltségre mint tekintélyervekre hivatkozva. A nyelvi tervezés nyugati irodalma (annak egy része) minden ilyen nyelvi döntést, indoklást az elit által hozott presztízsdöntésnek tart, tehát a nyelvi érveket eleve kizárja. Így ír egyik tanulmányában Nyíri Kristóf, aki emellett Bloomfieldre hivatkozik, aki *Language c.* művében kijelenti: minden angolul mondott megnyilatkozás egyenrangúan helyes, hiszen angolul van, az értékrendet közöttük nem nyelvi szempontok adják (Nyíri 1989).

A morálhoz részben kötődve, részben attól függetlenül létmódja a nyelvi reflektáltságnak a szokás és a hagyomány. A tudatosabb nyelvi hagyomány múlttudatot feltételez, s az előző nemzedéktől örökölt nyelv szokásnak, nyelvi normának a kételyek nélküli elfogadását jelenti (l. Nyíri i. h.). A hagyományból nőtt ki, különösen a városi kultúrákban a mindennapi tudat.

E két fontos tényezőhöz járult (a magyar történelemben leginkább a felvilágosodás idejétől) a tudomány, amely immár tudatosan és egyértelműen a nyelv felé fordult, éppen a normameghatározás céljából, s végül a múlt század közepétől a politika, mely az intézményesített központosítás egyik eszközének akarta többször is felhasználni a nyelvi norma lehetőségeit. E területen különös erővel jelentkezik a sokszor túlzó racionalizmus.

A fentiekől részben élesen elkülönülő, részben természetesen hozzájuk kapcsolódó művészi nyelv különleges létmódjáról e helyen nem beszélek, csak megjegyzem, hogy épp az irodalmi műalkotás sajátos státusából, az eltérő morálból és hagyományból következik annak egyedi nyelvi normája.

E témák a norma kapcsán óhatatlanul fölvetik a beszélőközösség és a norma, valamint a közösség és az egyén viszonyát. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy az írásbeliség, majd pedig a nemzetté válás mind erőteljesebben az egyetlen központi norma hirdetését és terjesztését eredményezték, morális érvekbe csomagolt tekintélyérvek alapján. „Ami van vagy történik, és aminek lenni vagy történnie kell”, vagyis „természet és morál” (ahogy C. F. von Weizsäcker hivatkozik a klasszikus német bölcseletre, l. Weizsäcker 1989: 31) mind jobban összerosódott a hazai gondolkodásban, s ez pl. Benkő Loránd meghatározásában nyíltan meg is fogalmazódott (i. h.). A közösségnek így látszólag eltűnik a nyelvi spontaneitása, az egyén pedig teljesen feloldódik ebben az igazodásban (Károly Sándor „nulla fokú kollektívának” nevezte az egyént, vö. Károly 1970: 47). Azonban éppen a morállal és hagyománnyal bíró egyén és csoport tiltakozik ez ellen a „belevettség” (Heidegger) ellen.

S e ponton derül ki, hogy milyen fontossá váltak az eszményi norma kodifikálói. A nemzet, ill. az ország közösségében gondolkodva közösség és az egyetlen norma kapcsolatát egyértelműen apologetikusan mutatták (mutatják) be, míg morfológiájukban bírálók. A személyiségnek itt nem sok helye maradt. Az intézményesített, központosított világban néhány tucat nyelvtanító, nyelvvelő szava lett döntő. Így vált az egyetlen helyes kódexévé a szótár és a nyelvtan. (E téma gyakorlati vonatkozásairól, a nyelvhelyesség rétegződéséről részletesebben l. Tolcsvai Nagy 1989.)

Természeti és morális, hétköznapi és művészi vagy tudományos sokrétűségén túl ezekkel szoros összefüggésben még egy kérdéskör akad, mely föltétlen megemlítendő. Ez pedig a norma történeti vagy örök voltának kérdése. Ezzel a norma létmódjának alakító tényezőivel együtt a normaleírás lehetőségeire is érdemes egy pillantást vetni. A kérdés mögött – kényszerűségből – a szinkronia–diakronia megkülönböztetés áll, melyet módszertani dichotómiaként szokás számon tartani, jóllehet valójában ez világmegismerési mód, világnézet. A szinkronia a természettudományok mintájára alakult ki, úgy próbálva leírni a nyelvet, ahogy pl. a fizika törvényeit, tértől, időtől függetlenül. A norma vonatkozásában egy folyamánya mindenképpen van ez eljárásnak: a nyelvelírás, vállalva a strukturalizmus vagy a generatív grammatika minden elvét, a lehető legteljesebb mértékben normatív. Legfőképp azért, mert kizárja a változást. A nyelvet olyan szerkezetnek tartja, amely kísérletezéskor ugyanazon körülmények között ugyanazon hatásokra ugyanazon válaszokat adja. Önkéntelenül is eltekint a változatoktól, tehát kiválaszt egyetlen nyelvváltozatot, azt idealizálja, s ennek a normáját írja le, még ha nem akarja is. A diakronia pedig ilyen szinkroniák egymásra helyezése, így – legalábbis szemléletében – szintén kissé merev. A dogmatikus szinkronia, ill. diakronia valóban történetivé tétele, a természettudományos

szemléletmódtól való elszakadás eredményezhet realisabb nyelvéírásokat, így a normaváltozatok és normaváltozások számbavételét is. A dogmatikus strukturalizmus, a szinkronia bírálatára I. Kelemen János tanulmányait (Kelemen 1984), örök és történeti szemléleti és módszertani kérdéseire I. főképp Hans-Georg Gadamer művét (Gadamer 1984: 14), valamint Karl R. Popper magyarul most megjelent könyvét (Popper 1989).

Sok további kérdés merül persze még föl e rövid fölvetéssor után, pl. az, hogy a nyelv eszköz csupán, technika, vagy több ennél, s megformáltságában már eleve bizonyos tartalmat, értéket hordoz, s a változatok és változások épp ezáltal értékelhetők.

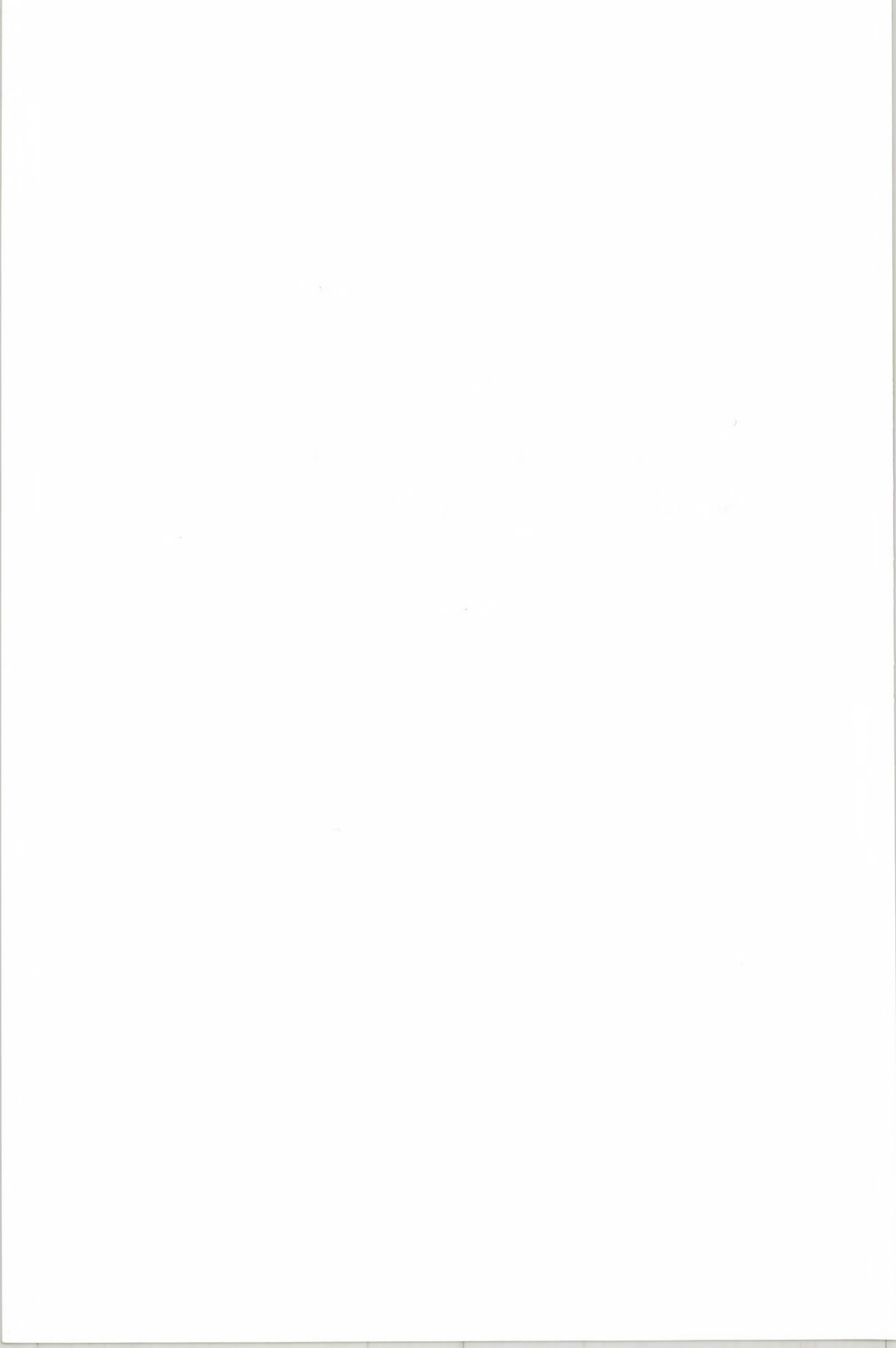
A nyelvi norma tehát történeti produktum, bár a kommunikációs alaphelyzet és az adekvátság fogalomkörében örök érvényű tulajdonságokkal is bír. Eredendően természeti volta után története során a reflektáltság mind erősebb lett, ezt az érvelő reflektáltságot erősítette a szokás, a morál, a művészet, a mindennapi tudat és végül a tudomány, nem kis részben tekintélyi alapon. Így a nyelvi normával (annak mindkét jelentésével) kapcsolatban is mind erősebb a történeti tudat, amely a norma kérdését történeti kérdésfeltevéssé változtatja, úgy, ahogy azt pl. Gadamer a világirodalom fogalmáról megállapítja (i.m. 124). Ezért a nyelvi norma kérdése – éppúgy, mint a szövegé – nyelven kívüli terület, legalább részben.

IRODALOM

- Benkő 1960 = Benkő Loránd: Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól. In: *Anyanyelvi műveltségünk*. Szerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Bp. 221–38
- Gadamer 1984 = Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp.
- Illyés 1975 = Illyés Gyula: Magyar beszéd. In: *Anyanyelvünk*. Magvető, Bp. 44–51
- Károly 1970 = Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kelemen 1984 = Kelemen János: „A nemes hölgy és a szolgálóleány”. Tanulmányok. Gondolat, Bp.
- Lőrincze 1953 = Lőrincze Lajos: Bevezető. In: *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Szerk. Lőrincze Lajos. Akadémiai Kiadó, Bp. 5–14
- Nyíri 1989 = Nyíri Kristóf: Nyelvszokás és nyelvújítás. In: *Keresztút*. Filozófiai esszék. Kelenföld Kiadó, Bp. 15–27
- Pais 1953 = Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv. *MTA I. OK* 4: 425–66
- Popper 1989 = Popper, Karl R.: *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Tolcsvai Nagy 1989 = Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvművelés esélyei. *Válóság* 1989/10: 95–103
- Weizsäcker 1989 = Weizsäcker, Carl Friedrich von: Természet és morál a művészet fényében. In: *A német titanizmus*. Európa, Bp. 25–46

II.

KÓDVÁLTÁS, NORMAVÁLTÁS NAPJAINK NYELVHASZNÁLATÁBAN

FORDÍTÁS ÉS NYELVI NORMA

KLAUDY KINGA

A fordításelméletben két fő irányzatot különböztethetünk meg, a *normatív* (előíró) és a *deskriptív* (leíró) irányzatot. A normatív irányzat képviselői azért foglalkoznak a fordítás kutatásával, hogy megmondják, hogyan kell fordítani. A deskriptív irányzat képviselői nem akarnak tanácsokat adni, nem értékelik a fordításokat, őket a fordítás folyamatának leírása érdekli. Nem az, hogy hogyan kell fordítani, hanem az, hogy hogyan fordítunk valójában?

A fordításról való gondolkodás kétezer éven keresztül normatív volt, s csak századunk 50-es, 60-as éveiben jelentkezett a leíró megközelítés, ami egyben a nyelvészeti fordításelmélet születését jelentette. A leíró szemlélet hívei nem értékelik tehát a fordításokat, nem állítják az egyik fordításról azt, hogy jó, a másiktól pedig azt, hogy rossz, hanem azt mondják, hogy minden fordítás, amit a fordító annak szán, és a kutató feladata az, hogy vizsgálja, kutassa, leírja a fordításnak szánt szövegeket.

Én mint fordítás k u t a t ó hajlok a második megközelítésre, arra, hogy ne hibáztassam a fordítókat, hanem a fordításokat nyelvi ténynek fogva fel, leírjam a fordított szövegek jellegzetességeit.

Ilyen kutatásokat világszerte végeznek. A fordítások nyelvének leírása önálló kutatási téma. Ezt a sajátos „fordításnyelvet” angolul *translationese*-nek, oroszul *perevodcseszkij jazik*-nak hívják. Ilyen kutatásokat végez Finnországban Inkeri Vehmas-Lehto (1989), Svédországban Martin Gellerstam (1986), Izraelben Blum Kulka (1987) és Gideon Toury (1981), aki még egy fordításnyelvi norma létét is feltételezi az egyes nyelveken belül. Magam is évekig foglalkoztam az oroszból fordított magyar tudományos szövegek jellegzetességeinek leírásával (Klaudy 1987), tehát mint fordításkutató a fordított szövegeket nem kijavítandó nyersanyagoknak, hanem értékes adatokat szolgáltatató nyelvi ténynek fogom fel.

Nem tehetem azonban ezt mint fordítást o k t a t ó tanár. Természetesen nagyon kényelmes megoldás lenne, ha a legrosszabb fordítást is elfogadnám mint érdekes kutatási anyagot, de tőlem azt várják el, hogy a bekerülő hallgatók a tanfolyam elvégzése után jobban fordítsanak, tehát kénytelen vagyok javítani a fordításokat. Mégpedig a normatív fordításelmélet felfogásának megfelelően, miszerint a fordítás csak akkor lehet egyenértékű (ekvivalens) az eredetivel, ha éppúgy megfelel a célnyelv normáinak, mint ahogy az eredeti megfelelt a forrásnyelv normáinak.

A fordítások természetesen csak akkor fognak megfelelni a célnyelvi normának, ha a fordítók tudatában vannak ennek a normának. Feltehető a kérdés, miért kellene a fordítónak tudatosítani a célnyelvi normát, mikor a célnyelvi

beszélők nagy része ösztönösen is jól használja anyanyelvét. A fordító talán nem egyszerű célnyelvi beszélő? Nem bizony! Ő ugyanis nem a saját gondolatait fogalmazza meg, melyek már születésükkor is többé-kevésbé helyes célnyelvi formát öltenek, hanem egy más nyelven, egy más nyelvi norma szerint megfogalmazott gondolatot kell átültetnie. Őt az idegen nyelvű szöveg állandóan döntés elé állítja. Olyan szerkezeteket sugall neki, melyek már magyarul is megszerkeszthetők, tehát a magyar nyelv rendszerétől nem idegenek, de ő esetleg nem szokta ezeket a szerkezeteket használni, és nem tudja, hogy megfelelnek-e a magyar nyelvi normának, „beleférnek-e” a magyar nyelvi normába vagy sem?

Húszéves fordításoktatói gyakorlatom alatt még nem talákoztam olyan fordítóval, akinek lett volna valamiféle tudatos elképzelése arról, hogy az indoeurópai nyelvek által sugallt hosszú névszói szerkezetek, hátravetett jelzős szerkezetek, terpeszkedő kifejezések, határozói igeneves szerkezetek stb. mennyire normatívak a magyarban és mennyire nem.

És nem is mindig az idegen nyelvi szerkezetek közvetlen hatásáról van szó. Sokszor egyszerűen a fordítás ténye, a nem anyanyelven született gondolatok átültetésének kényszere hívja elő a magyar nyelvnek olyan lehetőségeit, amelyek megvannak ugyan a magyar nyelv rendszerében, de az eredeti magyar szövegek szerzői nem élnek velük. (Pl. a magyar melléknévi igeneves szerkezetek bővíthetősége, mely elméletben végtelen, de a gyakorlatban ezt nem szoktuk kihasználni.)

És itt várnak segítséget a fordítók, lektorok, fordítást oktató tanárok a magyar nyelvészettől, a magyar nyelvi norma kutatóitól. Arra a kérdésre várnak választ, hogy meddig lehet elmenni a magyar nyelv szintaktikai lehetőségeinek kitágításában? És erre a magyar nyelvhelyességi szakirodalomban nagyon nehéz választ találni. Mint olyan tanár, aki gyakran buzdítja a leendő fordítókat a nyelvhelyességi kézikönyvek tanulmányozására, három okát látom annak, hogy sokszor elmarad a várt segítség. Az első a nyelvhelyességi szabályok műfaji differenciálatlansága, a második a statisztikai megközelítés hiánya, a harmadik a szöveg szempontú megközelítés hiánya.

Először az első okról, a nyelvhelyességi szabályok műfaji differenciálatlanságáról fogok beszélni. Itt ezen a konferencián mindenki elismerte, hogy többféle nyelvi norma létezik. Nem lehet tehát szakfordítókon olyan nyelvi norma követését számon kérni, amit nem szakmai és tudományos, hanem szépirodalmi szövegek alapján kodifikáltak. A NymKk. nagy segítséget jelent a fordítóknak, de nekik – most szakfordítókról beszélek – nem, vagy nemcsak általános nyelvvelő kézikönyvre lenne szükségük, hanem a szakmai és tudományos nyelvhasználat kézikönyvére. S ezt csak a mai magyar szakmai és tudományos nyelvhasználat átfogó elemzése alapján lehetne elkészíteni. Ebből az elemzésből esetleg az is kiderülne, hogy éppen ebben a nyelvhasználati rétegben, ahol a szövegek hatalmas mennyisége származik fordításokból, olyan változások mentek végbe a nyelvi normában, amelyeket a nyelvészet még nem regisztrált.

A másik ok, amiért a nyelvvelő szakirodalom nem mindig tud választ adni a fordítók problémáira, az a statisztikai szemlélet hiánya, azaz a gyakoriságra,

esetleg a műfaji gyakoriságra vonatkozó útmutatások hiánya. A forrásnyelv hatása ugyanis a fordításokban nem közvetlenül érvényesül, nem úgy, hogy a fordító forrásnyelvi formákat visz át a célnyelvbe, hanem úgy, hogy a forrásnyelv hatására egyes célnyelvi formákat ritkábban, másokat gyakrabban használ, mint ahogy az a célnyelvben szokásos, vagy mint ahogy az a célnyelv bizonyos műfajában szokásos.

Gyakorisági problémákat vet fel például a *lenni* + *-va*, *-ve* szerkezet, azaz a létige + határozói igenév használata a személytelen fogalmazásmód kifejezésére.

(1) Ebben a mondatban az állítmány *ki van emelve*.

(2) Ez a példa már *fel van használva*.

Szepesy Gyula helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a hagyományos „állapot-szabály” kiterjesztendő, és a határozói igenévvel egybeszerkesztett létige felhasználható a magyarban mindig problémát jelentő személytelen fogalmazásmód kifejezésére (Szepesy 1986). Nem szól azonban arról, hogy milyen mértékben, milyen gyakorisággal. Milyen jó lenne, ha a magyar fordítóknak nem kellene minden személytelenül fogalmazott orosz, angol, német mondat fordításakor egyenként mérlegelniük, hogy most többes szám első vagy többes szám harmadik személyű igealakot használjanak-e a magyar fordításban, vagy esetleg próbálják meg a magyarban is valahogy (pl. *-ás*, *-és* végű főnévvel) megőrizni a személytelen fogalmazásmódot. Kényelmes eszköz állna rendelkezésükre, ha az orosz, angol, német szenvedő igei állítmányokat mindig fordíthatnák létige + határozói igeneves szerkezettel (*a kísérletek el vannak végezve, a következtetések le vannak vonva, a törvényszerűségek ki lettek mutatva* stb.); ekkor nem okozna többé gondot a magyar személytelen fogalmazásmód megteremtése. De képzeljünk csak el egy olyan magyar szöveget, ahol sorozatosan követik egymást ezek a létige + határozói igeneves szerkezetek! Hiszen már kettő-három is sok belőlük egymás után (pl. Széles körben *el van terjedve* az a nézet, hogy a számítások pontatlanul *lettek elvégezve*, és az eredmények *meg vannak hamisítva*).

Ugyancsak statisztikai kérdésnek tartom, hogy mennyit bír el a magyar szöveg az indoeurópai nyelvekből való fordításokra jellemző *Az, hogy...*, *Az a tény, hogy...* kezdetű mondatokból. Vagy van-e valamiféle határa a kötőszók és az utalószók halmozásának a többszörösen összetett magyar mondatok esetében. Ha oroszból, angoltól, németből fordítunk, a mondategységek száma nő, a célnyelvi mondat tagoltabb lesz, mint a forrásnyelvi mondat volt, ezáltal sok lesz benne a tagmondatokat összetartó kötőszó és utalószó (pl.: Elterjedt az a nézet, *amely* szerint *azok* a számítások, *amelyeket azokban* az intézményekben végeztek, *amelyekben* a kutatók terhelése nagyobb *annál*, mint...).

Vagy statisztikai kérdés bizonyos fokig a hátravetett, határozói jelző használata is. A hátravetett jelző ellen általában az a kifogásunk, hogy nem lehet tudni róla, hogy az előtte álló főnév határozói jelzője, vagy a mondat predikatív magjához tartozó határozó. De sok esetben nincs kétértelműség, mégsem bírna el a magyar szöveg minden mondatban egy hátravetett jelzőt, mert ez megbontaná a szöveg koherenciáját.

És itt érkezünk el a nyelvhelyességi szakirodalom harmadik hiányosságához, a szövegszerkesztésre vonatkozó szabályok hiányához. Pontosabban a nyelvhelyességi tanácsok szövegszintű alátámasztása hiányzik. Azzal, hogy valami germanizmus vagy russzicizmus, nem lehet elrettenteni a fordítókat, mert azt mondják, miért baj az, ha érthető? Tudományos szöveg, szakszöveg esetében egyetlen dolog lehet a bírálat alapja: hogy a szöveg nem érthető, nem alkalmas az információ közvetítésére.

A hagyományos érvekkel ezért tűnik elég reménytelennek a harc az ún. terpeszkedő kifejezések ellen. Az *-ás*, *-és* végű főnévből és elhalványult, általános jelentésű igéből álló szókapcsolatok (*ellenőrzést gyakorol, jelentéssel bír, jellegzetességekkel rendelkezik* stb.) grammatikailag kifogástalanok. Érthetőek. Sőt analitikusabb, részletezőbb jellegük miatt jobban érthetőek. Az, hogy az ilyen szerkezet „nem szép”, nem érv. Érv megint csak az lehetne, hogy a terpeszkedő kifejezések túlzottan gyakori használata csökkenti a szöveg koherenciáját.

Ezért lenne nagyon hasznos a magyar tudományos szövegek koherenciateremtő eszközeinek vizsgálata. Ennek eredményeképpen bizonyos nyelvhelyességi szabályokat megalapozhatnánk, másokat esetleg elvethetnénk.

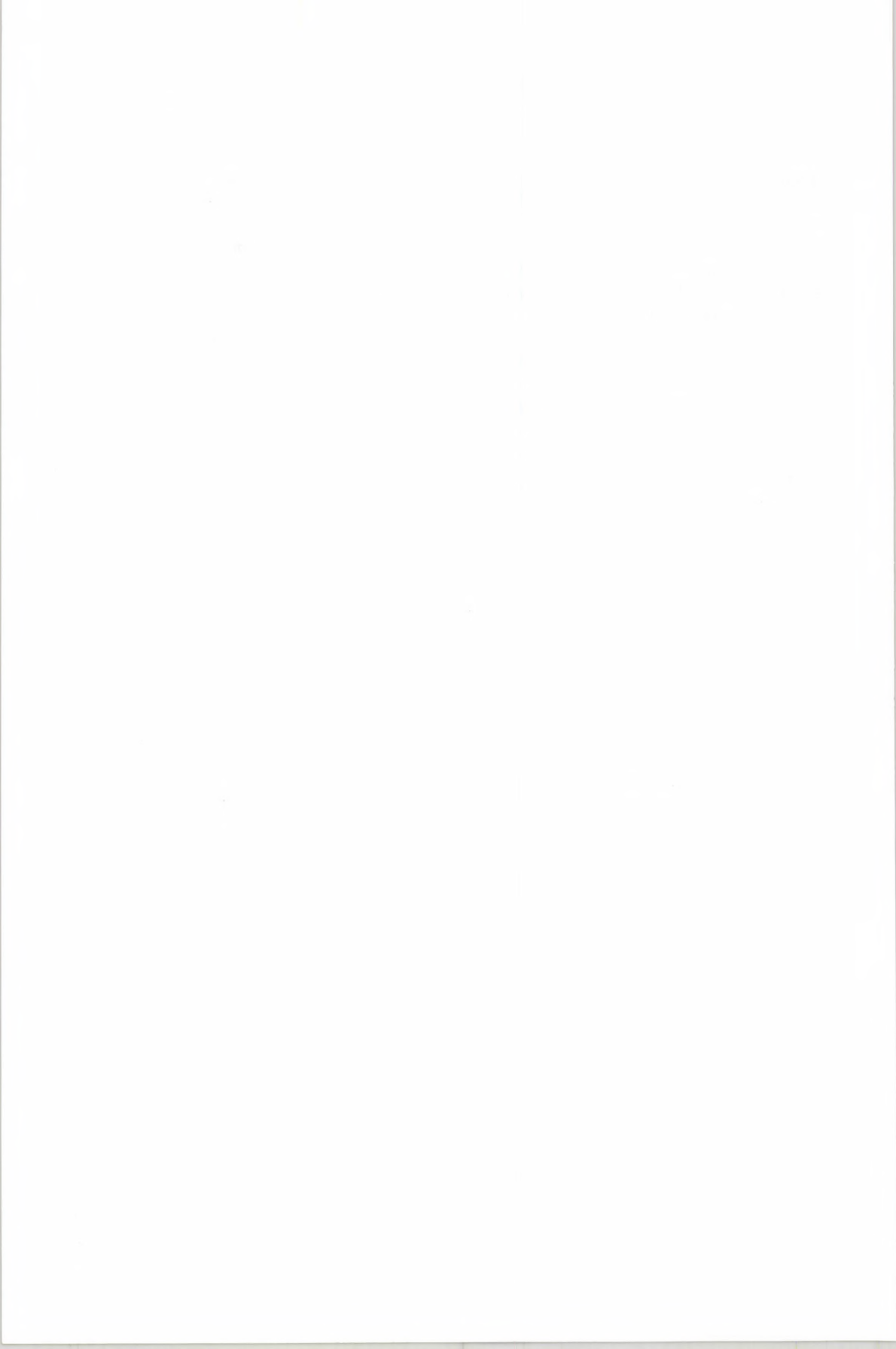
A terpeszkedő kifejezések, a hátravetett határozói jelzők, a hosszú, sokszorosán bővített névszói szerkezetek, a mondatkezdő határozói igeneves szerkezetek mind értékelhetők olyan szempontból, hogy milyen hatással vannak a szöveg koherenciájára.

Sokéves fordításjavítási tapasztalatom alapján állíthatom, hogy a fordítások idegenszerűségének oka jórészt a szövegkoherencia csökkenésében keresendő. De a szövegkoherencia megteremtésére vonatkozó nyelvhelyességi szabályokat megint csak akkor adhatnánk a fordítóknak, ha a magyar szakmai és tudományos nyelvhasználatra jellemző koherenciateremtő eszközöket a nyelvtudomány leírta volna.

Összefoglalva: a szakfordítók számára a célnyelvi norma csak a mai magyar szakmai és tudományos nyelvhasználat átfogó elemzése alapján lenne kodifikálható. Erre viszont feltétlenül szükség lenne, mert amíg a fordítók nem tudatosítják a forrásnyelvi és a célnyelvi szakmai nyelvhasználat különbségeit, addig teljesen ki vannak szolgáltatva az idegen nyelvű szövegek hatásának. És akkor egy idő után kénytelenek leszünk az idegen nyelv nyomait magukon viselő magyar tudományos szövegeket is normatívnak tekinteni. Sőt, ha arra gondolunk, hogy a magyar tudomány nemzetközi kapcsolatainak kiterjedésével milyen sokan fognak külföldi egyetemen tanulni, tanítani, még az is megtörténhet, hogy éppen az idegen szintaktikai hatásokat tükröző tudományos nyelv válik a magyar tudományos nyelvhasználat mércéjévé, normájává.

IRODALOM

- Blum Kulka 1987 = Blum Kulka, Sh.-Weizman, E.: Identifying and Interpreting Translated Texts. *Indian Journal of Applied Linguistics* 13: 62-73
- Gellerstam 1986 = Gellerstam, M.: Translationese in Swedish Novels Translated from English. In: Wollin, L.-Lindquist, H. (eds.): *Translation Studies in Scandinavia*. Liber Vorlag, Malmö. 88-95
- Klaudy 1987 = Klaudy Kinga: *Fordítás és aktuális tagolás*. Akadémiai Kiadó, Bp. (Nyelvtudományi Értekezések 123. sz.)
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. I-II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980, 1985.
- Toury 1981 = Toury, G.: Contrastive Linguistics and Translation Studies. Towards a Tripartite Model. In: Kühlwein, W. (ed.): *Kontrastive Linguistik und Übersetzungswissenschaft*. Wilhelm Fink Verlag, München. 251-262
- Vehmas-Lehto 1989 = Vehmas-Lehto, I.: *Quasi-Correctness. A critical study of Finnish translations of Russian journalistic texts*. Neuvostolittoinstituutin Vuosikirja, No. 31.

A MAGYAR NYELVI NORMA ÉRVÉNYESÜLÉSE KÉTNyelvű KÖRNYEZETBEN

VARGA JÓZSEF
(Maribor)

Ahhoz, hogy a Mura-vidéki magyarság körében érdemlegesen és a valóságnak megfelelően vizsgálhassuk a magyar nyelvi (vagyis a köznyelvi) norma érvényesülését és magának a nyelvi normának a mindenki által elfogadott rendszerjegyait, jellemzőit, különböző szempontok alapján történő kutatómunkára van szükség. Ezeknek a szempontoknak még az egy nyelvet beszélő közösségek kereteiben is érvényesülniük kell a mindennapok gyakorlatában. A nyelvi norma jelenlétét lényegesen befolyásolják azok a szubjektív és objektív szociológiai, szociálpolitikai, pszicholingvisztikai, szociolingvisztikai, társadalmi-gazdasági és oktatási-művelődési tények vagy tényezők, amelyek az adott nyelvi közegben jó-részt mértékadóí lehetnek a kommunikációs tevékenységeknek. A magyar nyelvi norma érvényesülésének vizsgálata a kétnyelvű környezetben, ahol a két nyelv (a magyar és a szlovén) jelenléte társadalmi-politikai követelmény is, még bonyolultabbá válik, ill. válhat, hiszen olyan nyelvi-közösségi formációkkal él együtt, amelyek megbonthatják lényeges vonásait: gyengíthetik vagy gazdagíthatják.

Írásomban a Mura-vidéken élő, mintegy 10–12 ezres magyar nemzetiségű magyar nyelvi állapotrendszerének néhány jellegzetességéről kívánok szólni, vagyis a magyar nyelvi norma érvényesüléséről az alábbi területeken:

1. a magyar nyelvű sajtó, televízió és rádió nyelvezete;
2. a kétnyelvű nevelő-oktató munkánkban alkalmazott írott nyelvi szövegek jellege;
3. az élőbeszédben jelentkező nyelvi sajátosságok.

A Mura-vidéki magyarság magyar nyelvű írásaiban és beszédében a normával szemben tapasztalható vétségeket főleg két nyelvi közeggel való érintkezés okozza: *a)* a többségi szlovén nyelv hatása, ill. a közéletben való gyakoribb alkalmazása; *b)* valamint a hetési tájnyelv archaikus volta és elszigeteltsége.

A szlovenizmusok lényegében nemzetközi szóként jutnak a Szlovéniában élő magyarok anyanyelvébe a közvetítő vagy inkább átadó szlovén nyelv által, amely rengeteg idegen szót alkalmaz. E szavak magyarított alakváltozatokkal kerülnek nyelvünkbe, megbontva annak sajátos szókincs- és szerkezetrendszerét.

A Mura-vidéki magyarság írásos magyar nyelvű tájékoztatását a Népújság című hetilap végzi, a szóbeli és képi közlés eszköze pedig a magyar nyelvű rádió és a tévében vetített Hidak műsor. Példáimat a Népújság hasábjairól veszem: „A szarvasmarhatenyésztők megpróbálják más módon feltalálni magukat”; „... a magántermelők ma már nem a dögtérre viszik az elpusztult állatokat, hanem

kihívják az illetékes állatorvos szolgálat tagját és az takarítja el a hullát”; „Amikor nem kerül pénz a könyvre”; „Déry Tibor díjat kapott” (az elmúlt hónapban); „Csak bár így lenne!”; „Az alkoholból sok baleset ered”; „Pedig ők ettől várják a megoldást”; „Sokat kontaktézott a barátaival”; „Az előrelátott program szerint, nem készül el a híd”; „Külmunkásokkal próbálták elvégeztetni a répaszedést.”

Az idézett mondatokból kiderül, hogy a Mura-vidéki magyarság tájékoztatási nyelvében milyen területeken vétettek az újságírók a magyar köznyelvi norma ellen: hiba csúszott a frazeológiai szerkesztésbe, pl. *más módon feltalálni magukat a más megoldást keresni v. találni helyett*; nyelvhelyességi és helyesírási hibák: *állatorvos szolgálat* (különírva) *tagját* = *állategészségügyi állomás emberét*; helytelen a szóhasználat: *nem kerül pénz* = *nem jut pénz*; az írásjelek elhagyása olyan szövegkörnyezetben, amelyben értelemmegkülönböztető funkciójuk van: *Déry-díjat kapott* helyett *Déry díjat kapott*; szócsere: *csak bár* = *bárcsak*; helytelen szóhasználat toldalékos formákban: *az alkoholból* = *az alkohol miatt*; a szlovén nyelvi kifejezések tükörfordításai: *előrelátott program* (predvideni program) = *tervezett program*, *kontaktézőzok* (kontaktiram) = *kapcsolatot tartok*; *külmunkások* (zunanji sodelavci) = *külső munkaerő*.

Kétnyelvű tankönyveinket, munkafüzeteinket és az egyéb írásos segédanyagot részben hazai pedagógusok, részben magyarországi szakemberek közreműködésével írják és nyomtatják. Ezek önállóan szerkesztett vagy fordított művek. Belőlük válogattam ki egy csokornyit a szemléltetés céljából: „Fesd be piros színnel Szerbia területét Štefan Nemanja idejében!”; „Leginkább mely érceket bányásztak?”; „Még nem sokkal ezelőtt sokkal több ember művelte a földet”; „Kerítsétek be pirossal a megoldott feladatot!”; „Nyaratált-e valamikor tengernél?”; „Nap segítségével meghatározhatjuk nappal, hogy hány óra van”; „A vasúti forgalom az forgalom a vasúton”; „Honnan jön villany az otthonunkba?”; „Melyik gyorsra előkészített út van közel a lakóhelyedhez?”; „Samuel miért alakított ércekséget Ohridban?”; „Némelyik gyárat miért építik a folyó mellé?”.

Az idézetek elolvasása vagy hallása után azonnal észrevesszük a köznyelvi normától eltérő idegenes és helytelen mondatszerkesztést, szóhasználatot, szórendet és a fordításból eredő tükörfelfordításokat, szlovenizmusokat. De lássunk belőlük néhányat a nyelvész szemszögéből! A *Fesd be piros színnel Szerbia területét Štefan Nemanja idejében!* mondatból kiderül, hogy itt a szlovénből ismert hátravetett határozói jelzőről van szó. A *Nyaratált-e valamikor tengernél?* kérdő mondat szlovén eredetije: „Si že kdaj letoval na morju?” Hasonló példa többször előfordul, pl. *kék Adriánál, folyónál, Blédnél*. A fordító azt a pongyolaságot követte el, hogy a *-nál, -nél* (adessivusi) ragos alakot, amely a *hol?* kérdésre felelő helyhatározói körülményt fejezi ki a szomszédos térségre vonatkozva, előtérbe helyezte az *-n, -on, -en, -ön* (superessivusi) ragos alak ellenében, jóllehet nyaralni a *tengeren, a Balatonon, a kék Adrián* szoktunk, nem pedig a

tengernél, a Balatonnál, a kék Adriánál.¹ A szlovén „na morju” magyarra fordítva is *a tengeren*. Helytelen tükörfordítások: *Honnan jön a villany = Honnan kapjuk; gyorshajtásra előkészített út = autóút; A vasúti forgalom az forgalom a vasúton* mondat szlovén eredetije: „Železniški promet je promet po železnici” – szó szerinti fordítás. Az utolsó előtti idézetben (*Samuel miért alakított érsekséget Ohridban?*) szerencsésebb a következő szórend és szóhasználat: *Miért alapított Samuel...*

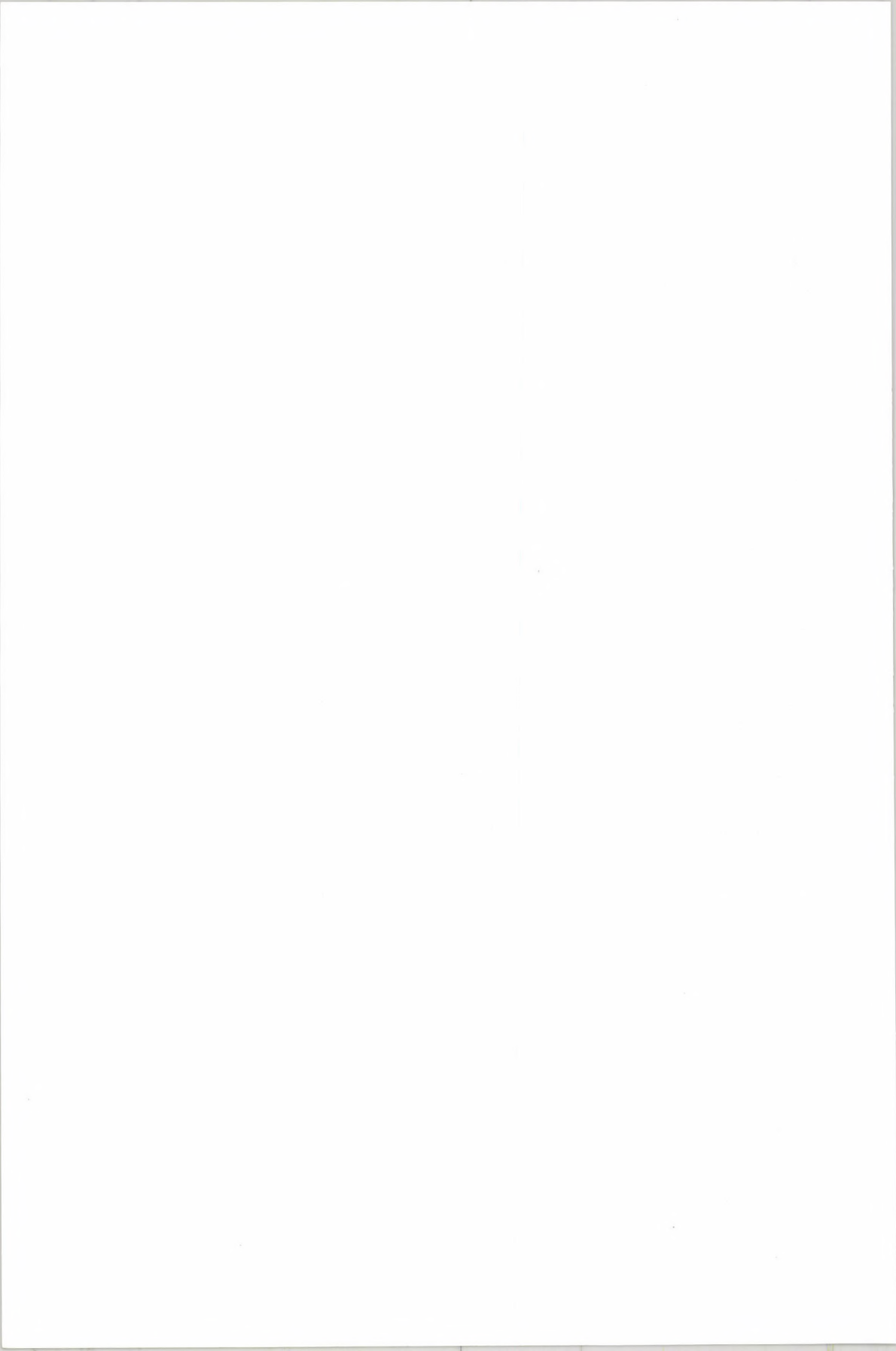
Az élőnyelvből jelentkező, ill. jelen levő sajátosságokat a Muraszombati Rádió műsoraiból a pedagógusokkal való beszélgetésekből és más nyelvi szituációkból lestem el: „Vendel bácsinak fejlődött legszebben a kukoricája”: „Juliskának hiztak legnagyobbra a disznui”; „Ha az osztály nem közre működne”: „Voltak neki még más nők is életében”; „A versben szóképekkel találkozunk”: „Miről beszél a mesének ez a része?”; „Végigmentünk a versesköteten”: „Olvasátok át, ami a könyvben van!”; „Melyik toldalékokat ismeritek még?”; „Kár ezt a hosszú gépet, nagy gépet odpádnok² elannyi”; „Emlékszik, hogy miko járto végig a falut a cséplő?”; „Kinek menny. ne benek!”; „Főnek hajtottuk a karikát, nem lenek”; „A néni nagyon megöregült”: „A kisiú nagyon meg volt sértődve.”

Ezekben az élőszóbeli megnyilatkozásokban egyrészt a szlovén nyelvi hatás érvényesült a tükörfordításos szórendben és szóhasználatban, másrészt a hetési tájnyelvi szabatoság, harmadrészt pedig a köznyelvi pongyolaság. A *Vendel bácsinak fejlődött legszebben a kukoricája* (Vendel bácsi kukoricája fejlődött a legszebben) mondatípus eléggé gyakori jelenség, amelyben a birtokjelölési forma helyett a birtoklást kifejező részeshatározói viszonyt alkalmazzák. Ugyancsak gyakori eset a *kinek, benek, főnek, lenek, fánok, partnak* típusú szóalak, ill. a *-nak, -nek* helyhatározóragos alaknak a használata a határozószók utótagjaként szereplő *felé* névutó helyett. Sokszor előfordul, hogy a *megsértődött* igealak, azaz cselekvéssel kapcsolatos viszonyulás helyett állapotféle körülményre szolgáló szerkezetet alkalmaznak, pl. *meg volt sértődve, meg van véve, el lett halasztva*.

Régi magyar közmondás: „Söpörjön mindenki a saját háza előtt!” Így próbáltam meg magam is összeválogatni vizsgálandó anyagomat, hogy hiteles forrású szöveg alapján tárhassam fel azokat a szó- és írásbeli jellegzetességeket, amelyek a Mura-vidéki magyarság nyelvállapotában mutatkoznak a köznyelvi normához képest.

¹ A hazai magyar nyelvhelyességi megítélés szerint – árnyalatnyi jelentéskülönbséggel – mind az *-n* stb., mind a *-nál, -nél* ragos formák helyesek, használhatók. Pl. aki a *tengernél* nyaral, nem biztos, hogy egyszersmind a *tengeren* is. [A szerk. jegyzete.]

² Vö. szlovén *odpad* 'hulladék'. [A szerk. jegyzete.]

„A NORMA NEVÉBEN”

I. GALLASY MAGDOLNA

Egy olyan témáról, jelenségről szeretnék itt szólni, amely jól ismert a nyelvészetben: közismert az élőnyelvi vizsgálatokkal, a nyelvészociológiával, a nyelvfilozófiával foglalkozók előtt, találkoznak vele a nyelv történetének (s benne a tudatos nyelvalkítás folyamatának) kutatói – és amely jelen van a nyelv művelés elvi problematikájában és erőteljesen jelentkezik mindennapos gyakorlatában.¹

Arról a jelenségről van szó (röviden megfogalmazva), hogy az emberek mint mindenkor nyelvhasználók általában úgy érzik, hogy ők, éppen ők azok, akik a norma szerint beszélnek anyanyelvüket, és éppen ezért „a norma nevében” beszélhetnek. És ítélezhetnek. Azaz az ő nyelvhasználatuk a mérvadó, és az, ami ettől eltér, az nem más, mint a normától való eltérés. – Amíg mindez az érzés szintjén marad, nincs is gond vele, hiszen ez ember voltunknak s a nyelviségnek egyik sajátos jellemzője. Más a helyzet azonban, amikor valaki tudatosan cselekszik annak érdekében, hogy efféle nézetének érvényt szerezzen (például nagy példányszámú újságban publikál), tehát tesz is valamit azért, hogy az ő álláspontja mintegy normatív erőként hasson.

A saját nyelvszokást normatívaként alkalmazó ember a sajátjától való eltéréseket többféleképpen is megítélheti. – Van, aki az adott nyelvi jelenséget egyszerűen más nyelvi rétegbe utalja, azon az alapon, hogy odatartozónak véli (többnyire nem szokása, hogy meggyőződjön ennek jogos vagy jogtalan voltáról). Ilyenkor „megengedi” például nyelvjárási vagy pedig bizonyos szakmai, csoportnyelvi használatát, ám ezzel mintegy meg is bélyegzi, s a köznyelvből ki is rekeszti. – Van, aki teljes egészében, minden területre érvényesen hibásnak minősít valamit, ezért azt „a norma szerint” nem használhatónak ítéli, s így a kérdéses nyelvi jelenséget – lényegében a saját normája alapján – elveti, nyelvünkben pedig (legalábbis szándéka szerint) kivetí. – Rosszabb eset, ha ugyanezen a szubjektív alapon – saját szokását, az egyén normáját a köz normájával azonosítva – egy nyelvi formát üldözni kezd és üldöztetni próbál. – És talán a legrosszabb az esetek közül, ha – így, a norma kisajátításával, a norma nevének felhasználásával és védelme alá bújva – a kipécézett nyelvi forma használóját magát is minősíti: szidja vagy kigúnyolja.

A következőkben főként hetilapokból (Élet és Irodalom, Új Tükör, Ludas, Élet és Tudomány stb.) – főleg az ez évi számokból – válogattam néhány példát.

¹ Néhány írás a témánkhöz legszorosabban kapcsolódók közül: Ruzsiczky 1961; NymLev. XVI-XXV; Kovalovszky 1977, kül. 15 kk.; Kemény 1985, kül. 61 kk.; Felde 1985, kül. 83 kk.; Deme é. n. 32-8.

Olyanokat, melyek illusztrálják azt is, hogy milyen módon, milyen formában és milyen szavakban jelennek meg az egyénit közösségiként érvényesíteni akaró, az efféle normát pajzsként és támadó fegyverként maguk elé tartó közlések, másrészt utalnak arra is, hogy milyen természetű nyelvi kérdésekről esik szó bennük.

A példák és típusaik máshonnan is ismerőseink lehetnek, hiszen többfelé, így különféle előadásokon, bizottsági és egyéb üléseken – a spontán megszólalókon kívül is – a felkért hozzászólók vagy írásbeli anyagot előterjesztők nemritkán hasonlóképpen nyilatkoznak. – Például durva hibának minősíti valaki a magánhangzók rövid (vagy másvalaki meg éppen a hosszú) ejtését olyan szavainkban, melyek e tekintetben a valóságban erős köznyelvi ingadozást, ill. nyelvterületenkénti eltéréseket mutatnak. – Másvalaki „csúnyának” bélyegez egy-egy neki nem tetsző megszólításfajtát (pl. *apu!*, *anyu!*), avagy „szörnyszülöttnek” nevezi a *beinkasszal* típusú igekötőhasználatot (vagy más hasonló szóalkotásmódot). Ez utóbbiakról tudjuk, hogy nem „helyes” eljárással alakultak ugyan, de a nyelvben gyakorta és természetes módon fellépő jelenség eredményei: egy funkciónak (az adott példában az idegen eredetű *in-* jelentésének) az elhomályosulása nyomán szinte szükségszerűen fellép egy másik, hasonló szerepben ismert és használatos elem (itt: a *be-*), ez nyomatékosítja vagy pótolja az adott szinkroniában a nyelvhasználók számára már „kiveszett” jelentést. – Van, aki valamely nyelvi elemnek kizárólag rétegnyelvi használatát tartja megengedhetőnek, pl. a *-stól*, *-stól* használatát régiesnek ítéli a *-stul*, *-stül*-höz képest. Pedig nem szükséges nyelvtörténeti búvárkodás hozzá, elég a Nyelvművelő kézikönyvet felütni, hogy kiderüljön: éppen a *-stul*, *-stül* a régebbi, s a *-stól*, *-stól* az analógiás, újabb fejlemény. Más esetben valamely szó használatát csak a műszaki nyelvben tartják megengedhetőnek, pl. a *sorja* formáét. Pedig mindkét változat, a *sora* is, a *sorja* is szélesben, minden nyelvhasználati rétegben elterjedt, s ha ezt a tényt nem ismeri, nem észleli valaki, megint csak elégséges a Nyelvművelő kézikönyv fellapozása, s itt jelezve van, hogy a két alak használata közt nincs lényeges különbség. – Gyakori a *-ba*, *-be* (*-ban*, *-ben* helyetti) használatának erős kipellengérezése – anélkül az árnyalás nélkül, hogy hiszen ezt részint fonetikai okok magyarázzák, részint meg már lényegében régóta így van ez, már kódexeinkben is zömében ilyen ingadozó volt e raghasználat, s mivel azóta is tart ez a jelenség, nyilván olyan nyelvi mozgás tartja életben, amely – ha nem is „helyeselhető” éppen – eléggé erős és a nyelvhasználatot jellemzi.

Visszatérve az említett folyóiratokhoz, idei számaikhoz: „Magam így írtam volna” – vezeti be az egyik glossza az Új Tükörben az általa ajánlott szórendi cserét, változtatást. „Szívesebben hallottam volna” – mondja egy másik (ugyanott), ez esetben a *hiba nélküli* helyett a *hibátlan*-t ajánlva. Az ekképpen ajánlott változtatások az eredetinel talán jobbak, talán nem, ám attól, hogy egy rangosabb újság kritikai oldalán jelennek meg, jelentőséget – és valamiféle igazságot is! – nyer az állítás. És még inkább, ha a körítés erősebb, például így hangzik: „De miért nem azt mondja a riporter? Ne féljen tőle, így a jó!” (Új Tükör), – mármint úgy jó, a keményen számonkérő szerző szerint, hogy „a szereplők érintve vannak”, és semmiképpen sem úgy, ahogy a riporter megírta: „érintettek az

ügyben”. (És folytatódik is a – szerintem nem jogos – gúnyolódás: „Mit érintettek meg? Mihez nyúltak hozzá?!” stb.)

Szintén sommás – és nem hiszem, hogy igazságos – ítélet például ez (Élet és Tudomány): „Ez az igénytelen köznyelv szava, nyelvi toprongy.” Az így elítélt szó a *top*, a *toplista*. Lehet, hogy a „toprongy” minősítés a szójáték kedvéért került a szövegbe, de még akkor is erős. Az egyelőre tényleg nem túl igényes *top* elég közismert nemzetközi szó, és nálunk is terjedőben van. Érthetően, hiszen ez a kívülről egyszerre sok csatornán beérkező szó rövid, hangzásában nem is idegen, s nincs jó, rövid hazai megfelelője, viszont összecseng régi *tipp-topp* ikerszavunkkal (alakban is, jelentésben is), sőt a nemrég még divatos *topi*, *topis*-sal és éppen a *toprongy*-gyal is. Könnyen lehet, hogy a glossza „Kinek jó ez? Mire jó ez?” költői kérdésére az élet fog majd *tipp-topp* választ adni. – Egy másik cikkben olyan állítás jelent meg, amely szerint a határozott névelőnek személynevek előtti használata főként német hatásra terjed, másrészt pedig városias jelenség, hiszen „a nép még ma sem beszél így”. Az tény, hogy terjed a névelő, nevek előtt is egyre gyakoribb, s talán az is tény, hogy ez sokunk fülének nem cseng egészen jól. Egyáltalán nem valószínű azonban, hogy ez a használati mód német hatás eredménye lenne, és az is biztos, hogy nyelvjárásainkban is megtalálható ez a jelenség, hiszen használatára sok népryelvi példa idézhető, sőt már a régiségből is eléggé gazdagon adatosolható, l. pl. a Székely Oklevéltár anyagában. (A határozott névelő terjedésének megvannak az alapos – belső, nyelvrendszerbeli – okai. És fokozatai is; ige utáni helyzetben tárgyként álló név elé talán még az is odateszi már a névelőt, aki egyébként tiltakozik ellene, és más esetben, például mondatkezdő tulajdonnévi alany előtt nem is alkalmazza.)

Fel-feltűnik, ismétlődik egy-egy szavunkkal kapcsolatos vita, s bennük a kizárólagosság követelése, a csak egyetlen álláspont ismerése, elismerése. Ilyen például az *eredő* szavunkról szóló vitában a csupán egyetlen jelentés meglétét elfogadni képes nézet. Hangzanak el magabiztos kijelentések máskor meg arról, hogy mit jelent, hogy csak milyen értelemben használható a *gím* szó – míg ki nem derül neves nyelvész közreműködésével, hogy mást is jelent, más értelemben is szokás használni. – Zajlik eléggé érthetetlen és kissé értelmetlen, de keményen egyetlen értelmezést pártfogoló harc az „Esik eső, *karikára*” jelentése körül is. – Gyakori a pleonazmusok elleni kemény kifakadás és a példákkal való gúnyolódás, például ilyenformán: ha lehet *kempingtábor* szavunk, akkor már legyen *sztárcsillag*, meg *spenótparaj* is a nyelvhasználatunkban! Pedig az idegen szóban vagy vele kapcsolatban lezajló jelentésváltozás indokolja, indokolhatja az efféle összetételek létrejöttét, mint ahogy már keletkezett is hasonló alakulásmóddal több, idővel meggyökeresedett összetételünk.²

² Az efféle magyarázó összetételekre l. *kajszibarack*, *kondorkeselyű*, *lucfenyő*, *micisapka*; vö. még *kőszikla*, *szóbeszéd* stb.

Az olyanfajta fordulatot, hogy „megáll az eszem!” – az *originált* hallatán –, szintén a túlzó megállapítások körébe sorolhatjuk, ekkora elképedést nem kellene kiváltania az egyszerű nyelvi analógia szokásos működésének, hiszen a sok *-ál* végű ige gyakori *-t* toldalékos alakjainak hatása alakította ki ezt a (valóban hibás) szóformát. – Van glossza, amely meg a *felvállal*-t tartja egyenesen „torzszüleménynek”, pedig itt inkább csak a túl gyakori, divatszerű használat az, amit kifogásolni érdemes, mert van olyan szöveg is, ahová meg éppen ez a szó illik, ahol egyáltalán nem „torz”. – Más alkalommal meg az *árleszállít*-féle igésülő használat (vö. *gyorsír* és társai) kerül pergőtűz alá, mondván, hogy egy ország nyelve majd így „nyelvkitör”! A nyelvi helyzet azonban az, hogy ilyen (valóban ritkább) szóalkotásmóddal keletkezett szavunk több is van, és közülük néhány már szépen el is terjedt; körültekintő, több szempontot figyelembe vevő nyelvészeti tanulmány is foglalkozik az efféle szóalkotásmód történetével.³

*

Az elmúlt év nagyobb tejedelmű cikkei közül van olyan (Thury 1989), amely már címével is egyértelműen kimondja, hogy az felel meg a normának, amit a cikk állít. Azaz például (gyakori téma!) az idegen szavak kérdésében így dönt: „Megfelelőbb a magyar megfelelő” – ez a vastagon szedett cím állítása. Ez igaz lehet, ha a „megfelelő” tényleg megfelel. De melyek a kifogásolt szavak, és milyenek a helyettük ajánlott megfelelők? Például *motívum* helyett: *ok*; *típus* helyett: *őskép*, *fajkép*; *logika* helyett: *gondolkodástan*; a *cenzúra* legyen: *sajtótermékek anyagának hivatalos felülvizsgálata*; a *szaltó*: *ugrás*; a *filozófus*: *bölcsész*; a *reform*: *újítás* vagy *javítás* stb. Megérthető ugyan, hogy a szerkesztőség olykor valami miatt (egyszer tiszteletből, máskor más okból) helyt ad ilyeneknek is, de eltájolja az olvasót a hangsúlyos cím, a nagy terjedelem, a nevesnek számító szerző, és az, hogy a szerkesztőségnek nincs megjegyzése. Igaz, a következő számban helyet adtak egy mindezzel vitába szálló írásnak (Kálmán 1989), de rövidebbnek és a Visszhang rovatban, és erre bizonyára nem is mindenki talált rá, aki az előzőt olvasta. Ebben a cikkben a 8–10 szó „magyarításának” kritikáján kívül hangsúlyos az első cikk „mindent magyarítani!” norma-szemléletének kritikája is. Csakhogy ezúttal meg maga a magyar szóhasználatra való törekvés kap olyan színezetet – és ostromozást –, mint másféle – agresszívabb – nézetek, melyek a magyar mindenekfelettségét és mások korcsabb voltát hirdetik. E második cikk tehát a nyelvi norma sajátosságait, másféle normáktól részben eltérő körülményeit, jellemzőit nem vette eléggé figyelembe. Végül – egy

³ Legutóbb: Lőrincze Lajos: Így is jó, úgy is jó? (Előadás 1987-ben a Nyelvtudományi Társaságban).

újabb És-számában – megjelent egy olyan hozzászólás, melynek szemléletével, azt hiszem, mindnyájan egyetérthetünk (Nádasdy 1989). – Mindezt azért tartottam érdemesnek itt szóba hozni, hogy jelezzem a szerkesztőség – a mindenkori szerkesztőségek – felelősségét, működésük jelentőségét. Az adott példa kapcsán: arra lett volna szükség, hogy a (nem is együtt megjelenő) két szélsőséges cikk mellett – ha nem is helyett – láthassák az olvasók a reális szemléletű és megfelelő nyelvi elemzést, ajánlást tartalmazó írást (vagy ha ez akkor még nem állt rendelkezésre, legalább egy ilyen irányba orientáló szerkesztői megjegyzést).

„Többrendbéli és folytatatólagosan elkövetett nyelvi hitelrontásról” szól egy másik nagylélegzetű, csaknem egész lapnyi cikk (Panek 1989), végig a teljes terjedelmen át megtartva a felháborodás hangnemét. Sok példát idéz e cikk szerzője a kritikája alá vett antológiából, erdélyi írók és költők sorai közül, s mindegyiküket „elretentő nyelvi példának” minősíti, a kötet szerkesztőjének idézett soraival együtt. Ugyanakkor keresve se találtam elretentő sort, még sutaságot is alig. Az idézett sorok szerintem (és mások, köztük nyelvészek szerint is) vagy a normába illeszkedők voltak, vagy pedig olyan írói-költői alkotások, melyek létét a művészi stílusban megszokhattuk, s az efféléket nem normasértés-ként, hanem stilisztikumként tarthatjuk számon. Egy-két példa a számomra érthetetlen hibáztatások sorozatából: „Az utca mély, híg sarát szétfröcskölte a házak frissen meszelt falára”; „A föld hátát kovácsolom”; „A bíró éppen fejte négy kecskéjét”; „... borjúbőgés görgött át a levegőn.” Az ilyenekkel kapcsolatban „iszonyú szövegrombolások” rémképét idéző cikkírónak a felháborodásából vagy inkább az aggályaiából talán el lehetett volna fogadni valamit, hogyha ellenvetéseit megmagyarázza, a hibásnak tartott szöveget nem pusztán idézi és szidja, hanem elemzi, kimutatja a látott hiba hiba voltát. Nem ez történt, hanem általánosságban, közösen jellemezte ezeket a vers- és prózasorokat, és „nyelvi nyegleség, kacifántosság, hányavetiség, gondolatfojtogató nyelvrontás” stb. címen együttesen ítélte el őket. Magyarázat helyett maradt tehát az ítéletek inkább az, hogy mivel mindez a cikkíró nyelvi szokásainak, egyéni nyelvi normájának nem felel meg: helytelen, sőt elítélendő. Ez pedig az olvasó elé olyan formában került – jelentős irodalmi folyóirat nagy terjedelmű kritikái közleményeként –, amely forma megnöveli az állítások súlyát, egyúttal kiterjeszti az egyedi normát, a szerkesztőség normájává mindenképpen, de hatóereje következtében azon is túl.

Olyan példák szerepeltek itt, amelyekben többnyire nem érttem egyet „a norma nevében” nyilatkozóval, hol teljes egészében, hol a vétség mértékét illetően. Most szempontunkból mégsem az a fontos, hogy ő szolt-e jól vagy én, hogy melyik igazság az igazi, azaz a normának megfelelő nézet. S nemcsak azért, mert (mint köztudott itt) a norma mibenlétét és határait nem túl egyszerű egyértelműen és közmegelegedésre megadni, hanem mert akár olyan példákat is hozhattam volna, amikor könnyedén s jó szívvel egyetérthetünk – egyetérthet minden nyelvész – valamely normatív igényű megállapítással. Hiszen ilyen

esetekben is lehetséges, hogy a megállapítást tevő azért tart valamit jónak avagy rossznak, mert az egybeesik az ő egyéni nyelvhasználatával, az általa megszokott nyelvi formával, normával. „A norma én vagyok” jellegű alapállás megvan tehát ekkor is, csak így nem okoz kárt, vagy legalábbis nem kelt zavart az olvasókban.

Ennek ellenére világos, hogy annak, aki nyelvi kérdésekben iránymutató céllal – és az erre való jogosultságát megerősítő helyen, formában – nyilatkozik, annak értenie kell a nyelvi mozgásokat, látnia kell a nyelvhasználati igényeket, ismernie kell a nyelvi norma főbb összetevőit, hogy a (szintén jól ismerendő) konkrét nyelvi tényeket mindezen belül értelmezhesse. – Hogy ez egyre inkább így is lehessen, annak érdekében egyrészt nagyon sokat tehet a nyelvtudományi ismeretterjesztés. Itt éppen a helyes nyelvszemlélet kialakítására és elterjesztésére lehet módot találni, egyre több és jobb alkalmat teremteni. A megfelelő szemlélettel felvértezve aztán minden egyes nyelvhasználó saját maga is tud az egyes konkrét nyelvi kérdésekben megfelelően dönteni, jó választ adni – és nyilván így tesz majd akkor is, ha akár olvasói levél írójaként, akár például glossza- vagy cikkíróként foglalkozik nyelvi kérdésekkel. – Másrészt, a közvetlenebbül gyakorlati vonalon pedig azt lenne jó elérni valahogyan – s itt leginkább erre akartam felhívni a figyelmet –, hogy az egyes újságok és egyéb hírterjesztők ne jelentessenek meg, ne közöljenek mindenféle nyelvi kritikát – kritikátlanul.

A szerkesztőknek tudniuk kell(ene), hogy a kinyomtatott formának még mindig megvan a jelentősége. Tehát, ha már közölnek valamit, akár csak olvasói dohogásként is, az már jelentheti valaki számára azt, hogy az úgy igaz, hiszen „az újság is megírta”. Hát még, ha például „Kellemetlen oldalunk” összefoglaló cím alatt vagy „Baki baki hátán” címmel jelenik meg egy írás. Ilyenkor joggal hiheti bárki, hogy az adott nyelvi hibáztatás vagy ajánlás teljesen jogos, hiszen azt a – nyilván szintén szakértőnek hitt – szerkesztőség is szentesítette.

Normától eltérő nyelvhasználat mindig lesz, s minden bizonytalansággal lesznek nyelvi, nyelvművelő babonák is. Itt most arra a szempontra igyekeztem felhívni a figyelmet, hogy ez „a norma én vagyok”-féle hit, mely mindnyájunkban megvan vagy legalábbis bujkál, sokat árthat mindig és minden téren, nyelvi vonatkozásban is – ha erőszakos. Tehát a normához való egyéni viszonyunk megfelelő és tudatos átgondolása is legyen követelmény – helyes nyelvszemlélet-től vezérelt belső hatóerőként is, határozott eszközökkel a sajtóban megvalósított korlátozó tényezőként is – mindazok számára, akik a nyelvi norma nevében fejtik ki nézeteiket a nyilvánosság előtt.

*

Végezetül: kitekintésként fel szeretnék idézni néhány olyan példát is, melyben szintén a normára hivatkoznak, de más jelleggel, más céllal és főként: ellenkező előjellel. A norma ezekben az esetekben úgy jelenik meg a felszínen mint pusztán nyelvi igényesség, de világos, hogy általa egyéb, főleg morális igény is kifejező-

dik. Ekkor tehát a nyelvi norma nevében más emberi normák betartását, követését kéri.

Látszólag, illetve csak részben stílushibák gyűjteménye így a javarészt nyelvi példák felsorolásából álló jó kéthasábos cikk az Élet és Irodalom egyik számában (Takács 1989). A példákat a nagy szavakkal való semmitmondásra, a kiüresedő tartalmú, de valamikori hangzatosságukból még egy keveset őrző, jellegzetes stílust képviselő szókapcsolatoknak igazi gondolatok helyetti alkalmazására hozta a szerző, s a cikkben ezek így egymás mellé felsorakoztatva elég döbbenetes eredményt adnak. A „régimódi” nyelvi stílusra történő utalás is valójában az emögött rejlő magatartásnak (s a címzett pedagógiai fórumnak) a kritikája. Egy kis részlet a példából: „Újragondoljuk fejlesztését, felülvizsgálatát, korszerűsítését, színvonalának emelését”; „Sürgős feladat: vívmányok megőrzése, folyamatosság fenntartása, ésszerű koordinálása, tagságának kiszélesítése, fiatalok fokozottabb bevonása”; „Új döntési mechanizmus”; „Eddigieknél hatékonyabban; tegyük közügygyé ügyünk mélyreható, korszerű, gyökeres reformját” stb.

Egy másik cikk (Csernák 1989) már címével is valami hasonlót jelez: „Szó, szó, szó...”, s a szövegben meg is fogalmazza: „A lényeg az lenne, hogy tisztábban lássunk. De vajon ilyen mondatok hozzásegítenek-e bennünket ehhez?” Ezután napjaink néhány fontos emberétől vett idézetek következnek. E mondatok közül hadd idézzek én is e cikk alapján: „... mi nemcsak stabilizálni akarunk, hanem kibontakozni is hosszabb távra, ezért ma a stabilizációt a gazdaság szférájába[!] úgy szervezzük, hogy már beépítünk olyan elemeket, amelyek egy hosszú távú, korszerű kibontakozás irányába hat[!]”; „Néhány alapvető kérdésben még köll[!] állást foglalni, nyilvánosságra hozni, hogy legyen kapaszkodó a párttagoknak bizonyos kérdésekben, ami nyitott, zavaros, bizonytalaná teszi az embereknek a pillanatnyi magatartását.” További példák után a cikk szerzője így ír: „Nem is a »stílust« kifogásolom elsősorban, hanem a – látszólag – választékosan (valójában: politikai »tolvajnyelven«) megfogalmazott semmitmondást”.

Hasonlót olvashattunk nemrég a Ludasban is, ahol a „semmit” mondásnál is erősebb dologra, a „mást” mondásra hívta fel a figyelmet a szerző a már szinte rögzült jelzők, szókapcsolatok emlegetésével, sorolásával. Például: „Milyen az életszínvonal? Emelkedő. – Milyen a szocialista országok kapcsolata? Testvéri. – Milyen a nemzetiségi kérdés a szocialista táborban? Megoldott. – Hogyan alakult ki az egypártrendszer? Történetileg.”

Ezekben a kitekintésül felidézett cikkekben – s a hasonlóknban – a nyelvi norma megtartását másfajta követelmények betartása érdekében is igénylik, a valamiféle rétegnyelvi sablonokból összeálló vélt norma mögé való elbújást pedig a tisztesség nyelvi és nem nyelvi normájának nevében ítélik el.

IRODALOM

- Csernák 1989 = Csernák Árpád: Szó, szó, szó... *Élet és Irodalom* 1989. máj. 26. 9
Deme é. n. = Deme László: *Nyelvművelésünk történetéből* (A Magyarosan története).
Kézirat.
- Felde 1985 = Felde Györgyi: Tudunk-e beszélgetni? In: *Nyelvi divatok*. Szerk. Bíró
Ágnes és Tolcsvai Nagy Gábor. Gondolat, Bp. 81–93
- Kálmán 1989 = Kálmán László: Megfelelőbb, ha magyar? *Élet és Irodalom* 1989. aug. 4. 2
- Kemény 1985 = Kemény Gábor: Szótévesztésből jelentésváltozás. In: *Nyelvi divatok*.
Szerk. Bíró Ágnes és Tolcsvai Nagy Gábor. Gondolat, Bp. 55–65
- Kovalovszky 1977 = Kovalovszky Miklós: *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Akadémiai
Kiadó, Bp.
- Nádasdy 1989 = Nádasdy Ádám: Őskép? Fajkép? Típus? *Élet és Irodalom* 1989. szept. 1. 2
- NymLev. = *Nyelvművelő levelek az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének leveles-
ládájából*. Lőrincze Lajos irányításával szerk. Ferenczy Géza, Ruzsiczky Éva.
Gondolat, Bp. 1964.
- Panek 1989 = Panek Zoltán: Folyamodás török áfiumért. *Élet és Irodalom* 1989. jún. 9. 10
- Ruzsiczky 1961 = Ruzsiczky Éva: Egy év a telefon mellett. *Nyr.* 85: 170–84
- Takács 1989 = Takács Géza: Sajnálatos. *Élet és Irodalom* 1989. ápr. 28. 9
- Thury 1989 = Thury Zsuzsa: Megfelelőbb a magyar megfelelő. *Élet és Irodalom* 1989.
júl. 28. 9

NORMAVÁLTÁS NAPJAINK MEGSZÓLÍTÁSFORMÁIBAN

(AZ *ELVTÁRS/ÚR* KAPCSÁN)*

BALÁZS GÉZA

Napjaink néhány, jelentősen változó megszólításformájának a vizsgálata azzal az eredménnyel kecsegtet, hogy e változások leírásán túl a normaváltás politikai, társadalmi és egyéni okait, a deklaratív, hivatalosan kinyilvánított nyelvi norma mibenlétét ragadhatom meg. Ezért különösen az *elvtárs* és az *úr* megszólításforma váltását írom le, ám mindenekelőtt szólni kell a címben szereplő terminusok használatáról.

A *megszólítás* mindegyik definíciója tartalmazza a szociális mozzanatot, pl. „az emberek közötti kapcsolatteremtés egyik eszköze” (Deme–Grétsy–Wacha szerk. 1987: 128); „A társadalmi kapcsolatteremtésnek egyik nyelvi formája” (NymKk. II, 124).

A *nyelvi norma*-nak ebben az esetben használhatjuk az eddig hangoztatott általánosító, mindenkire kiterjedő meghatározását: „Az írott és beszélt nyelv használatának társadalmilag érvényes, helyesnek elismert szabályait, irányelveit, szokásait nevezzük nyelvi normának” (Fábián–Lőrincze 1980: 67), de elemzésem egyik fontos hipotézise, hogy ilyen egységes norma nehezen állítható fel, ha mégis megpróbálkoznak vele – mint megszólításformáink esetében –, akkor jó esély van a nép (vagy egyes csoportok) ellenkezésére, idővel az uralkodóvá tett norma megdöntésére.

A *megszólítás* és a *nyelvi norma* szoros kapcsolata jól szemlélteti a hatalom előíró, preskriptív módszerét és a társadalmi csoportoknak ehhez való változó viszonyát. Az ilyen csoportfüggő – tehát értékeiben, szokásaiban, normáiban különböző – nyelvi jelenség megítélésekor könnyen elbizonytalanodhat a nyelvész, ítéletében vagy a hatalom, a megkövetelt egység, vagy pedig saját ízlésének, értékrendjének mindenképpen viszonylagos volta nyilvánul meg.

A megegyezésre, megértésre, azonosulásra való hajlam minden emberben él: ez vezérli az embereket különböző irányzatokhoz, (vonatkozási) csoportokhoz. Természetesen mindenki számára más és más csoport a normatív; éppen ezért többféle norma létezik. Ha nem „alulról”, a személyiség felől közeledünk a normához, hanem „fölülről”, a hatalom szemszögéből, akkor a változatosság és sokszínűség helyett éppen az egységesség, az azonosság, a homogenitás igénye merül föl. Ezt kitűnően szolgálják az egyszerűsítő terminusok, pl. *ellenforra-*

* Az előadás szövegét, kortörténetivé vált adalékai ellenére (ill. éppen ezek miatt) változtatás nélkül közöljük. (A szerk.)

dalom (a hatalmi ítélet megingásakor éppen ezért születtek efféle magyarázatok: „nem lehet ezt a bonyolult kérdést egyetlen szóval kifejezni” [holott 32 évig lehetett], illetve egy átmeneti terminus: „népfölkelésnek indult ellenforradalom” stb.). S a fenti egységesítés, egyszerűsítés jó eszközei a megszólítások is.

Végül *normaváltás*-on azt a folyamatot értem, amikor a deklarált egységes (vagy egységesnek hitt) nyelvi formát kikezdi a nyelvhasználat. Ez rendszerint kisebb csoportokban indul meg, az ilyen nyelvhasználatot ítéjük eltérőnek, deviánsnak – ám éppen ez az alapja egy új lehetséges rendnek.

Előadásomban a napjaink politikai porondján megfigyelhető megszólítási bizonytalanságokat, változásokat kívánom elemezni. A rádió és a televízió műsorai mellett elsősorban az 1988 ősztől bevezetett parlamenti élő televíziós közvetítések szolgáltatnak sok hasznos adalékot. A televízió azért is értékes médium a nyelvész számára, mivel a képernyőn a verbális megnyilatkozásokon kívül a gesztusok és a reakciók is tanulmányozhatók.

Az 1988/1989-es „átmenet” – vagy ahogy újabban emlegetik, „az újabb fordulat éve” – legszembeűnőbb változása az *elvtárs* megszólításforma gyors visszavonulása, az *úr* előtérbe kerülése. Az *elvtárs* a szociáldemokrata és a kommunista párt köreiből elindulva 1945 után terjedt el Magyarországon. 1948-tól pedig már az agresszív terjesztés időszaka következett (e korszakból él a gőgös megnyilvánulás: „nincsenek már urak, csak elvtársak!”). A politikai életből az *elvtárs* átvonult a „politizált” gazdaság, sőt a magánélet szféráiba is. Az ötvenes években közel állt ahhoz, hogy egyeduralgó normatív megszólításforma váljék belőle. Egyik nyelvészünk 1959-ben még sajnálja, hogy az *elvtárs* a *szaktárs* és a *kartárs* mellett a magánéletben „kisebb mértékben” terjedt el (Ladó 1959: 30).

Az egységes *elvtárs* megszólítás ellen mindig voltak berzenkedők, idegenkedők. Az orvosokat, ügyvédeket sohasem szólították *elvtárs*-nak, a tanárok is hamar leszoktatták erről a diákokat (bár egyes szakmunkásképzőkben és a csehszlovákiai magyar iskolákban még nemrég is a *tanár elvtárs* megszólítás járta). Tudtommal az autószerelőket sem *elvtárs*szták, és a sor még tovább folytatható. Az egységesnek kívánt nyelvi normát tehát különböző társadalmi csoportok megszegték, s ezzel a renitenskedéssel, devianciával tették lehetővé, hogy az *úr* megszólítás a korábbi gúnyos megjegyzések ellenére eleven és megtisztelő maradt. A nyolcvanas években egyre nagyobb területen, különösen az újabb gazdasági szférákban terjedt el az *úr* megszólítás. Emlékszem, az ELTE dékánjától először 1987 végén kapott tanszékünk *Tisztelt Tanszékvezető Úr!* megszólítású levelet, amelyre azonnál és azóta mindig *Tisztelt Dékán Úr!* megszólítással válaszolunk. Az 1989-es országgyűlési üléseken a megszólítások meglehetősen nagy bizonytalanságról árulkodnak. Bár 1989 októberéig valamennyi miniszterünk MSZMP-tag is volt, tehát helyénvaló lett volna az *elvtárs* megszólítás, megindult a miniszterek urazása. Sokszor egy megszólítási láncban kapott helyet a kétféle megszólítás. Pl.: „Tisztelt Országgyűlés! Tisztelt *Elnök Úr!* A *miniszter elvtárs* az előbb azt mondta...”

Érdekes átmeneti jelenség az, amikor egy beszélgetésen belül váltakozik a megszólítás – különösen föltűnő ez az *elvtárs* és az *úr* közötti távolság miatt. Egy riporternő 1989 júniusában így közeledett Nyers Rezsőhöz, az MSZMP akkori elnökéhez: „Nyers *elvtárssal* szeretnék beszélni! Nyers *úr*, mi a véleménye arról, hogy...” E kis beszédtröredék a megszólításformák használatának sokféle árnyalatát mutatja. Amíg a riporternő szívességet kér, közeledik, addig normakövető, tisztelettudó, amikor elérte célját, a nyilvánosság erejét maga mögött tudva bátran válik normasértővé. Nyilvánvaló, hogy ez az eset nem történhetett volna meg az előző pártelnökkel kapcsolatban.

Az *elvtárs* visszaszorulása látványosan is megtörténhet. 1989-ben módosították a honvédség és a rendőrség szolgálati szabályzatát, amelyben az *elvtárs* helyett a *bajtárs* megszólításhoz tértek vissza; a rendőrök „kifelé”, vagyis a lakossággal kapcsolatosan az *uram*, *asszonyom*, *hölgyem* megszólítást alkalmazzák. Lám, akad arra is példa, hogy a nyelvi normát lehet parancsszerűen is alkalmazni!

Az *úr* széles körű terjedésével egy minden eddiginél demokratikusabb, tisztább megszólítási forma van megszilárdulóban. Elbizonytalanodás egyelőre a nők megszólításában van: az *elvtárs*-nak egyértelmű párja volt az *elvtársnő*, ám az *úr*-nak választható párja a *kisasszony*, *asszony*, illetve a *hölgyem*.

Az *elvtárs* mellett csöndesen kimúlt egy másik megszólításforma is: a *pajtás*. E népies, barátságos megszólításforma az úttörőszövetségben kopott el. Az áldemokratizmus szellemében az ötvenes években adományozott *Rákosi pajtás*, *tanár pajtás*, később *úttörővezető pajtás* megszólítások ma erőltetettnek, bizalmaskodónak tűnnek.

Így múlik el a világ dicsősége. Már az ötvenes években kihalt a *polgártárs*, szűkebb csoportokban szorult vissza és az irónia kezdte ki a *szaktárs*-at és a *kartárs*-at, csöndesen elhalt a *pajtás*, s az *elvtárs* is az őt megillető helyre, a szociáldemokrata és a szocialista párt köreibbe szorult vissza. (Csak zárójelben említem meg, hogy a jugoszláviai magyarság nyelvhasználatában az *elvtárs* mellett előfordult a *néptárs* megszólítás is.)

Az átmenet további megszólítási változásaira térve, először a megszólításforma hiánya tűnik föl. Ellentétben a környező országok sajtójával, a magyar sajtó már hosszabb ideje mellőzte a pártvezetők *elvtárs* megszólítását, a tiszteletet inkább az illető teljes nevének kiírásával kívánta megadni. Pl. *Leonyid Brezsnyev*, nem pedig *Brezsnyev elvtárs*; *Kádár János*, nem pedig *Kádár elvtárs*. Az utóbbi időben – talán a nyugati sajtó mintájára – e forma tovább egyszerűsödött: „Nyers véleménye szerint”; „Grósz arról nyilatkozott, hogy...” A pusztá vezetéknéven való említés azonban a magyarban még udvariatlannak, szinte bántónak tűnik. A megszólítás köznévi elemének elhagyása a hivatalos levelezésben is egyre gyakoribb, pl. *Tisztelt Kovács János!*

A politikában és a közigazgatásban ugyancsak felbukkantak régi és új megszólítások (és címek), ám ezek meggyökeresedésére még minden bizonnal várni kell. Leltáramba a következőket vettem fel:

BALÁZS GÉZA

- az országgyűlés megszólítása a *Tisztelt Országgyűlés!* és a *Tisztelt Parlament!* mellett egyre gyakrabban a Deák Ferenc-i elnevezés: *Tisztelt Ház!* (e formát sokáig a Magyar Nemzet rovatcíme élte egy magában);
- az országgyűlési képviselők a *képviselőtársak* (egymás között), ám a sajtóban egyre gyakrabban *honatyák*;
- a minisztertanács újabban *kormány*, a miniszterelnök pedig a *kormányfő*;
- Straub F. Brunót, az Elnöki Tanács utolsó elnökét egyre gyakrabban nevezték *államelnök*-nek; Szűrös Mátyás jelenleg *ideiglenes államelnök*;
- Budapest tanácselnökét újabban *főpolgármester*-nek titulálják, de a vidéki tanácselnökök is egyre jobban kedvelik a *polgármester* megszólítást;
- az új művelődési miniszter (Glatz Ferenc) szívesen terjeszti a korábbi *kultuszminiszter* megszólítási formát.

A példákat minden bizonnyal még sorolhatnám, de ez az átkeresztelés egy történelmi példát juttat eszembe, amely valószínűleg nem nagyon közismert. 1938-ban, amikor a Felvidék egy részét visszacsatolták Magyarországhoz, az addigi kinti, csehszlovákiai polgári demokráciában élt kisebbségek viszolyogva fogadták az anyaországból érkező „uram-bátyámos” hivatalnokokat. A felvidékiek kiválóan eligazodtak a korábbi demokráciában a *pán* és az *úr* megszólításokkal, s teljesen elvesztették tájékozódóképességüket a „nagy-magyarországi” megszólítási dzsungelben. Azt hiszem, hogy ilyen visszarendeződést még a megszólítás terén sem kívánhatunk magunknak.

Megállapodott, stabil, demokratikus értékrendű társadalmakban nyilvánvalóan nem írnak annyit a nyelvészek a megszólításokról; valószínűleg kevesebb a megszólítási bizonytalanság. Ha a saját megszólítástörténetünkre tekintünk, meglehetősen változatos, zavaros a kép.

Napjainkban a megszólítások terén is elkezdődött az átmenet. Az *elvtárs/úr* példaértékű normaváltása azt jelzi, hogy nem lehet hatalmi erőszakkal, idegen ideológiával egy népre egyeduralkodó, politikai színezetű megszólításformát erőltetni. Egy deklarált nyelvi forma (norma) megbukott, itt van a lehetőség egy új (európai) megszólításforma társadalmi elfogadására.

IRODALOM

- Deme-Grétsy-Wacha szerk. 1987 = *Nyelvi illemtan*. Szerk. Deme László, Grétsy László és Wacha Imre. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Bp.
- Fábián-Lőrincze 1980 = Fábián Pál-Lőrincze Lajos: *Nyelvművelés*. [Egyetemi jegyzet.] Tankönyvkiadó, Bp.
- Ladó 1959 = Ladó János: Köszönés és megszólítás napjainkban II. *Nyr.* 83: 23–36
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980, 1985.

NYELVI TÍPUSHIBÁK A RÁDIÓ ÉS A TELEVÍZIÓ NYELVHASZNÁLATÁBAN

ERDEI IVÁN

A Magyar Rádióban és a Televízióban elhangzó beszédet az ország legnagyobb tömegkommunikációs orgánumai intenzív nyelvi hatásaként kell vizsgálnunk. A rádió és a televízió beszédének nyelvi iránymutató, példaadó szerepe elvitathatatlan. Az elhangzó beszéd tartalma, minősége rányomja bélyegét a magyar nyelv mai közállapotára.

Az elhangzó beszéd tartalmi-esztétikai hatását azok a tekintélyvelven alapuló nyilatkozatok is igazolják, amelyek azt firtatják, hogy ha a rádióban vagy a tévében lehet hibásan, pontatlanul stb. beszélni, miért nem lehet az iskolában, a hivatalban és általában a magyar közéletben.

Beszédbeli „közállapotaink” elhanyagoltsága hosszú évtizedeken keresztül elkövetett mulasztások hatására alakult ki. A beszédképesség általános, „össznezeti” gondozatlanságát nemzedékek örökítik át utódaikra. Közoktatásunk, iskolázatásunk pedig sajnos még nem képes a nyelvi kommunikációs hibák és hiányosságok kiküszöbölésére, illetve e hatások ellensúlyozására.

Ezért felvetődik a kérdés, milyen szerepe lehet a Magyar Rádiónak és a Magyar Televíziónak az előnytelen nyelvi kommunikációs hatások csökkentésében, mit tehetnek a nemzeti-nyelvi közállapotok javítása érdekében.

Véleményem szerint elsősorban azt, hogy helyzetüket és lehetőségeiket folyamatosan elemzik. A tapasztalt hibákat számon tartják, lehetőleg kiküszöbölik, vagy legalább törekednek erre, adottságaikhoz mérten megújítják önmagukat. Nehéz helyzetükben sem adhatják fel a változtatásra és a javításra irányuló reményeiket.

A helyzetfelmérésen és önvizsgálaton túl (a nyelvi bizottság és a mikrofonbizottság nehéz munkájára gondolok) a beszélt nyelvi norma vagy az elvárható minimum szigorú betartására kell törekedni.

A beszédbeli (megszólalási) követelmények egy-egy személy esetében történő feladása, feloldása a rádiós és televíziós munkatársak körében ellenérzéseket szül.

A beszédbeli köznyelvi norma teljesítése az esetek egy részében – a munkatársak körében – csak nagyon intenzív beszédtanulással érhető el. Ez a szintre hozó munka pedig tanártól és tanítványtól egyaránt nagy erőfeszítéseket követel.

A nyelvi hibák feltárása – ha néha kényelmetlenségekkel jár is – lehetőséget ad a tapasztalt jelenségek kiküszöbölésére.

Az élőbeszédben a különféle kiejtési hibák gyakran egymásra rétegződnek vagy egybeépülnek. Ezért nemcsak a hibajelenségeket kell a beszédpedagógiai munka során feltárni, hanem az előidéző okok sorát is meg kell szüntetni.

ERDEI IVÁN

A többokúságot (plurikauzalitást) szeretném szemléltetni egy korábbi, 380 személyre kiterjedő vizsgálatom néhány adatával. E vizsgálatot főiskolára felvételizők, tanítók és magyar szakos hallgatók körében végeztem.

A 380 személy beszédvizsgálati eredményeinek összehasonlító feldolgozása:

	300 felvételiző	28 tanító, magyar kieg. szakos hallgató	52 magyar szakos I. évf. hallgató
szépen beszél	2,00 %	3,57 %	3,84 %
beszédhiba nélkül beszél	32,33 %	17,88 %	28,85 %
beszédében 1 hibatípus tapasztalható	40,34 %	50,00 %	42,32 %
beszédében 2 hibatípus tapasztalható	16,33 %	17,86 %	15,38 %
beszédében 3 hibatípus tapasztalható	8,00 %	10,71 %	7,69 %
beszédében 4 hibatípus tapasztalható	1,00 %	0,00 %	1,92 %
Összesen	100,00 %	100,00 %	100,00 %

A vizsgált személyek beszédének értékelése során jól elkülöníthető a szép beszéd és a beszédhiba nélküli beszéd aránya. A hibás beszéd diagnosztizálása során a hibatípusok számát is ismertetem. Ezeknek százalékos megoszlása rávilágít arra, hogy a vizsgált populációban viszonylag kicsi a beszédhiba nélkül beszélők száma.

A második táblázatban a vizsgált személyek beszédtechnikai szempontú csoportosítását végeztem el. Feltűnően nagy az artikulációs pontatlanság és a hangsúlyozási és hanglejtési hibák száma.

A harmadik táblázatban a logopédiai korrekcióra szoruló vizsgált személyek beszédhibáinak típusait is ismertetem. Hogy tovább ne növeljem a beszédhibákat bemutató csoportok számát, kénytelen voltam az első csoportban a sziszegő és susogó hangok hibáival együtt a hangképzési hibákat is ismertetni. A pöszesség és a hangképzési hibák mellett a beszédtempó zavara a legszámottevőbb.

E vizsgálat eredményeit röviden összefoglalva megállapítható, hogy a beszédvizsgálat felszínre hoz szociológiai, logopédiai, beszédművelési, beszédpedagógiai, lélektani gondokat és feladatokat, amelyeknek megoldására igen nagy szükség van.

NYELVI TÍPUSHIBÁK A RÁDIÓ ÉS A TELEVÍZIO NYELVHASZNÁLATÁBAN

Beszédtechnikai korrekcióra szorul:

	300 felvételiző	28 tanító (magyar kieg. szak)	52 magyar szakos I. évf. főisk. hallgató
artikulációs pontatlanság renyheség miatt	9,66%	17,85%	32,69%
a beszédleghzés szabály- talansága, rossz légzés- technika miatt	11,66%	3,57%	3,84%
hangsúlyozási és hang- lejtési hiba miatt	26,33%	35,71%	19,23%
színtelen, monoton beszéd miatt	5,00%	0,00%	0,00%
nem megfelelő erősségű, túláságosan halk beszéd miatt	6,33%	21,42%	11,53%
Összesen	58,98%	78,55%	67,29%

Logopédiai korrekcióra szorul:

	300 felvételiző	28 tanító (magyar kieg. szak)	52 magyar szakos I. évf. főisk. hallgató
hangképzési hibák, súlyosabb zöngképzési hibák, dysphonia, az sz,z,c,s,zs, cs képzésének hibája miatt	20,00%	28,50%	36,53%
az r hang képzésének hibája vagy hiánya miatt	2,66%	7,14%	5,76%
a beszédtempó hibája miatt	21,33%	14,28%	7,69%
az orrhangzós beszéd miatt	1,00%	0,00%	0,00%
olvasási nehézség miatt	6,00%	0,00%	0,00%
Összesen	50,99%	49,92%	49,98%

*

A Magyar Rádióban és a Televízióban folytatott beszédtanári munkám során a vizsgálati eredményekhez hasonló tapasztalatokat szereztem azzal a különbséggel, hogy a rádiós munkatársak beszédében az említett hibák nem mindenben

azonos rangsor szerint jelennek meg. Igen nagy a pöszeség gyakorisága, és ez egyes esetekben nemcsak az *sz* és *s* hangra vonatkozik, hanem az egész sziszegő, susogó sávra. Erről azért kell az első helyen szólni, mert könnyen terjedő és gyorsan eltanulható jelenségről van szó, amely a magyar beszéd akusztikai színezetét erősen torzítja. A megértő és toleráns logopédiai munka során a kisebbfajta pöszeséget lehetne „bocsánatos bűnként”, „nem túl nagy ügyként” kezelni, de tudjuk, hogy a rádióban és a televízióban elhangzó pöszeségből a mikrofon csúfondáros karikatúrát csinál, a kisebb hibát is fölerősítve, fölnagyítva tárja elénk.

Az artikulációs pontatlanság és renyheség gyakran beszédrítmuszavarral és monotóniával kombinálódik. A tapasztalt jelenségek egyes esetekben közös gyökerűek: a hibás ritmusérzék az artikulációt, a pontatlan artikuláció pedig a beszéd ritmusát rontja. nem ritka jelenség, hogy a légzéstechnikai hibák fonációs rendellenességekkel kombinálódnak. Ezeknek okait is alapos vizsgálattal és célzott hangterápiával kell megszüntetni.

A napjainkban egyre jobban szűkülő beszédhangsáv és a modulációgazdagság hiánya a magyar beszéddallam szegényedését idézi elő.

Szólni kell még egy meglévő téves nézetről is. Az az elgondolás teljesen tarthatatlan, hogy vagy pontosan artikulál a beszélő személy, vagy közvetlenül beszél.

A beszédbeli pontosság és a közvetlenség, hitelesség egyáltalán nem zárják ki egymást. Ezt is meg lehet tanulni. A kimunkált beszédtechnikának magasabb szinten be kell épülnie a beszélő személyiségébe.

A rádióban és a televízióban elhangzó élőbeszédben gyakori a hangzónyulás és a hangok rövidülése. Ezáltal döccen és felbomlik a beszéd ritmusa.

"gázcentrifúga"	helyesen:	gázcentrifuga
"tűzéség"	"	tűzéség
"fínomságú"	"	finomságú
"gyalú"	"	gyalu
"Tíbor"	"	Tibor
"Elvíra"	"	Elvira
"hűdés"	"	hűdés
"virágfűzések"	"	virágfűzések
"fúrógép"	"	fúrógép
"bőrönd"	"	bőrönd
"Aníta"	"	Anita
"erősítsünk"	"	erősítsünk
"Krisztína"	"	Krisztina
"autómata"	"	automata
"fóradalom"	"	forradalom
"tízórakor"	"	tíz órakor

"ezek a sípok"	helyesen	ezek a sípok
"országos"	"	országos
"kormány"	"	kormány
"felvonulás"	"	felvonulás
"tuszok"	"	túszok
"pusztító"	"	pusztító stb.

A rádióban és a tévében megszólaló hivatásos beszélők kiejtéséről szólva feltétlenül meg kell említeni az artikuláció eléggé általánosítható zártságát, a beszédtempó szükségtelen gyorsulását. A hosszú és rövid szótagok közötti különbségek fokozatosan elmosódnak. Az ikerhangzók ejtése rövidül (erről helyett: „eről”, abban helyett: „aban”, aggódik helyett: „agódik”). Az artikuláció zártsága hosszú magánhangzóink közül különösen az *á* és az *é* hang képzését és időtartamát érinti.

„A stúdióban mondták, eröl szol a Csucsforgalom mai műsora, szolni kel eröl Bös-Nagymaros kapcsan.”

Az ilyen beszéd ritmusa keményné, pattogóvá válik, a műsorvezető pedig nem tudja megtartani hallgatójának figyelmét.

Röpszótárt állítottam össze a kötetlen stúdióbeszélgetések hallgatásához:

"mer"	helyesen:	mert
"mér"	"	miért
"azér"	"	azért
"majnem"	"	majdnem
"forintér"	"	forintért
"mingyá"	"	mindjárt
"asz monta"	"	azt mondta
"állandóan"	"	állandóan
"takkor"	"	hát akkor

A hanglejtés vizsgálata során még mindig gyakran találkozhatunk a beszéd dallamvonalának „felkapásával”, éneklő jellegével. Ezáltal a beszéd folyamatban a magyaros beszéddallam szétesik. A mondatívek akusztikai átfogása során nemcsak hangzásbeli károsodások, hanem a közlés tartalmát is érintő logikai hibák is keletkezhetnek. A különböző változatos hanglejtésformák megőrzése, alkalmazása növeli a helyes magyar beszéd közlő- és kifejezőerejét. Pl.: „Igy lehetne visszaadni a negyedik dal szövegéét. Mondtaam. Láttad már vihar után az erdőöt? Fel se merüül. A kazetta új változataaaa. A botrány az előadáson tört ki.”

Elszomorító a hangsúlyhibák gazdag burjánzása a rádiós beszédben. A legváltozatosabb és a legképtelenebb hibás hangsúlyformák nagy számban gyűjthetők a műsorokból és a mikrofonbizottsághoz benyújtott, „vizsgaanyag-

ként” készült felvételekből is. Pl.: „Rossz eredményt *hozott*. Camionnál. A múlt *héten* került *sor*. Két hét *óta*. A középtétel egy akkordból indul *ki*.”

A hangsúlyhibák javítása igen nehéz feladat, mert a hiba a halláson keresztül mélyen gyökeret ver a nyelvérzékben is. Egyes személyek számára a hangsúlyhibák felfedezése is gondot okoz. Gyakran meg sem hallják őket. A hibás hangsúlyok javítása rendszeres, kitartó gyakorlást igényel.

Szólni kell még röviden a spontán beszéd illúziójára törekvő felolvasásokról. A tapasztalt hallgató rögtön érzi, hogy a hallott mondatok jó előre megfogalmazott mondatok, amelyeket az előadó, némi olvasástechnikai nehézséggel és szövegértelmezési gonddal küszködve próbál a közvetlen szövegalkotás látszatát keltve előadni.

A mikrofonbizottságban, a rádióban és a televízióban végzett beszédtanári tevékenységgel segítséget kívánok nyújtani a nyelvhelyességi és kiejtésbeli hibák eredményesebb kiküszöböléséhez.

Tapasztalatom szerint a felsorolt fonetikai, logopédiai és beszédtechnikai hibák a gondos elemzés és a szorgalmas beszédgyakorlás hatására megszüntethetők. A javulás üteme és a siker mértéke már a beszédoktatásra jelentkező munkatársakon múlik.

A SZÓKINC S MOZGÁSÁRÓL NÉHÁNY NEOLOGIZMUS KAPCSÁN

VILLÓ ILDIKÓ

A következőkben arról fogok beszélni, hogy a köznyelv milyen szintjein és tipikusan milyen neologizmusok jelennek meg, illetve hogy milyen nyelvi és nem nyelvi tényezők motiválják létrejöttüket és elterjedésüket. Természetesen csak észrevételeket tehetek a kérdésről néhány megfigyeléssel gyűjtött adat alapján.

Hadd kezdjem egy kicsit anekdotikusan: egy plakáton olvastam nemrégiben, amely jótékonyági koncertet hirdetett: „Lépjünk a gyermekekért”. A mindössze kéttagú mondat több tanulságot kínál. A *lép* igének ezt a jelentését (kb. 'tesz vmit vkinek, vminek az érdekében') az ÉKsz. még nem regisztrálja, ez is amellet szól, hogy jelentésbeli neologizmusnak tekintsük. A jelentésbővülés forrása a sajtónyelv; a neológ jelentés az igének egyik jelentéséből sem vezethető le közvetlenül, inkább a *lépéseket tesz (vmilyen ügyben)* szintén sajtónyelvi alakulat a forrása, és/vagy a 'sakkfigurát ... más helyre tesz' jelentés befolyása alatt alakult ki. Írásban nemigen használatos, bár a publikus beszélt nyelvben eléggé dívik. Használati, ill. stílusérték szempontjából zsargonszerű, és elűt a felszólító funkciójú, humanitárius célja miatt egyébként emelkedett stílust kívánó plakát-szöveg „illő” megformálásától. Stiláris ellentmondásban van a szlogen másik szavának, a *gyermek*-nek választékos voltával. Ez esetben a választékos *gyermek* szó hordozza a (kétszavas) szöveg célba vett stiláris szintjét (itt figyelembe kell venni a *gyerek/gyermek* választási lehetőséget is, melyben a szövegalkotó éppen a választékosabb alakváltozat mellett döntött), a mellé választott ige pedig elmarad ettől, illetőleg inkongruens vele. Az inkongruencia is mutatja, hogy az utóbbi tekintetében „vétségről”, a nyelvérzék megingásáról van szó, arról, hogy a plakát-szöveg megfogalmazója nem „érezte”, illetőleg odaillőnek érezte a szót hangulatával, használati értékével. Ez azonban azt is illusztrálja, hogy az említett inkongruencia csak egy bizonyos norma szempontjából áll fönn. A szöveg funkciója és a választékos stílusértékű főnév mintegy „megemeli” az igét. Itt tehát nemcsak egy neológ jelentést látunk, hanem annak gyors helyváltoztatását is a nyelvrétegek között.

A nyelvi produkciók, interakciók számának növekedésével valószínűleg felgyorsulnak némely nyelvi változások, különösen a szókincs terén, amely amúgy is a legmozgékonyabb része a rendszernek.

A NymKk. a következőképpen határozza meg a neológiát, neologizmust (II, 276): „*Neológia*-nak (*nyelvújítás*-nak) nevezzük tágabb értelemben a nyelv hagyományos készletének – elsősorban szókincsének – mindennemű tudatos gazdagítását, felfrissítését. Ennek megfelelően neologizmus minden így születő új

kifejezőeszköz.” Ezután a meghatározás *tudatos* elemével összhangban, a neologizmusok létrejöttét az irodalmi nyelv és a szaknyelv területére korlátozza. E helyt nincsen módomban részletekbe menően vitatkozni ezzel a definícióval, de úgy gondolom, a neologizmusok születési helye szintúgy lehet a beszélt köznyelv, annak minden rétege; létrejöttüknek nem kritériuma a tudatosság, és valamelyest tágabb értelemben az újabban átvett idegen szavak is idetartoznak.

Lehet vizsgálni a neologizmusokat a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat oldaláról egyaránt. A rendszer szempontjából azt, hogy milyen technikákat alkalmazunk a nyelvi újításban: szóösszetételek, produktív képzők, idegen szavak átvétele; a nyelvhasználat szempontjából pedig, hogy milyen nyelvrétegből indul ki, milyen irányban, milyen csatornákon terjed, milyen más elemet szorít ki.

Nem intézhetjük el a neologizmusok létrejöttének kérdését valamiféle általánossággal, a „tudományos-műszaki-kulturális fejlődéssel” újonnan megjelenő denotátumok megnevezési kényszerére hivatkozva, bár ez a motívum valóban nagy szerepet játszik. (Már csak azért sem elegendő indok, mert a „denotátum” nagyon tisztázatlan kategória, igen nehezen dönthető el, pontosan mi a denotátuma, jelöltje valamely lexémának, illetőleg a denotátum maga sem a nyelven kívüli valóság része, hanem a jelhez tartozó referenciatartomány.) Nem magyarázza meg ez a föltevés azt sem, hogy miért lesz az *anorák* rövid idő alatt *dzseki*, a *jogosítvány* *jogsi*, hogy miért nyerhet teret a bevett *jelszó*-val szemben a *szlogen*. Még bonyolultabb a helyzet a jelentésváltozás (jelentésbeli neologizmus) esetében (hiszen a hiányzó szó még csak-csak megragadható, de a hiányzó jelentés már sehogyan sem). Ez esetben ráadásul egy a szó kapcsán már kialakult közmegegyezést kell megváltoztatni. Az új jelentést nem lehet egy csapásra megalkotni, mint az új szóegyedet (egyszerűen azért, mert a szóalak fizikailag adott és határolt, a jelentés viszont nem).

A stílusértéket tekintve (amely az ÉKsz. minősítései között már nem is szerepel) a neologizmusoknak többnyire nagyon rövid ideig van újdonságértékük. Ráadásul minél kisebb ez az újdonságérték, a hírérték, annál több esélyük van a szociálissá válásra. Nem mond ennek igazán ellent az argó vagy az ifjúsági nyelv sokat emlegetett eredetisége. Egyrészt ez az eredetiség is szabályozott, konvencionizált egy csoportnormán belül, másrészt a sajátosabb szóalkotások és jelentésváltozások nem is terjednek át a köznyelvi szintekre.

Ezeket a csoportnyelveket vagy a kreatív nyelvhasználat sajátos eseteit leszámítva, nem is célja a közlőnek, nyelvhasználónak szokatlan szavak, fordulatok alkalmazása, éppen ellenkezőleg a legegyszerűbb, legáttetszőbb megoldás a legcélravezetőbb: gyorsan elemezhető/beilleszhető szóösszetételek alkotása, idegen szavak átvétele. Igen szellemes, találó magyarítási kísérletek születtek például a *hardver*, *szoftver* szavak helyettesítésére; nem vertek gyökeret, és valószínűleg nem is fognak, mert nem sikerült beléjük gyömoszolni azt a kognitív (és konnotatív) jelentést, amelyet a két, újabban fonetikusán írt, tehát bevett angol szó magába foglal, minden erőlködés nélkül. Rövid idő alatt eltűnt viszont, a

szakmai zsargonból is, a *komputer* a *számítógép* szó uralomra jutásával (az ÉrtSz. egyiket sem, az ÉKsz. mindkettőt szótározza). Ez esetben nyilván jelentősebb információvesztés nélkül helyettesítheti az utóbbi az előbbit.

Azt gondolom, a köznyelv szintjén a poliszémia, szinonímia (tehát a jelentés „meghatározatlansága”) nem okoz akkora problémát, mint hangoztatni szokás. A megértéshez elegendő egy bizonyos minimális megegyezés; a köznyelvi jelentések „puhasága” kiderül például a tudományos terminológiai vitákban). A köznyelvi szint nyelvalakító tevékenységét – a jelentés és a szóalak egyértelmű egymáshoz rendelésére való törekvés helyett – sokkal inkább az illető szó minél könnyebb szintaktikai beillesztése motiválja. A köznyelv nagymértékben tolerálja a többértelműséget, definiálatlanságot... Ezért is hajlik inkább könnyen kezelhető idegen szavak átvételére a szószerkezetszerű magyar megfelelő helyett (*reprivatizál* – *újra magántulajdonba ad*) vagy bizonyos produktív képzők alkalmazására (*pontosít* – *pontosabbá tesz*; *ártalmatlanít* – *ártalmatlanná tesz*), amelyek azzal a további előnnyel járnak, hogy a szintén nagyon produktív *-ás/-és* képzővel könnyűszerrel állítható elő belőlük főnév.

A bárhonnan kiinduló neologizmusok elterjedésében bizonyára sok a véletlen vagy véletlennek látszó tényező, de nem hiszem, hogy misztifikálnunk kellene a nyelvi változások kérdését. Nyilvánvalóan megvan a jó oka egy-egy szó, jelenség, jelenségcsoport előrenyomulásának vagy visszaszorulásának, még ha vizsgálati módszereink netán elégtelenek is ennek kimutatására.

A nyelvérzék, a laikus nyelvérzék bizonyos értelemben mindig illetékes. A nyelv művelők által sokat kárhoztatott igekötős igék létrejöttében, elterjedésében bizonyos valóságos grammatikai-szemantikai tényezők is közrejátszanak, amilyen például egy perfektív jegy feltüntetése az imperfektívnek érzett, illetve a perfektív/imperfektív jegyében indifferens igében: *leosztályoz*, *leköszöl*... Bár a nyelvi produkció háttere nem okvetlenül, nem minden pontján racionális, de sohasem ok nélküli. Az én normám szerint helytelen a *leredukál* ige, de szükséges abban a nyelvváltozatban, ahol a nyelvi tudat bizonytalan a *redukál* ige jelentésében (nem átlátszó a számára).

Egyes szavak, frazeológiai egységek elterjedésében, visszaszorulásában igen jelentős szerepe lehet a konnotatív jelentésnek. Befolyásolja például a sokat ostorozott „idegen szavak” használatát; esetenként elsődlegessé válik a kognitív jelentéssel szemben. Példának l. a *jelszó*, *jelmondat* szavakat kiszorító, újabban már fonetikusán írt *szlogen* szó térhódítását. A *jelszó* esetében nem is annyira a konnotáció volt hátrányos a szóra nézve, mint inkább a kollokáció: a mozgalmi élet szava lévén...

A sokat kárhoztatott *shop*, *boutique*, *snack bár*-féle szavak esetében is arról lehet szó, hogy maga a nyugati urbánus kultúra, amelyre utalnak, kívánatos minta lehet, s ha mást nem, külsőségeit átveszik bizonyos csoportok. (Végül is nagyon hasonló processzus eredményeként kerültek nyelvünkbe a *rekamié*, *sezlon*, *csokoládé* stb. szavak, s ha van is különbség a kétféle kölcsönzés között, ez

abban is megmutatkozik, hogy a *shop*-hoz hasonló szavak zömükben megmaradtak a cégtáblákon.)

*

Meg kell különböztetnünk két fő típust, a „felülről” és az „alulról jövő” nyelvi újítást (nyelvújításról csak tömeges és valamilyen fokig szervezett, programszerű „felülről jövő” változások esetén beszélhetünk). A „felülről jövő” nyelvi újítás nagyobb presztízsű, esetleg írott nyelvváltozatokból indul ki, és ha nem is különösebben kiterjedt, tehát csak nyelvi újítás, nyelvi újítások sora, mindenestre preskriptív, intézményes jellegű. Ez nem azonos a nyelvművelés explicit előírásaival, amelyek közvetlen nyelvi ítéleteket tartalmaznak. Az „alulról jövő” nyelvi újítás, bár nem szervezett és nem érint egyszerre nagy tömegű nyelvi elemet, mégsem okvetlenül szórványos, izolált, hanem nagyon sokszor típusokba rendeződő és tendenciaszerű. Továbbá, mivel a spontán módon elsajátított és követett implicit normát képviseli, közvetlenül nagyobb hatást fejt ki a nyelvhasználatra, és nagyobb nyomást gyakorol a kodifikált, intézményes, explicit normára is, mint fordítva.

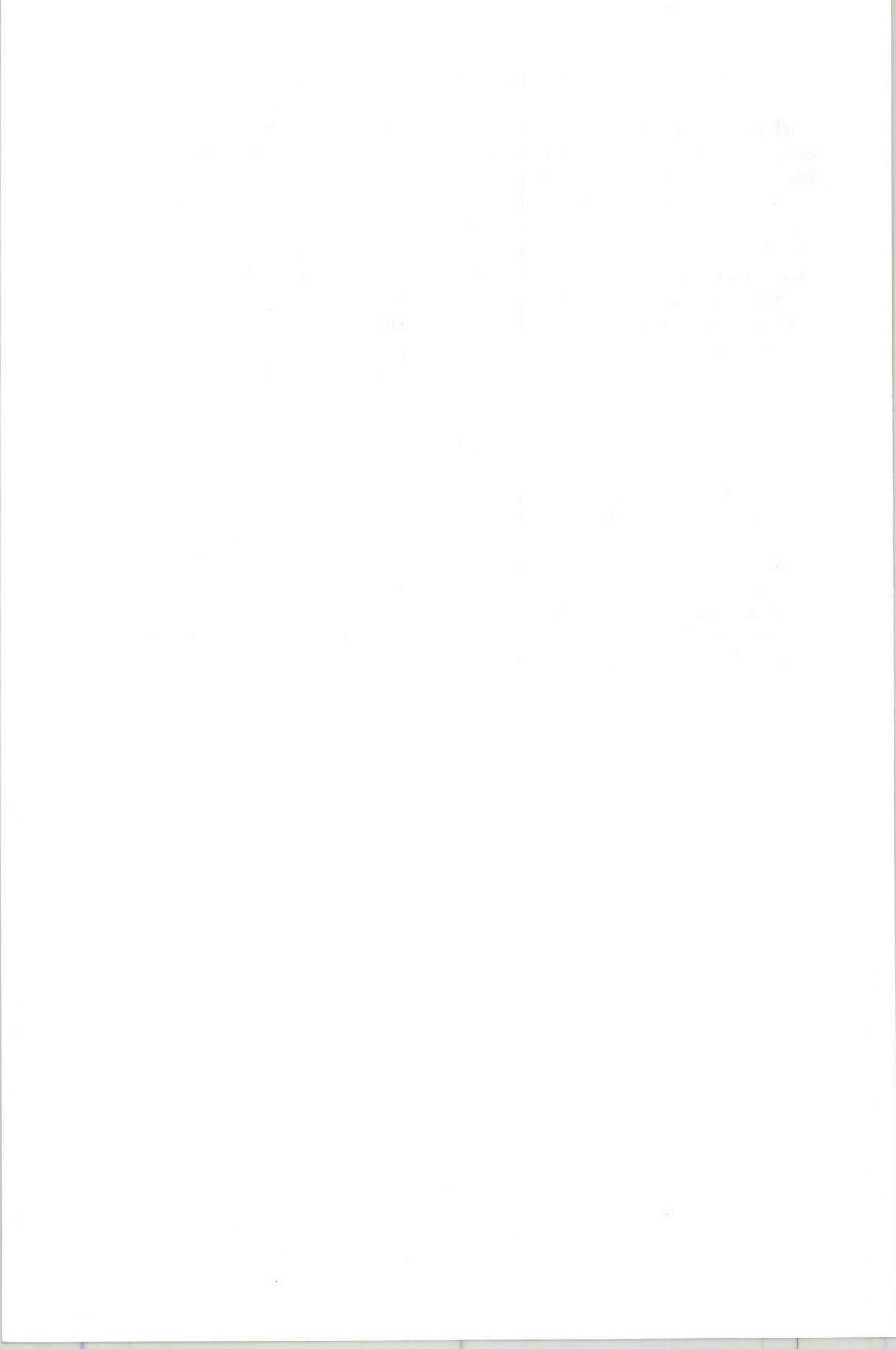
A többé-kevésbé intézményes eredetű, preskriptív szándékú nyelvi újítás fontos terepe a „hivatalos” nyelvként, „sajtónyelvként”, „publikus nyelvként” aposztrofált nyelvváltozat. ennek a nyelvhasználatnak és nyelvalakításnak egyik fontos tendenciája az eufemizmus, neutralizálás, bizonyos konnotációk kiszűrése (*mozgássérült, egészségkárosodott, filmszínház* stb.). Ezek a szavak, a fenti példák is mutatják, sokszor bizonyos deklarációkat is hordoznak a fogalommal kapcsolatban (a *nyomorék, rokkant* szavak kellemetlen konnotációját kiküszöbölni hivatott *mozgássérült*, a hasonló indítékú *házfelügyelő* a *házmester*-rel szemben). Ez, hadd mondjam más elnevezések helyett, összefoglalóan, a szimbolikus kapcsolatok szférájának nyelvhasználata, amit, kissé egyszerűsítve, úgy lehetne definiálni, hogy az a szféra a társadalmi életben, ahol nem személyek, hanem szerepek kommunikálnak. Ennek szociálisan is, a nyelvhasználatot tekintve is rengeteg válfaja, fokozata van. Ezzel áll szemben a közvetlen, személyes kapcsolatok szférája. Erre nem csupán a spontaneitás, lazább szerkesztés stb. jellemző, hanem a retorizáltság, a szimbolikus kapcsolatok szférájára jellemző sztereotípiák tudatos kerülése is. (*Gyereki fantázia* – mondja valaki a rádióban, pedig a *gyerek* főnévnek nincs is – talán egyelőre – *-i* képzős származéka.) Ugyanakkor természetesen ezen a nyelvhasználati szinten is kialakulnak sztereotípiák. A két szint nem opponens egymással, átmenetek és összeszővődések vannak köztük. Bár a szimbolikus kapcsolatok szintje/terepe jellegzetesen az írásbeliség és a publikus beszéd, de nagyon mélyen behatol a mindennapokba is (ahogy a szerepeink is behatolnak). A piacon is az van kiírva, hogy *burgonya*, és a palacsintasütőnél, hogy *ízes* palacsinta, holott *krumpli*-nak és *lekvár*-nak hívjuk a köznyelvben.

A szimbolikus kapcsolatok nyelvhasználatának nagy a presztízsze, bizonyos témák csakis ebben a nyelvváltozatban verbalizálódnak. A személyesség szint-

jének nyelvhasználata azonban egyre inkább előrenyomul, a köznyelvben terjed, erősödik a szleng, az ifjúsági nyelv, a szimbolikus szférában a bizalmas, familiáris nyelvhasználat. (A mai magyar nyelv normarendszerének változásáról I. Tolcsvai Nagy 1988.) A nyelvhasználathoz, szóhasználathoz, normakövetéshez vagy normaváltáshoz igen erős érdekek fűződnek (a csoporttagsággal, énazonos-sággal kapcsolatban), ha nem is egészen tudatosak; ezért nagyon nehéz másfajta preferenciákat kialakítani a közvetlen mintákkal, nyelvi élményekkel támogatott nyelvhasználatban. A nyelvművelő egy bizonyos norma, egy intézményes, explicit norma felől közeledik a nyelvváltozatokhoz, a nyelvi jelenségekhez, a beszélő pedig a maga spontán mintakövetéssel elsajátított, az explicit normával csak helyenként érintkező implicit normáját fogadja el előírásnak.

IRODALOM

- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1972, 1983².
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. I–VII. Szerk. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959–1962, 1966², 1978³.
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980, 1985.
- Tolcsvai Nagy 1988 = Tolcsvai Nagy Gábor: A mai magyar nyelv normarendszerének egy jelentős változásáról az „ifjúsági nyelv” kapcsán. *Nyr.* 112: 398–405

III.

A MAI MAGYAR KÖZNYELVI NORMA
ÉRVÉNYESÜLÉSE
NÉHÁNY NYELVHELYESSÉGI KÉRDÉS
TÜKRÉBEN

TERMÉSZETESEN, HOGY NYELVI VÁLTOZÁS

– DE MILYEN?

GRÉTSY LÁSZLÓ

Mint a választott cím is árulkodik róla, a Nyelvtudományi Intézet 1988. okt. 5–6-i előnyelvi tanácskozásának egyik előadásához kapcsolódom témámmal. A szóban forgó előadást Kontra Miklós tartotta ezzel a címmel: „Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás”. Fő mondanivalójával, a már a címbe is kivetített megállapításával nem vitatkozom, sőt azzal messzemenően egyetértek, még abban az általam most idézett kijelentő értelmű változatban is, amely a tavalyi tanácskozás programismertető meghívója révén eljutott hozzám. Ezt azért mondom, mert magán a tanácskozáson már kérdőjelet rakatott velünk, hallgatókkal a szerző a címe végére, valahogy így: „Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás?”

Tehát, ismétlem, nem vitatni vagy cáfolni akarom a Kontra Miklós előadásában elhangzottakat, mert egyetértek velük. Kiegészítem – pl. az, hogy elsőként Kovalovszky Miklós figyelt fel erre a keverék szerkezetre egy nyelv művelő cikkében (Kovalovszky 1970) – vagy kiigazításom (így az, hogy a gyakori előfordulást igazoló, szemléltető példái közül épp a legtöbbször idézett, a *sajnos*, *hogy* kiiktatandó, mivelhogy nem szerkezetkeveredés következtében jött létre, csak újabban kezdjük olyannak érezni¹) van ugyan egy-kettő, de nem szeretnék ezekkel bíbelődni. Inkább kapcsolódni akarok ehhez a tanulságos előadáshoz, s egy lényeges ponton továbbvinni, kiteljesíteni a gondolatsort.

Kontra a kérdésfelvetésével amellett foglal állást, hogy ami változás, az már eleve helyes. Ezt így expressis verbis nem mondja ki – sokkal körültekintőbb kutató annál! –, de a napnál világosabb, hogy ezt sugallja pl. előadása befejező szakaszának címével, amely a következő: „Hiba vagy változás?” Ez ugyebár azt az alternatívát kínálja nekünk, hogy vagy ez, vagy az, s még véletlenül sem számol azzal a lehetőséggel, hogy esetleg ez is, az is.

Márpedig egy kialakulóban levő nyelvi változás lehet a nyelv használói számára rossz, káros is. Változási tendencia, illetve annak terméke a nyelv kutatója számára minden olyan nyelvi jelenség, amely nem egyedi, nem hapax, hanem egy bizonyos időponttól, időköztől kezdve újra meg újra felbukkan a

¹ A *sajnos* a múlt században még főleg melléknévként volt használatos, mégpedig 'sajnáltni való, sajnálatos' értelemben. Ennek figyelembevételével érvényét veszti Kontra Miklós-nak az a tavalyi tett megállapítása, hogy a tárgyalt szerkezetkeveredésre „van adat száz évvel ezelőttről is”. Az 1889-ből idézett adat ugyanis érthető módon a *sajnos*, *hogy* egyik példája.

nyelvhasználat valamely területén, mind gyakrabban ismétlődik. A nyelvművelőt éppen ezek a nyelvi jelenségek érdeklik legjobban. Nem az alkalmi tévesztések, egyedi hibák, s még csak nem is az egyéni értékes nyelvi formák – bár ezekre azért fel-felfigyel –, hanem elsősorban a már-már társadalmi érvényű nyelvi jelenségek: a hasznosnak látszók is meg azok is, amelyeket károsnak, éppen ezért leküzdendőnek, visszaszorítandónak ítél. Mint Lőrincze Lajos írja, éppen „A nyelvi változások értékelése a nyelvművelésnek egyik fő feladata. Aszerint, hogy a változást szükségesnek, hasznosnak, *fejlődésnek* vagy pedig fölöslegesnek, károsnak, *romlásnak* minősítjük: elfogadjuk, sőt támogatjuk, ill. helytelenítjük, visszaszorítjuk a szóban forgó nyelvi változást” (Lőrincze 1985: 400). És nemcsak olyan kutatók vélekednek így, akik életük nagy részét gyakorlati nyelvművelő tevékenységgel töltik, preszkriptív normák kidolgozásának és érvényesítésének szentelik, hanem olyanok is, akik inkább elméleti oldalról közelítenek a kérdéshez. Juhász János pl. így ír a nyelvi norma kérdéseit feszegetvén: „Változások általában úgy mennek végbe, hogy előbb az úzus változik, majd onnan behatol a normába. Az úzus gyakrabban változik, mint a norma, és nem minden úzus-változás válik normává” (Juhász 1987: 4). Persze ha valamilyen úzus normává válik, ez nem okvetlenül a nyelvész közreműködésével magyarázható, sőt igen gyakran attól teljesen függetlenül megy végbe, de azért ez a közreműködés sem fölösleges, nemegyszer ez is érezteti hatását. Nem szólva arról, hogy – ismét Juhász Jánostól idézek, ezúttal a szerzőnek A nyelvészet szerepe a norma alakulásában című tanulmányából – „Ez utóbbit a társadalmi gyakorlat követeli, minthogy a társadalomnak minden szférájában rendre, azaz normákra van szüksége” (Juhász 1986: 70).

Hogy az elmondottakat konkrét példákkal is megtámogassam, s próbáljam ilyen módon a normának, azazhogy a normáknak inkább elméleti kérdéseivel foglalkozók számára is érzékletessé tenni, felsorolok s egy elnagyolt értékelési skálán elhelyezek néhány olyan nyelvi, nyelvhasználati jelenséget, amely ugyanúgy nem alkalmi, egyedi darab, mint ahogy már a *természetesen, hogy* típusú alakulatok sem azok. Hangsúlyozom azonban, olyan esetekről szólok, amelyekben még nem beszélhetünk lezárult változásról, mint mondjuk, a *becsüs* esetében, amely ma már csak érték-, illetve kármegállapító szakembert jelent, ellentétben a régi nyelvvel, amikor is ’becses, értékes’ jelentésben használták. A szemléltető példákban még tart a változás folyamata, még módosulhat a kollektív nyelvérzék által kialakított kép, tehát éppen ilyenekben lehet szükség befolyásolásra.

A nyelvészet közreműködése, beavatkozása szempontjából három fő jelenségcsoportot különböztethetünk meg.

1. Támogatandó, erősítendő jelenségek: olyan változási tendenciák, amelyek megerősödésük, megszilárdulásuk esetén javára válnak a beszélők közösségének. Ilyenek pl. az olyan újonnan kialakuló vagy napjainkban megerősödő szóalkotás-módok, amilyen a mozaikszó-alkotás (*kft, gyes, gyed, ELTE* stb.) vagy a jelentéssűrítő összetételek alkotása (*lépcsőház, célgép, esőnap* stb.), s ilyen pl. a szóalak-

hasadás, amely értelmi és érzelmi árnyalatok kifejezésére egyaránt kitűnő lehetőséget ad (*ébreden – éberén, helyt – helyet ad, gyorsan – gyorsan, szél támadt – a sereg balról támadott* stb.).

2. Elfogadandó, tudomásul veendő jelenségek, amelyek nem tesznek szükségessé semmilyen beavatkozást, vagy azért, mert többé-kevésbé semlegesek (= nem károsak, de nem is különösen értékesek), vagy mert már annyira társadalmiasultak, hogy leküzdésük reménytelen és fölösleges. Pl. a kötőhangzó behatolása az *-ó, -ő* képzős igenevek toldalékos alakjaiba (*aggódóak, érthetően* stb.) vagy az *i* végű főnevek személyragos alakjaiba (*kocsijai, stricijei* stb.), az ikes ragozás visszaszorulása, illetve szerepének módosulása stb.

3. Visszaszorítandó, megfékezendő jelenségek, azaz olyan változási tendenciák, amelyek általánossá válásuk esetén szegényítenék a nyelvi eszköztárat, nehezítenék a kommunikációt, illetve amelyek különféle okok következtében stigmatizálódtak.² Ilyen az *elszeparál-, kiexportál-, ledegradál*-féle igekötőduplázás; ilyen a *vezetés*, ill. a *napirend* szónak 'vezetőség', ill. 'napirendi pont' értelemben való használata; ilyen a *szocista, szakszeti, vállalatok*-féle szótagelnyelés [h.: *szocialista, szakszervezeti, vállalatok*]; az *-e* kérdőszó *meg-e van, nem-e lesz* típusú elhelyezése; a suksüközés; stb. És ilyen a *természetesen, hogy* formulával jelzett szó szerkezet-keveredés is, amely elég sűrűn előfordul ahhoz, hogy alakuló változásnak tekintsük, de olyan változásnak, amely megfékezhető és meg is fékezendő.

Mielőtt egy felmérésről szóló röpké beszámoló erejéig továbbra is a *természetesen, hogy szerkezet*ről szólnék, felsorolok néhány olyan nyelvi, nyelvhasználati jelenséget, amely ennek közeli rokona; közelebbi, mint a mondatátzövődés, amelynek kapcsán Szalamin Edit (1978: 300) foglalkozott a *természetesen, hogy szerkezet*tal. Az igazán közeli rokonok nem az olyan összetett mondatok, amelyek mellékmondatának valamelyik kiemelt része beleszővődik a főmondatba, esetleg meg is előzi azt, hanem az olyan keverék alakok, amelyek kétféle mondat szerkezetnek, két szólásnak, esetleg csupán két szónak tudatunkban való összevegyülése révén jöttek létre. Ilyen a *hibát vét* vagy a *mint lakatosként* típusú szó szerkezet-keveredés (*hibát követ el* × *vét*, illetve *mint lakatos* × *lakatosként*)³, a *számol valamire-, tudatában van valamivel*-féle vonzatvegyülés (*számol valamivel* × *számít valamire; tudatában van valaminek* × *tisztában van valamivel*), a *pálcát tör mellette, nem enged a 21-ből* típusú szólás-keveredés (*pálcát tör felette* × *lándzsát tör mellette*, illetve *nem enged a 48-ból* ×

² A stigmatizáció kérdéseivel – főleg azzal, hogy egy-egy nyelvi jelenség társadalmi megbélyegzettsége mennyiben hat ki a nyelvhasználó tevékenységre – itt nincs módomban foglalkozni. Vö. mégis Huszár 1986: 66–7, továbbá Terestyéni 1987: 67–9.

³ Ez utóbbi példát (*mint lakatosként*) már Kontra Miklós tavalyi előadásának vitájában rokon jelenségeként említette Bíró Ágnes.

kivágja, mint a 21-et), az *exkluzál*, *kooprodukció* jellegű szótorzulás (*exkluzál* × *exkluzív*; *koprodukció* × *kooperáció*) és még egy-két hasonló hibrid szerkezet. Ezek közé tartozik a *természetesen, hogy*. Majdnem mindegyik rokon típusból kiválaszthatnánk egy-egy olyan példát is, amely már állandósult formának számít, azaz nem a *visszaszorítandó*, hanem az *elfogadandó* értékelés illeti meg – pl. a *másodlagos* és az *elsőleges* keresztesződéséből született *elsődleges* forma, a *bővelkedik valamiben* és a *szűkölködik valami nélkül* egymásra hatásból létrejött *szűkölködik valamiben* állandó határozó –, de e kontaminációs formák legnagyobbbrészt mégis a kerülendő, visszaszorítandók közé tartoznak.

Okfejtésem befejező részében a *természetesen, hogy* használatának gyakoriságával és e forma megítélésével foglalkozom röviden. Nyilvánvaló, hogy mint minden szerkezetkeveredés jelenség, ez a keverék forma is az élőbeszédre jellemző elsősorban. Nem véletlen, hogy a Kontra által idézett példák is főképpen beszélt nyelvek; írásos adata alig néhány van. Ennek alapján némileg meglepő számomra, hogy abban az országos felmérésben, amelyből adatait meríti, s amely – minthogy kérdőíves módszerről van szó – voltaképpen nem a beszélt nyelv, hanem az írott nyelv állapotát, használati arányait rögzíti, milyen sokan ítélték helyesnek a *természetesen, hogy* formát mind a nyelvtani helyességet firtató tesztben (52,1%), mind a hibajavító feladatban (75%), de még abban a tesztben is, amelyben az adatközlők 22,8%-a maga produkálja ezt a keverék alakot. Hogy az így kirajzolódó képet segítsék árnyaltabbá tenni, egy kísérletet magam is végeztem. A Magyarán szólva rádióműsor 1989 tavaszán meghirdetett rejtvénypályázatának feladatai közé bevettem a már említett országos felmérésben szereplő egyik feladatot is a következő – lényegében változatlan – megszövegezéssel:

A) Természetes

..., hogy igazad van.

B) Természetesen

A kipontozás helyére az A) vagy a B) alak illik?

Nos, az eredmény jócskán eltér az országos felmérés szóban forgó produkció-tesztjének eredményétől. Ott, mint már utaltam rá, az adatközlők 22,8%-a a *természetesen, hogy* szerkezet mellett voksolt. Nálam a 162 adatközlőből – ugyanis ennyien töltötték ki a tesztlapot⁴ – csupán heten választották a *természe-*

⁴ Ez a szám bőségesen elég ahhoz, hogy a felmérés megfeleljen a kvantifikálhatóság követelményének, vö. Kontra 1988: 67–8. Egyébként az adatközlőktől érkezett válaszokat szívesen az érdeklődők rendelkezésére bocsátom.

tesen, hogy megoldást (4,32%), s ketten még közülük is láthatóan félreértették a feladatot. Az igaz, hogy mindketten a B) formát jelölték meg választott formaként, de egyikük kiegészítette a szöveget így: *Természetesen lehet, hogy igazad van*, másikuk meg jelentésbeli különbséget próbált kimutatni a két kifejezésforma között. Ha figyelmen kívül hagyjuk ezt a két választ, továbbá azt a harmadikat, amelynek beküldője egymás tetejébe írta az A) meg a B) jelet, s csak sejteni lehet, hogy a B)-t szánta véglegesnek, akkor csupán négy *természetesen, hogy* párti szavazat marad (2,47%). Hogy ilyen nagy az eltérés az országos felméréshez képest, azt azzal tudom magyarázni, hogy míg az egy 850 fős, a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a lakóhely típusa szerinti reprezentatív minta alapján készült, addig az én felmérésem adatközlői olyan önkéntes résztvevők, akikben már eleve megvan az érdeklődés a nyelv, a nyelvhasználat kérdései iránt, hiszen másképp aligha ragadtak volna tollat. A szóródása ennek a társaságnak is elég nagy – tagjai között van kisdíák is, matróna is; csupán néhány elemi abszolválts parasztember is, de a nyelvészettel rendszeresen foglalkozó, sokat publikáló tanárember is; fővárosi is (ilyen az adatközlők egyharmada), de vidéki is, beleértve a mindössze néhány száz lelket számláló kis falukból, Egyekről, Egyházasrádócról, Nickről, Tunyogmatolcsról, Velemből írókat –, de az imént említett közös vonás, az anyanyelv s ezzel együtt a nyelvi játékok, rejtvények iránti érdeklődés, úgy látszik, mégis összetartja s az országos átlagtól megkülönbözteti ezt a gárdát. Lehet, hogy ez az ok, lehet, hogy más, vagy más is. Az mindenesetre tény, hogy a *természetesen, hogy* szerkezet helyességéről az adatközlőim által rajzolt kép jelentősen eltér a Kontra Miklós által vázolttól, s hogy ezt az eltérést nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy most, mondanivalóm kifejtése végén egyszer csak visszatáncolok, és azt sem ismerem el, hogy itt egy alakuló nyelvi változással van dolgunk. Dehogynem ismerem el! Bár nyomtatott példám nekem is kevés van – ezeket itt nem is soroltam fel –, az élőbeszédből jól ismerem a szerkezetvegyülésnek az itt tárgyalt formáit, s azt is jól tudom, hogy a legtöbb változás a beszélt nyelvből indul el. Hogy Benkő Lorándnak nemrégiben tett s azóta már nyomtatásban is hozzáférhető, ezzel tökéletesen egybevágó megállapítására utaljak: „A nyelvi változások mint a diakrónia vonalán megnyilvánuló események elsődlegesen a nyelvi rendszer aktuális felhasználásának színterén, a nyelvhasználat mindennapjaiban, a beszédben indulnak meg és folynak le, s jelennek meg esetenként az írásbeliség szintjén is” (Benkő 1988: 386). Nincs tehát sem okom, sem jogom kétségbe vonni, hogy nyelvi változással, legalábbis változásgyanus jelenséggel állunk szemben. De arról talán sikerült meggyőzőnöm a tisztelt hallgatóságot, hogy *a)* ez a változás még befejezetlen, lezáratlan, és *b)* olyan változási tendenciával van dolgunk, amely a nyelv és használói számára nem látszik értékesnek, értékadónak.

Ami ezen túl van, ebből következik, az már a nyelvhasználat kérdéseivel nyelv művelő szempontból foglalkozó szakember konkrét, gyakorlati feladata.

GRÉTSY LÁSZLÓ

IRODALOM

- Benkő 1988 = Benkő Loránd: A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. *Nyr.* 112: 385–97
- Fülei-Szántó szerk. 1986 = *Norma – átlag – eltérés*. Szerk. Fülei-Szántó Endre. Pécsi Akadémiai Bizottság, Pécs.
- Grétsy szerk. 1973 = *Anyanyelvi kaleidoszkóp*. Szerk. Grétsy László. Gondolat, Bp.
- Huszár 1986 = Huszár Ágnes: *Nyelvművelés és norma*. In: Fülei-Szántó szerk. 1986: 59–67
- Juhász 1986 = Juhász János: A nyelvészet szerepe a norma alakulásában. In: Fülei-Szántó szerk. 1986: 69–74
- Juhász 1987 = Juhász János: *A nyelvi norma* (Doktori értekezés tézisei). Bp.
- Kontra 1988 = Kontra Miklós: Szövegjegyzési és elemzési kérdésekről a gazdagréti felvételek kapcsán. In: *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Szerk. Kontra Miklós. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- Kovalovszky 1970 = Kovalovszky Miklós: „Nyilván, hogy” így rossz. *Élet és Tudomány* 28: 1340 (Kötetben újra: Grétsy szerk. 1973: 182)
- Lőrincze 1985 = Lőrincze Lajos: Nyelvváltozás, nyelvfejlődés, nyelvromlás. In: *NymKk.* II, 397–403
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980, 1985.
- Szalamín 1978 = Szalamín Edit: A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéseihez. *MNy.* 74: 293–303
- Terestyéni 1987 = Terestyéni Tamás: *Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp.

AZ IGEKÖTŐ ELMARADÁSÁNAK NÉHÁNY JELLEGZETES ESETE A MAI MAGYAR KÖZ- ÉS SAJTÓNYELVBEN

KEMÉNY GÁBOR

1. Szabó T. Attilától, a magyar nyelvtudomány erdélyi klasszikusától származik az a megállapítás, hogy „alig van nyelvünknek érzékenyebb, a beszélő nyelvérzékét inkább próbára tevő szófaja, mint az igekötő” (1970: 104). Ha ez az észrevétel helytálló (és bizonyára az, mert sem a szakirodalom, sem a saját nyelv művelői tapasztalatom nem mond ellent neki), ehhez mérten nem nevezhető gazdagnak az igekötő-használat nyelvhelyességi irodalma (l. NymKk. I, 987–8). Ráadásul ezek a cikkek jobbra két kérdéskörnek a taglalására korlátozódnak:

a) „Szükségtelen” igekötők (ezek olyan jelentésmozzanatra utalnak, amelyet már maga az alapige is tartalmaz, ezért az igekötő lényegében fölösleges, pl. *kihangsúlyoz, lerendez, leközl, beazonosít*; itt szokták említeni a *kiexportál-, ledegradál-, be- vagy beleinvestál-féle pleonazmusokat is, melyekben az igekötő nem egyéb, mint az idegen szó előtagjának magyar megfelelője*);

b) „Helytelen” vagy „magyartalan” igekötők (azok minősülnek ilyenek, amelyek idegen, főleg német hatásra szorítanak ki a helyéből valamely hagyományos igekötőt, pl. *betart a megtart helyett, lebüntet a megbüntet helyett, lecserél a kicserél helyett, átbeszél a megbeszél helyett*).

Az irodalmi nyelvi norma kereteit az utóbbi időben nem csupán ezek a „föls”, ill. „hibás” igekötők feszegetik, hanem terjedőben van egy harmadik típusú jelenség: az igekötő elhagyása is. Ezzel azonban az említett nyelv művelői cikkek vagy egyáltalán nem, vagy csak futólag, kis számú, jobbra ismétlődő példa (így különösen a *bonyolít*, é. ’lebonyolít’) kapcsán foglalkoznak.

Mivel magyarázható, hogy nyelvhelyességi irodalmunk ennyire mostohán bánik ezzel a nyelvhasználati jelenséggel?

Nem állíthatjuk, hogy merőben új keletű kérdéssel állunk szemben, amelyre még nem volt idejük felfigyelni a kutatóknak, hiszen Horváth János már a tízes évek elején hibáztatott ilyen mondatokat a nyugatosok prózájában: (1). Sőt Mikszáthnál már 1893-ban előfordul ez a – később tipikussá váló – igekötő-elhagyás: (2). Az, hogy az ’elhanyagol’ értelmű *hanyagol*-t párbeszédészben szerepelteti az író, arra vall, hogy ez a rövidülés az akkori társalgási nyelvben sem lehetett ismeretlen.

Az igekötők olykori elmaradásával szembeni nyelvészeti-nyelv művelői közömbösség inkább annak tudható be, hogy a nyelv művelés ösztüze évtizedeken át, mondhatni napjainkig, a föls és a helytelen igekötők ellen irányult, s eközben az ellenkező előjelű szabálytalanságra: a szükséges és az irodalmi nyelvi norma által

is előírt igekötőknek az elhagyogatására kevésbé volt érzékeny. Sőt nem zárható ki az sem, hogy éppen ennek az állhatatos „igekötő-vadászatnak” a hatására kezdtek megritkulni az igekötők, különösen a közéleti és a sajtónyelvben. (Kétes esetben legjobb semmilyen igekötőt sem használni, gondolhatták azok, akiknek a szüntelen hibáztatás miatt elbizonytalanodott a nyelvérzékük.)

Akármi volt is azonban az oka a nyelv művelők érdektelenségének, a nyelvi tendencia megvan, talán még erősödik is.

Ezt az állítást arra a több mint 350 adatra (elhangzott vagy kinyomtatott előnyelvi mondatra) alapozom, melyet az elmúlt tíz év folyamán gyűjtöttem össze rádióhallgatás, tévé nézés, újságolvasás, családi vagy munkahelyi beszélgetés közben, valamint hivatalos iratok, szakkönyvek böngészésekor.

Ez az adattár, melynek java részét másutt, az ennek az előadásnak előzményét és alapját képező hosszabb tanulmányban közlöm¹, a legkülönbélebb műfajokból és normaszintekről kerül ki (beszélt nyelv, írott vagy felolvasott sajtónyelv, esszé- és tanulmánystílus, kritikai zsargon, hivatali nyelv, szaknyelvek, köztük különösen nagyszámú adattal a sportnyelv). A spektrum szélső pontjait Féja Géza mives esszé-tanulmánya, illetve a Színész-Újságíró Magazin című alkalmi kiadvány jelzi.

Mire alkalmas egy ilyen, lényegében esetleges módon összeállt adatbázison alapuló kutatás? Nos, természetesen semmi olyasmire, amihez valamely zárt nyelvi korpusznak a teljes statisztikai feldolgozására lett volna szükség (abszolút és relatív gyakoriság normaszintenként és műfajonként; mely igekötők esnek „áldozatul” a tendenciának, melyek nem; valóban gyakoribb-e a vizsgált nyelvhasználati jelenség, mint tíz, húsz, harminc évvel ezelőtt?; stb.). Ezekre a kérdésekre csak rendszeres gyűjtés alapján – és a kérdőíves módszer előnyeit is kamatoztatva – lehet majd választ adni. Amire itt és most nyugodt lelkiismerettel vállalkozhatom, az nem több magának a problémának a felvetésénél, a figyelem felkeltésénél. Ezenkívül pedig egy ilyen „nem számszerűsíthető” adattömeg is nyújthat támpontokat a tendencia okainak a vizsgálatához (értem ezen mind a nyelvi, mind a nyelven túli motívumokat). A továbbiakban erre, az okok számbavételére teszek kísérletet, s csak kitekintésül vázolok fel néhány értékelési szempontot az igekötő-hiányos mondatok normativitásának a megítéléséhez.

2. Az eddigi szakirodalom, ha keres okot egyáltalán, többnyire a sietős beszéd- és írásmódnak tulajdonítja az igekötő elmaradását. Ez azonban túl kényelmes magyarázat, amely mindenféle rövidülési jelenségre egyaránt ráhúz-

¹ Igekötő-elhagyási tendencia: normasértés vagy normatágítás? In: *Normatudat – nyelvi norma*. Szerk. Kemény Gábor. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 1992. 205–27

ható. Ezért – bár nem vitatom, hogy a felgyorsult közlési tempó kedvez a mellékesnek vélt kisebb nyelvi elemek elhagyogatásának – más, sajátosabb okot vagy okokat is kell találni az igekötő-elhagyási tendenciára.

A) NYELVTANI (JELLEGŰ) OKOK

Ha egy igekötős igei állítmánynak hangsúlyos alanyi, tárgyi vagy határozói bővítője van, az igekötő az ige mögé kerül, s onnan – mint nyomaték nélküli rövid szócska – könnyen le is maradhat. Ez nem változtatja meg az ige szerepét, mivel a hangsúlyos bővítő átveszi azt a determináló-perfektiváló funkciót, amelyet különben az igekötő töltene be.

E nyelvtani körülmények az igekötő elhagyását sokszor szinte automatikusan idézik elő (ebben a nyelvi gazdaságosságra való – öntudatlan – törekvés is közrejátszik). Az ilyen típusú igekötő-hiányos mondat nem sérti norma-érzékünket, sőt valójában észre sem vesszük, hogy kimaradt az igekötő: *fiam született; nagyot rikkant, mindent felejtett*; „Ha sokat várunk, mind *ott pusztul* nála” (idézi J. Soltész 1959: 194–5).

Lényegében ugyanez a folyamat megy végbe a tagadó szerkezetekben is, ahol a főhangsúlyos tagadószó determinálja az igét az elhagyott igekötő helyett: „Hajnal óta *nem mozdulhatott* a tűzhelyek mellől” (uo. 195).

Az általam gyűjtött anyagban is található olyan mondatok, melyekben az igekötő-elhagyás az említett nyelvtani okok valamelyikével magyarázható:

- a) hangsúlyos alany miatt: (3);
- b) hangsúlyos tárgy miatt: (4);
- c) hangsúlyos határozó miatt: (5);
- d) tagadó szerkezet miatt: (6).

Gyakran oka (vagy egyik oka) az igekötő elmaradásának a keveredés, tehát az az elsősorban a beszélt nyelvre és az azon alapuló tömegkommunikációs nyelvhasználatra jellemző mondatszerkezeti pontatlanság, hogy két hasonló értelmű, de nyelvtanilag eltérő felépítésű (pl. különböző vonzatstruktúrájú) mondatnak a rögtönzés hevében összevegyülnek az alkotóelemei. Ezt hallhattuk pl. a rádió déli hírmagazinjának műsorvezetőjétől: (7). A vmit vmihez *hasonlítani* és a vmit vmivel *összehasonlítani* keveredése folytán az *össze* igekötő kikerült a mondatból. Megjegyzendő, hogy itt is (mint általában!) több oknak a hatása kombinálódott, mivel a nyomatékos határozó (*Hollandiával*) jelenléte is az igekötő kitétele ellen hat.

A nyelvtani és a másfajta (szemantikai stb.) okok határesetek az analógia. Akkor beszélhetünk ilyen okokról, ha az igekötőt valamely hasonló jelentésű és/vagy pozíciójú, de igekötőtlen szónak a hatására hagyják el. A (8) számú mondatban az ellenkező értelmű sportnyelvi kifejezésnek az analógiája érvényesült: ha az egyik fél 6:0-ra *nyerte* a játszmát, akkor a másik nyilván 0:6-ra *vesztette* (az analógia érvényesülését megkönnyítette, hogy a közvetlen szöveg-előzményben ott is van a *nyerve* szó).

B) SZEMANTIKAI OKOK

Az igekötő, mint ismeretes, általában befejezetté teszi (perfektiválja) a vele ellátott igét. Ha tehát a beszélő a cselekvésnek tartós-huzamos voltát, befejezetlenségét kívánja érzékeltetni, ezt többek között azzal érheti el, hogy mellőzi az igekötőt (vö.: J. Soltész 1960: 476; Lőrincze 1980: 141).

Ha egy valóban perfektív értelmű igekötős igét fosztanak meg igekötőjétől a folyamatosság kidomborítására, a befogadó nem észlel igekötőhiányt, hiszen az ilyen aspektusú cselekvésnek az igekötő nélküli ige a természetes kifejezője.

Ha azonban olyan igekötős igének hagyják el ilyen céllal az igekötőjét, amely már eleve, teljes alakjában is folyamatos jelentésű, nyelvérzékünk bizonytalankodva méricskéli az új alakulatot, ingadozik a helyesség vagy a helytelenség megítélésében.

Ilyen bizonytalan státusú fejlemény a *hanyagol*, vagyis a 'mellőz; vkivel, vmivel nem törődik; vmilyen teendőt hanyagul végez' értelmű *elhanyagol* igének újabb keletű, igekötő-hiányos változata: (9), (10), (11). Az igekötő nélküli *hanyagol* változat, mint említettem, már Mikszáthnál is felbukkan, tehát az „újabb keletű” itt csak viszonylagosan értendő.

Az eredetileg is folyamatos jelentésű igekötős igéknek az imperfektivitás hangsúlyozását célzó igekötőtlenítése természetesen nem korlátozódik a *hanyagol* esetére. Gyűjtésemben számos más példa is akad erre a jelenségre, az igekötőnek szemantikai okból való elhagyására: (12), (13), (14).

C) PRAGMATIKAI OKOK

Némelyik példám arról tanúskodik, hogy a megnyilatkozó óvatosabbnak, enyhébbnek, tapintatosabbnak vélte az igekötő nélküli igét, tehát az igekötőt mintegy eufemizusból hagyta el: (15)–(23). S valóban; az igekötőtlen ige és a mellette álló határozatlan tárgy nemcsak általánosabb, elvontabb, hanem egyszerűsrimind távolságtartó, úgyszólván „érzéstelenített” fogalmazást tesz lehetővé. Hasonlítsuk csak össze ezt a két kérdést: „Benzinköltséget *téritenek?*”, illetve „*Megtéritik* a benzinköltséget?”. Bár fogalmi tartalmuk gyakorlatilag azonos, mily nagy a különbség a mögöttes, járulékos többletjelentések, konnotációk tartományában! Aki az előbbi módon kérdez (igekötő nélkül), az óvatosan tájékozódik az ismeretlen terepen, azonkívül egy kis érdektelenséget is színlel, bármikor készen áll a visszavonulásra. Az utóbbi, őszintébb, de nyersebb kérdésben viszont mintha valami rejtett ingerültség, előlegezett bizalmatlanság is lappangana (ami persze nemcsak az igekötő kitételének tulajdonítható).

Természetesen a válaszadó számára is adva van a kétféle fogalmazás lehetősége. Felelhet ugyanis így is: „Költséget *téritünk*”, de így is: „*Megtéritjük* a költségeket”. Az egyik válasz óvatos-általános, a másik határozott-konkrét. A különbség nem pusztán stilisztikai, hanem pragmatikai, sőt közvetve szemantikai is!

Az utóbbi időben – talán a társadalmi méretű elbizonytalanodásnak a nyelvi tüneteként is – terjedőben van ez a szerénykedő-tapintatoskodó, valójában inkább kiskapukat kereső beszéd- és írásmód. Külön is szeretném felhívni a figyelmet

azokra a mondatokra, melyekben már határozott tárgy mellett is az igekötő nélküli igét alkalmazzák: (15), (20), (21), (22).

3. Eddig, amennyire csak lehetett, tartózkodtam az idézett példák értékelésétől. Ezt az óvatosságot – igen, én is óvatos vagyok – elsősorban az indokolja, hogy egy aránylag új keletű, igazából még le sem ülepedett nyelvi változással állunk szemben, amely sokszor valóságos közlési, illetve stilisztikai igényeket elégít ki.

Azt jelenti-e ez, hogy minden egyes igekötőhiány nyereségnek tekintendő? Természetesen nem. Az igekötő elmaradása ugyanis nemcsak gazdagíthatja, árnyalhatja a kifejezést, hanem épp ellenkezőleg: szegényítheti, sőt csorbíthatja is. Befejezésül ilyen példákat is bemutatok.

Nem hiba, csupán pongyolaság, ha a sietős és/vagy képzetlen fogalmazó nem használja ki a kétféle igealak: az igekötős és az igekötő nélküli aspektuskülönbsége nyújtotta kifejezési lehetőségeket, és ezáltal finom értelmi árnyalatokat mos el: (24).

Az igekötő elhagyása tartalmilag pontatlanná is teheti a közlést. A kódoló nem egészen ugyanazt az üzenetet továbbítja, mint amit közölni vél, anélkül hogy ezt akár ő, akár hallgatója vagy olvasója azon nyomban észrevenné: (25), (26), (27).

Különösen akkor értelemzavaró az igekötő-elhagyás, ha az igekötős és az igekötő nélküli ige között jelentéskülönbség van, pontosabban: ha az igekötősnek az aspektuskülönbségen kívül is van valami jelentéstöbblete az igekötőtlenel szemben. Pl.: (28), (29), (30).

Az igekötő elhagyása némelykor nem pusztán kétértelművé, hanem valósággal neveltségessé is teszi a fogalmazást. Egy nyilatkozó pl. ezt mondja a rádióban a kórházi dolgozókról: (31).

Vajon csakugyan *terheltek* (vagyis az értelmező kéziszótár meghatározása szerint: „öröklött ideg- vagy elmebajra való hajlammal született személyek”) dolgoznak nálunk a kórházakban? Az illető aligha ezt akarta mondani, hanem az egészségügyiek *meg-*, sőt *túlterheltségével* próbálta mentegezni olykori udvariatlanságukat. *Terheltség* vagy *túlterheltség*: nem mindegy!

Hasonlóképpen nem mindegy, hogy valaki *fiókot nyit*, mint az MSZMP a (32) szám alatt idézett újságcím szerint, ami óhatatlanul a 'bankfiók, lerakat, részleg' jelentését aktualizálja a *fiók* szónak, vagy pedig – ahogyan ezt a cikkíró sugallni szerette volna – *kinyit* vagy *megnyit* egy sokáig lezárva tartott fiókot.

PÉLDAMONDATOK

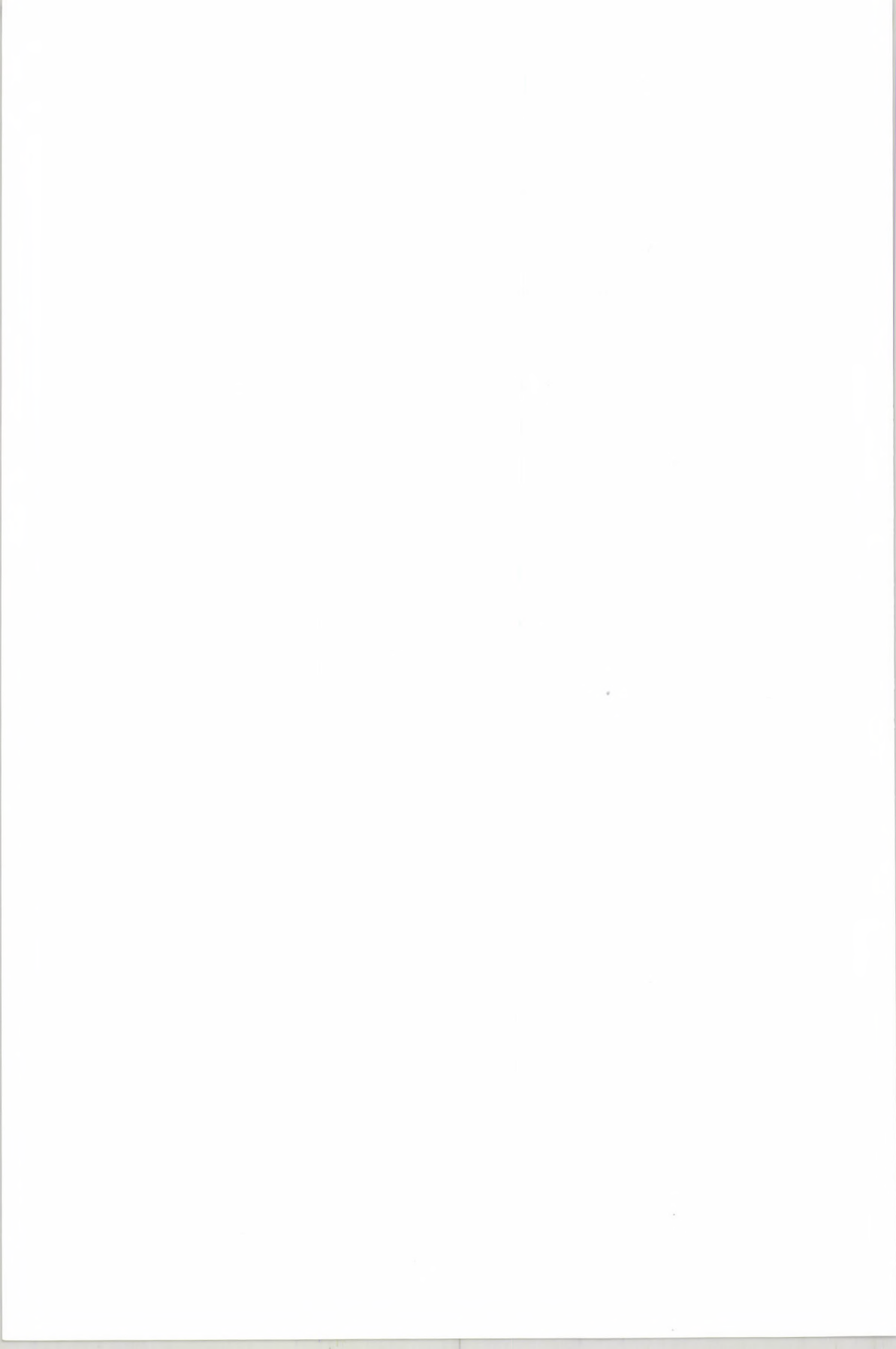
- (1) Az eszmét Horváth Mihály *pendítette* (idézi Horváth János 1911: 71)
- (2) Lacit *hanyagolod* azóta, Palinak túlságosan kedvezel (Mikszáth: Tavaszri rügyek; idézi J. Soltész 1959: 191)

- (3) 1966 és 75 között hat államcsíny *zajlott* (Rádió, 1983. aug. 11.)
- (4) A rádióhallgató gyerekek papírt, ceruzát *készítsenek* (Rádió, 1988. jan. 5.)
- (5) Tegnap *nyílt* az ünnepi könyvhét (Rádió, 1984. máj. 26.)
- (6) Nem *nyugszanak* a kedélyek (Esti H., 1989. júl. 4. 7; cím)
- (7) Merész képzettársítás Békés megyét Hollandiával *hasonlítani* (Rádió, 1985. ápr. 1.)
- (8) Egyetlen játékot sem nyerve, 0:6-ra *vesztette* a játszmát (Népszp., 1981. júl. 3. 4)
- (9) A központban *hanyagolják* a kisboltokat (Rádió, 1980. okt. 29.)
- (10) *Hanyagoltam* a teendőimet is (Népszab., 1981. szept. 6. 17)
- (11) Az üzemek nem *hanyagolják* ezt a dolgot? (Rádió, 1983. aug. 15.)
- (12) Később pedig azért *odázták* a munkát, mert a statikusok nem jöttek rá az eredeti, olcsóbb megoldásra (Új Tükör, 1981. nov. 29. 36)
- (13) Netán a túrán *szerzett sérülésed pihened*, hogy nem vagy a kezdőjátékosok között jelölve? (Labdarúgás, 1983/9: 6)
- (14) Az asszonyt székhez kötözve találta, egy orosz katona pedig a 14 éves kislányát *erőszakolta* (Pongrácz G.: Corvin köz – 1956. 33)
- (15) A nápolyit kérted, de nem *fizetted* (Beszélt nyelv)
- (16) Azt hiszem, egy kicsit *illetődötten* játszott (Tévé, 1989. nov. 9.)
- (17) Akárcsak Szabó Lőrincet a húszas évek elején, Weörest is csodagyerekek *kiáltják* ugyanez évtized utolján (Bata I.: Weöres Sándor közelében 7)
- (18) A nem eléggé előrelátó politikája a vezetésnek egy *élezett* helyzetet alakított ki (Rádió, 1989. jan. 27.)
- (19) További megrendeléseket ez évre már nem *fogadunk* (Szervezési tájékoztató)
- (20) A Cinkotai út mellé tervezett park építését – anyagi okokból – *halasztják* (Rádió, 1981. jún. 29.)
- (21) A sajtóhibát *javítani* fogjuk (Magyar Nemzet, 1985. febr. 6. 6)
- (22) Az ... előadásokért a fogadó helyszínek tiszteletdíjat fizetnek, és *térítik* a felmerülő útiköltséget (Hív. levél)
- (23) Szükség van az adórendszer *változtatására* (Rádió, 1986. aug. 28.)

- (24) A holland ismételt, ezúttal azonban hajszállal a jobb kapufa mellett *süvítetett* a labdája (Népsz., 1983. szept. 29. 2)
- (25) 200 dolláros jeggyel *látogatható* zenei esemény (Rádió, 1983. máj. 29.)
- (26) Lulu *számlálhatatlan* szeretői paraván, függöny, terítő mögött rejtőznek el (Magyar Nemzet, 1983. dec. 4. 5)
- (27) Szendrei érthetetlen és *magyarázhatatlan* kakaskodása emberhátrányba kényszerítette a lilákat (Népsz., 1984. márc. 22. 8)
- (28) Lézerrel működő berendezést *fejlesztenek* (Rádió, 1984. márc. 7.)
- (29) A Déli Krónika híreit ma X. és Z. *olvasta* (Rádió, 1982. ápr. 26.)
- (30) Hányódik, de nem *süllyed* (Új Tükör, 1986. máj. 4. 4)
- (31) A hangnem sokszor magyarázható *terheltségükkel* (Rádió, 1988. dec. 7.)
- (32) Lezárt fiókot *nyitott* az MSZMP (Esti H., 1989. aug. 4. 3; cím)

IRODALOM

- Horváth János 1911 = Horváth János: A „Nyugat” magyartalanságairól. *MNy.* 7: 61–74
- Lőrincze 1980 = Lőrincze Lajos: *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető, Bp.
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980, 1985.
- J. Soltész 1959 = J. Soltész Katalin: *Az ősi magyar igekötők* (Meg, el, ki, be, fel, le). Akadémiai Kiadó, Bp.
- J. Soltész 1960 = J. Soltész Katalin: Tűnik. *MNy.* 56: 475–7
- Szabó T. Attila 1970 = Szabó T. Attila: *Anyanyelvünk életéből*. Kriterion, Bukarest.

MEGHONOSODÓ IDEGEN SZAVAK VISELKEDÉSE NYELVÜNKBEN

SZÜTS LÁSZLÓ

Az elmúlt évek, évtizedek nyelvűvelő szakirodalmának tanulmányozásakor könnyűszerrel megállapíthatjuk, hogy az egyik legtöbbet tárgyalt és vitatott kérdés az idegen szavak használata volt. Egy-egy idegen szó helyes ejtés- vagy írásmódján néha többoldalas közleményekben s gyakran éveken át is tudtak vitatkozni a cikkírók, sok esetben homlokegyenest ellenkező nézeteket vallva, de az ellentmondás jellemző volt az elvi kérdésekben vallott felfogásokra is.

Előadásomnak célja az, hogy megvizsgáljam: az újonnan nyelvünkbe került idegen szavak hogyan alkalmazkodnak alakjukban, kiejtésükben, írásukban nyelvünkhöz, s hogyan viselkednek a mai magyar nyelvhasználatban.

A számos szómagyarítási kísérlet, az akadémiai állásfoglalások, a pénzügy- és belkereskedelmi miniszteri rendeletek stb. ellenére azt kell megállapítanunk, hogy szinte naponta bukkannak fel újabb és újabb idegen szavak nyelvünkben; különösen a szaknyelvben, a tudományos nyelvben, a kereskedelmi nyelvben találkozhatunk velük lépten-nyomon. A tudományágak közül főleg a számítástechnika, a közgazdaság-tudomány, a pszichológia kedveli őket, de önkritikusan kijelenthetjük, hogy néhány nyelvtudományi ágazat sem kivétel ezalól. Gyakori előfordulásukat sok esetben az magyarázza, hogy használatukkal a szakszerűség látszatát próbálják kelteni: még akkor is az idegen szót alkalmazzák, amikor lenne helyette megfelelő magyar kifejezés. A társalgási nyelvben pedig divatban tartja őket az előkelősködés, stílusosan idegen szóval szólva: a sznobizmus.

Az idegen szók befogadása a szókincs gyarapodásának állandó eszköze, ez természetes folyamat volt az évszázadok során, és ma is az. Nyelvünk bármennyire is berzenkedik sok esetben egy-egy idegen szó átvétele ellen, ha a magyarral való helyettesítés azonnal nem sikerül, meg kell barátkoznunk az idegen kifejezéssel. A nyelvűvelő szakirodalom csak a fölösleges, a magyarral pótolható idegen szavak – néha túlzottan gyakori – előfordulása ellen harcol, hiszen a szöveg megértését nehezíti a sok idegen kifejezés. Az utóbbi évtizedekben különösen az angol szavak átvétele szaporodott el, de összevetve nyelvünket a többi európai nyelvvel, azt láthatjuk, hogy ott is hasonló a helyzet. Franciaországban kormányrendelet igyekszik korlátozni az angol szavak használatát, a többi nyelv pedig a maga módján védekezik. Az egyik „legtisztább” nyelv Európában éppen egyik rokon nyelvünk, a finn nyelv, ahol a legtöbb nemzetközi szónak megvan a finn megfelelője. Az idegen szavak terjedését segíti nálunk az előkelősködés, a nyugatimádat, s ez a divat tükröződik különösen a kereskedelmi nyelvben, az üzletek, áruházak, szállodák elnevezésében. Az idegen cégelnevezé-

seket pár éve rendeletekkel próbálták korlátok közé szorítani; ezeknek hatását azonban nemigen érezzük az üzletnegyedek utcáit járva. Az idegen szavak divatba jöttéhez és divatban maradásához minden bizonnyal ezek az idegen cégnevek is hozzájárultak, illetve hozzájárulnak.

A szaknyelvekben egy kissé engedékenyebben ítéli meg a szakirodalom az idegen szavak használatát, egyrészt nagyon sok az idegen szakkifejezés, nincs magyar megfelelőjük, másrészt a szakirodalom csak a szakmai közönségnek szól, csak ők olvassák. Viszont a nagyközönségnek íródó sajtó, a tudományos ismeretterjesztő irodalom a könnyebb érthetőség kedvéért is lehetőleg a magyar megfelelőt alkalmazza.

Az idegen szavak használata több vitás kérdést is fölvet.

Az első probléma az idegen szó írásmódja, a második pedig a kiejtése. Az akadémiai helyesírási szabályzat 1. kiadásában a Magyar Tudós Társaság ezt a következőképpen írja elő: „Azon idegen szavak, melyek polgári just nyervén, nálunk az életnyelvbe, ha változatlanul is, általmentek, magyar szavak gyanánt íratnak; ... Azok pedig, melyek bizonyos tudományokban műszók gyanánt fordulnak elő, megtartják eredeti írásmódjukat” (AkH. 1832; idézi Süle Jenő 1978: 10). A későbbi szabályzatok kiterjesztették a magyaros írásmódot: az AkH. 1856. szerint a meghonosodott idegen szavakon kívül magyarosan írandók az „oly műszók, miknek teljesen megfelelő magyar szavaik nincsenek, vagy mik ilyen mellett is, még a gondosabb írók és szólók által is használatnak, kivált ha a kiejtésben is magyaros hangot kaptak.” Példák: *akademia* (ma: *akadémia*), *dráma*, *kritika*, *marcius* (ma: *március*), *poézis*, *próza*. (Idézve Süle Jenő cikkében: i. h. 10–1.)

A mai felfogás szerint a közkeletű idegen szavakat magyarosan írjuk (l. Fábíán: HIK. 89). De a közkeletűség fogalma igen tág; nagyon sok mindentől függhet: műveltségtől, tájékozottságtól. A kevésbé elterjedt, szűkebb körben előforduló, illetve újabban átvett idegen szavakat pedig az átadó nyelv szabályai szerint kell írni. A magyaros írásmód híve volt pl. Simonyi Zsigmond, a purista szemléletből is fakadó idegenes írásmódé Volf György. Egyik érvét mi is megszívlelhetjük: ha egy idegen szó írásában a magyaros formát választottuk, akkor elindítottuk a meghonosodás útján.

Az AkH. 11. kiadásának szótári részében a következő idegen szavak írásmódja magyarosodott meg a 10. kiadáshoz viszonyítva:

10. kiadás		11. kiadás
<i>nylon</i>	–	<i>nejlon</i>
<i>stereotip</i> v. <i>sztereotip</i>	–	<i>sztereotip</i>
<i>wolfram</i>	–	<i>volfrám</i>
<i>glóbus</i>	–	<i>glóbus</i> , <i>glóbusz</i>

A HTSz., az IdSzKSz. és más szójegyzékek idegen kifejezései közül az AkH. 11. kiadása, ill. a HKsz. szerint már magyarosan írandók a következők:

<i>Diesel</i>	–	<i>dízel</i>
<i>jersey</i>	–	<i>dzsörzé</i>
<i>camping</i>	–	<i>kemping</i>
<i>juice</i>	–	<i>dzsúsz</i>
<i>laser</i>	–	<i>lézer</i>
<i>loggia</i>	–	<i>lodzsa</i>
<i>grape fruit</i>	–	<i>grépfrút</i>
<i>hobby</i>	–	<i>hobbi</i>

A magyaros írásmódnak kétséget kizáróan nagy előnye, hogy az ejtősmód nem okoz problémát. Elég, ha a *lodzsa* és a *grépfrút* szavaknak korábbi írásmódjukból fakadó hibás ejtősváltozataira gondolunk. Hozzá kell tennünk, hogy még egy kis idő kell ahhoz, hogy ezeknek a szavaknak a fonetikus írásmódja elterjedjen, s a helyes irányban befolyásolja a kiejtést. Gondoljunk arra, hogy a *dzsessz* helyett milyen gyakran és milyen sok embert kísért még a *jazz* írásmód!

A régi vélemény szerint tehát ezek a ma már magyaros írásmódú idegen szavak elindultak a meghonosodás útján. Viszont jó néhány esetben – bár elterjedtek – megtartjuk az átadó nyelv írásmódját. Egyrészt ezek nem annyira régiek, másrészt lehet, hogy csak átmenetileg divatoznak (*beat*, *show* stb.).

Más idegen szavak írásmódjában a magyaros ejtősmódot vették figyelembe, így például a következőkben:

10. kiadás		11. kiadás
<i>flanell</i>	–	<i>flanel</i>
<i>konkurrál, konkurrencia</i>	–	<i>konkurál, konkurencia</i>
<i>mammut</i>	–	<i>mamut</i>
<i>matring</i>	–	<i>motring</i>
<i>ventillátor</i>	–	<i>ventilátor</i>
<i>zsüri</i>	–	<i>zsűri</i>

A jelenleg érvényben lévő szabályzat a *szimpózium* szóban eredete ellenére nem a göröghöz közelebb álló *szimpozion* alakot írja elő, hanem a latin-német hatás eredményeként elterjedt *szimpózium* formát. Emellett szólnak a korábbi hasonló, szintén görög eredetű szavaknak a magyarban kialakult formái: *gimnázium*, *múzeum*, *magnézium* stb. A *stressz* angol szó hamar meghonosodott (az ÉKsz.-ben még *stress* olvasható). Időnként pedig eltér egymástól a köznyelvi és a szaknyelvi írásmód, akár megengedi a szabályzat, akár nem:

<i>celofán</i>	–	a szaknyelvben	<i>cellofán</i>
<i>higiénia</i>	–	"	<i>higiéné</i>
<i>bacilus</i>	–	"	<i>bacillus</i>
<i>terápia</i>	–	"	<i>therápia</i> stb.

Elfogadjuk az alakváltozatokat a sokat emlegetett *null* – *nulla* esetében is. Bár hozzátesszük, hogy a latin *nulla* forma győzelmét tartanánk ebben a küzdelemben kívánatosnak, ennek nagyobb a hagyománya a köz- és irodalmi nyelvben (*nullás* liszt; Te egy nagy *nulla* vagy; *nullára* végződik egy szám; stb.). De el kell ismernünk, hogy a szaknyelvben, főként bizonyos összetételekben a *null* a gyakoribb (*nullpont*, *nullszéria*).

Az idegen szavak viselkedésében a következő tendenciák figyelhetők meg:

a) Az idegen szavak túlzott használata; visszaidegenítés. A tudományos nyelv és az értekezési próza különösen kedveli az idegen szavakat, több tudományág szinte „szuggerálja” (azaz: *sugallja*) az idegen szóhasználatot. Napjaink divatos idegen szavai: *alternatív*, *kommunikáció*, *komplikált*, *konkrét(an)*, *pluralizmus*, *szituáció*, *psziché(s)*, *trend*, *volumen* stb. Szinte mindegyik pótolható magyar megfelelőivel. A kevésbé műveltek beszédében gyakoriak az alaki és ejtéshibák: *pozitív tudom* (helyesen: *pozitívan* v. elavuló latinossággal *pozitíve tudom*), *illogikátlan* (h.: *illogikus* v. *logikátlan*), *koperál* (h.: *kooperál*), *posztumusz* (h.: *posztumus*), *szuggeszció* (h.: *szuggesztió*), *tolarencia* (h.: *tolerancia*), *érobik* (h.: *aerobik*), *éroszol* (h.: *aeroszol*), *konzensiális* (h.: *kongeniális*), *plorongál* (h.: *prolongál*) stb. Néhány hibás ejtismód szinte stigmaszerűen jellemző az egyénre: *inekció*, *garambol*.

A 60-as évek óta figyelhető meg az a törekvés, hogy a közhasználatban már régóta élő és magyaros ejtismódú idegen szavak ejtését, írását sokan visszaigazítják az átadó, a közvetítő nyelv szabályaihoz. A *plasztik*-ből így lesz helytelenül, angolosan *plesztik*, a *burleszk*-ből a hibás *börleszk* (angolosan; bár olasz eredetű), a *frank* pénznemből az erőltetetten franciás *fran*, a *reneszánsz*-ből a fölöslegesen visszaigazított *röneszansz* stb. Némelyiket szótáraink is szentesítik, pl. *manöken* (AkH.¹¹), Bakosnál még *maneken* (IdSzKSz.).

Az idegen szavak ejtésében az a gyakorlat alakult ki, hogy nem követjük szolgálai sem az írásképet, sem az eredeti kiejtést, de mint a kis népek általában, igyekszünk megközelítően átvenni az eredeti ejtismódot, szem előtt tartva azonban a magyar fonetika követelményeit is. Az eredeti ejtismód követéséről így ír Lőrincze Lajos (1968: 172): „Nem tudom, megfigyelték-e már, sokan milyen kínosan törekszenek arra, hogy az angol eredetű szavakat igazi angol módjára, a franciákat meg ékes franciasággal ejtsék ki magyar beszédükben. Szinte jobban ügyelnek rájuk, mint a magyar szavak helyes kiejtésére, mert meg akarják mutatni műveltségüket, s nyilván szívükön viselik más nyelvek eredetiségét, tisztaságát. Pedig bizony a nyelv története azt mutatja, hogy az ilyen szár-

mazású szavakat előbb-utóbb minden nyelv a maga sajátosságai, természete szerint alakítja, nem kell tehát szégyenkeznünk amiatt, ha egy-egy idegenből kölcsönvett szó kiejtése nyelvünkben megváltozott, nem egyezik meg a kölcsönadó nyelvben való kiejtésével.”

Az idegen szavak ejtismódjának tárgyalásában külön csoportot alkotnak, és sajátos típust képviselnek az idegen eredetű rövidítések. A magyar nyelv korábban a magyar ábécéhez igazította ezek ejtismódját. Erre utalnak e régi, idegen eredetű betűszók, rövidítések: *S.O.S.* (segélykérés: ejtése: es-ó-es), *USA* (úgy ejtjük, ahogy írjuk) stb. Az utóbbi évtizedekben – talán a „hangos sajtó” (rádió, tévé) hatására – az újabb keletű rövidítésekben az eredeti ejtismód terjedt el: *CIA* (szi-áj-é), *CGT* (szézsété), *FBI* (ef-bi-áj) stb. Csupán néhány ingadozik: *SALT* (szalt v. salt), *NASA* (nasa, nasza, sőt náza). Bár ezek főként tulajdonnevek, kiejtésük hatással lehet a közszoói rövidítések ejtésére is, pl. *didzsi* (*dj*, a *disc-jockey* rövidítése).

Bár helyesírási szabályzatunk rögzíti a magyaros kiejtést követő írásmódot, több idegen szó ejtésében sokan az átadó nyelv ejtismódját követik. A leggyakoribbak:

<i>sanzon</i>	–	sanszon
<i>refrén</i>	–	röfrén, sőt röfren
<i>garzon</i>	–	garszon stb.

A francia eredetű *rekamié* szó vélt (és hibás) franciás ejtése is gyakran hallható: *rökamié*.

b) Az idegen szavak egy bizonyos hányadára a korai magyarosítás, a fonetikus írásmód jellemző. Így pl. az angol *story*-t elég hamar elindítottuk a meghonosodás útján, írásmódja: *sztori*; hasonlóképpen néhány számítástechnikai műszót is: *szoftver*, *hardver*; ezekkel kicsit várhattunk volna.

A szószerkezetek általában megőrzik idegenes írásmódjukat: *terminus technicus*, *circulus vitiosus*, *persona non grata*, *tabula rasa* stb. Más esetekben az elterjedtség ellenére az AkH.¹¹ és a HKsz. ragaszkodik az idegenes írásmódhoz: *video*, *videoclip*, *videofelvétel* stb. De a szabály ellenére ma már egyre gyakrabban láthatjuk nyomtatásban is a hosszú ó-s alakot.

c) Az idegen szavak egy csoportjánál a kiejtésben az írásképtől eltérően gyakran a hosszú mássalhangzó rövidülése figyelhető meg. Pl.:

Íráskép		Ejtismód
<i>affinitás</i>	–	afinitás
<i>agglomeráció</i>	–	aglomeráció
<i>aggregátor</i>	–	agregátor
<i>akkord</i>	–	akord
<i>akkreditál</i>	–	akreditál

SZŰTS LÁSZLÓ

<i>akvarell</i>	–	akvarel
<i>asszisztál</i>	–	aszisztál
<i>desztillál</i>	–	desztilál
<i>differencia</i>	–	diferencia
<i>ellipszis</i>	–	elipszis
<i>futball</i>	–	futbal
<i>intelligens</i>	–	inteligens
<i>karrier</i>	–	karier
<i>kommunizmus</i>	–	komunizmus
<i>korrupt</i>	–	korupt
<i>modell</i>	–	model
<i>paraffin</i>	–	parafin

Itt jegyezzük meg, hogy a köznyelvi kiejtés már rég túlhaladta a *millió*-nak és származékainak (*milliárd*, *milligramm*, *milliliter*, *millennium* stb.) a szószármaztatáshoz ragaszkodó írásmódját.

Előfordul még mássalhangzónyúlás ugyanabban a szóban lévő másik hosszú mássalhangzónak a rövidülésével együtt. Süle Jenő (1978: 22) ezt hangértékátvetésnek nevezi:

Íráskép		Ejtésmód
<i>aszimmetrikus</i>	–	asszimmetrikus
<i>nesszesser</i>	–	nesszeszer

d) Bizonyos meghonosodott idegen szavakban előfordul a rövid magánhangzó megnyúlása az írásképtől eltérően. Pl.:

Íráskép		Ejtésmód
<i>anekdota</i>	–	anekdóta
<i>filharmonikus</i>	–	filharmónikus
<i>homonim</i>	–	homoním
<i>ironikus</i>	–	irónikus
<i>melankolikus</i>	–	melankólikus
<i>mikrobusz</i>	–	mikróbusz
<i>naív</i>	–	naív
<i>periodikus</i>	–	periódikus
<i>rapszodikus</i>	–	rapszódikus
<i>szervíz</i>	–	szervíz
<i>szimbolikus</i>	–	szimbólikus
<i>szinonima</i>	–	szinoníma

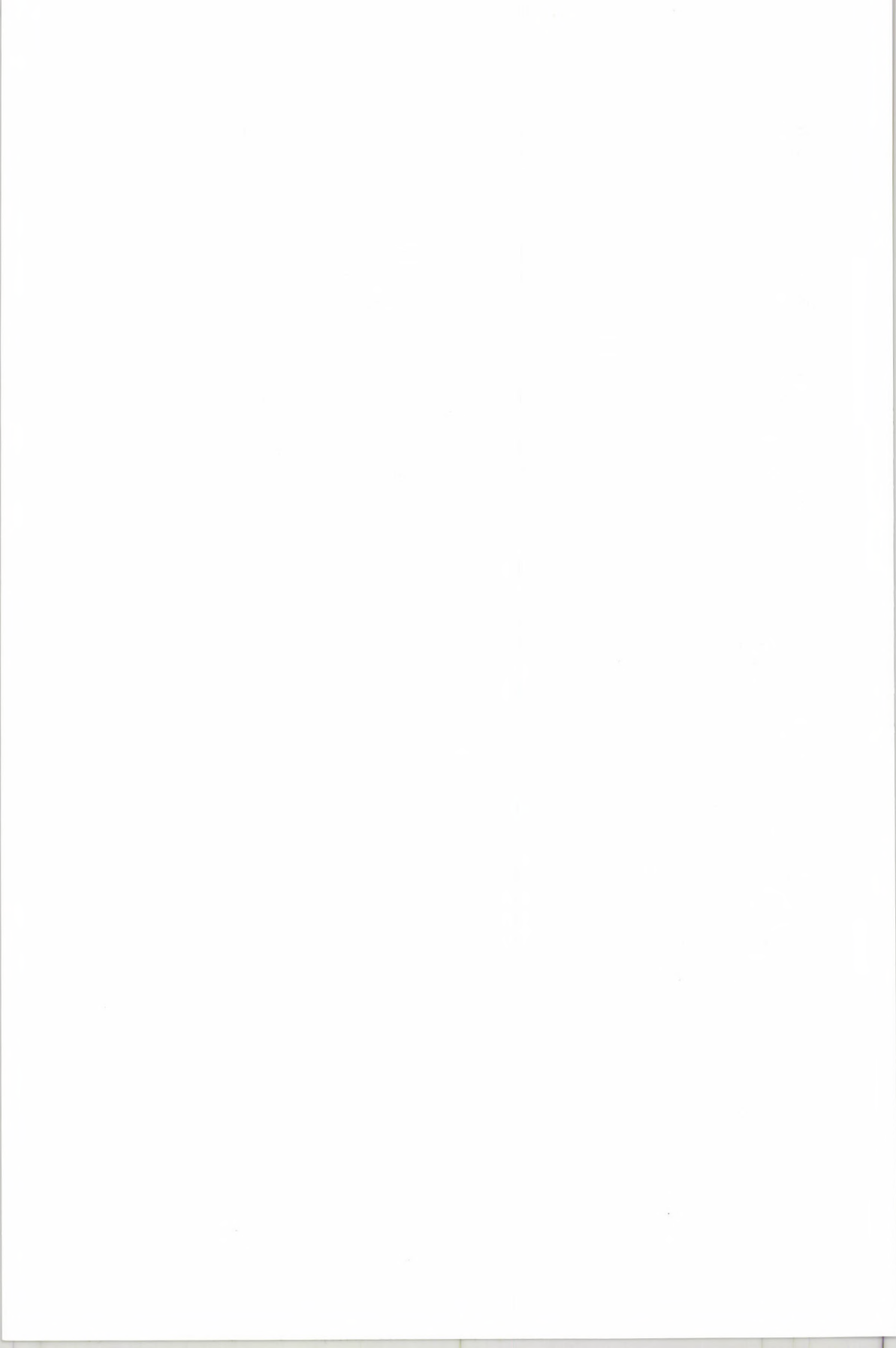
Az *a*-ból a kiejtésben *á* lesz: *radioaktív* – rádióaktív. Előfordul a magánhangzó időtartamának ingadozása *-er* végű szavakban: *amper* – ampēr; *doktriner* – doktrinēr – doktrinér; *polimer* – polimēr – polimér; stb.

Összegezve: az idegen szavak beilleszkedésének módja – mint a fentiekből is kitűnhetett – elég sok gondot, nehézséget okoz. Puristák nem lehetünk, de jó lenne kissé szigorúbbaknak lennünk az idegen szavak átvételében. A legkívánatosabb az lenne, ha még az elterjedés, a közismertté válás előtt sikerülne magyar megfelelőt találni. Tudjuk azonban, hogy ez hiú ábránd. A sajtó, a rádió, a televízió révén már elterjedt idegen szavakat pedig utólag már igen nehéz magyar szóval kiszorítani. Mindenképpen kívánatos lenne viszont véget vetni az utóbbi évtizedekben elterjedt idegenszó-dívatnak. Bár 1979-ben az MTA elnöksége is közzétett egy határozatot a tudományos nyelv megmagyarosodásának kívánatos voltáról (1. MTA-határozat), ennek hatása tíz év múltán sem nagyon érezhető. Határozatokkal ugyanis nemigen lehet ezen változtatni. A közvéleményt, a közízlést kellene helyes irányba terelni. Ez azonban már összetettebb feladat, túlnő egy előadás keretein.¹

IRODALOM

- AkH.¹⁻¹¹ = *A magyar helyesírás szabályai*. 1–11. kiadás.
 ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1972, majd több utánnyomásban.
 HIK. = *Helyesírásunk időszzerű kérdései*. Szerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Bp. 1956.
 HKsz. = *Helyesírási kéziszótár*. Szerk. Deme László és Fábián Pál. Akadémiai Kiadó, Bp. 1988.
 HTSz. = *Helyesírási tanácsadó szótár*. Szerk. Deme László és Fábián Pál. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961, majd több utánnyomásban.
 IdSzKSz. = *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Szerk. Bakos Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973, majd több utánnyomásban.
 Lőrincze 1968 = Lőrincze Lajos: *Nyelvőrségen*. Akadémiai Kiadó, Bp.
 MTA-határozat = A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének határozata az idegen szavak ügyében. *Nyr.* 103 [1979]: 1–2
 Süle 1978 = Süle Jenő: Idegen szavaink nyelvhasználatunkban, ahogy ma látjuk. *Nyr.* 102: 8–26

¹ Az előadás bővebb változatát l. *Normatudat – nyelvi norma*. Szerk. Kemény Gábor. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 1992. 193–203

A STIGMATIZÁLT MAGYAR KIJELENTŐ MÓD TÁRSADALMI DISZTRIBÚCIÓJÁRÓL

VÁRADI TAMÁS – KONTRA MIKLÓS

„A *-t* végű igék tárgyas felszólító alakját gyakran kijelentő értelemben használják a nyelvjárásokban és az alsóbbrendű köznyelvben” (NymKk. I, 616), például: *kifessük a lakást* (= kifestjük) és *kiosszuk az ebédet* (= kiosztjuk). A felszólító alakok használatát a kijelentők helyett sokan helytelenítik, ezért ezt a jelenséget „a stigmatizált magyar kijelentő mód”-nak nevezzük. A nyelv művelő küzdelem eredményeként – írja a NymKk. (I, 617) – a hibás használat visszaszorult, „kivéve tán az *-sz-t* végű igék »szukszük«-ragozását, amely különösen macacsnak mutatkozik”.

1. A STIGMATIZÁLÁSRÓL

A *szukszük*-ragozás (és a vele nyelvészeti analóg *szukszükölés*) az egyik legstigmatizáltabb, ha nem a legstigmatizáltabb nyelvi jelenség (vö. Kontra 1990). A stigmatizálás megnyilvánul (1) a nyelv művelésben, (2) a szerkesztői munkában, (3) a publicisztikában és (4) a mindennapi szóbeli érintkezésben is. Lássunk néhány példát!

G. Varga Györgyi (1963: 221) „kigyomlálandó vadhajtság”-ként említi e jelenséget, a NymKk. (I, 618) pedig olyan „nyelvszegényítő, káros” jelenséget lát benne, amelyet „a helyesség normája, a művelt nyelvhasználat nem fogad be.”

A kigyomlálás gyakorlatilag kötelező a nyomtatott sajtóban. Idézzük Haas Györgyöt, aki az Országgyűlési Tudósítások szerkesztési elveiről így nyilatkozott:

„A mi kiadványunk újszerűsége, amiért nagyon sokan és nagyon lelkesen kérik, igénylik, rendelik, pontosan a szó szerinti. Nem mondom, a »szukszüköket« és a »hátoknak« a felét kigyomláljuk, de azokat a szóismétléseket vagy egyéb hibákat, amik jellemzőek a szövegre, egyáltalán nem kozmetikázzuk, ugyanis pontosan a dokumentumértéket tartjuk fontosnak.” (Vásárhelyi 1989)

A stigmatizálás számos megnyilvánulásával találkozhatunk a publicisztikában. Széky (1988) az *Élet és Irodalom*ban egy glosszában a mai politikusok és a Kossuth Lajos korabeliek közti, a maiakra kedvezőtlen összehasonlítást a maiak *szukszükölésével* is illusztrálja. Fekete Sándor (1989) pedig így ír az 1956 októberét követő megtorlás egyik vérbírójáról:

„[...] hajdan a Tisza Istvánról elnevezett egyetemen a törvényesség és jogszerűség minimumát nem tanulta meg, s ráadásul a magyar nyelv tanban is hézagosa maradt

tak az ismeretei (kijelentő mondatokban következetesen a *támassza* alakot használja *támasszja* helyett)”¹.

A mindennapi szóbeli érintkezésben beszédpartnerünkről kedvező vagy kedvezőtlen véleményt formálunk beszéde alapján. A suksükölő emberről sokan negatív véleményt alkotnak, például az a 33 éves fővárosi mérnök is, aki az egyik budapesti szociolingvisztikai interjú² során a következőket mondta:

„[...] szóval számomra ez a suksük, meg ilyenek engem az iskolában arra tanítottak, hogy ez bánca a fülünket, magyarul, és a vidékiek rendszeresen báncsák a fülemet, szóval ez számomra Pesten ritkábban hallható. [...] [A suksülölés] kifejezetten zavar. [...] Az az igazság, ha megismerek valakit, és így beszél, akkor én azt már egy kategóriába besorolom. Lehet, hogy ez egy nagyon csúnya dolog. [...] Hát nem éppen a műveltek szintjére. Hát nem azt mondom, hogy bunkó, de [...] nem egy tanult ember.”

2. BENYOMÁSOK A JELENSÉG TÁRSADALMI DISZTRIBÚCIÓJÁRÓL

2.1. Az imént idézett mérnök szerint aki suksüköl, nem tanult ember. G. Varga Györgyi (1963: 221–2) azonban arról számolt be jó negyedszázada, hogy fővárosi középiskolai tanárok is használják ezeket az alakokat. Kovalovszky Miklós (1977: 211) szerint a suksük-ragozás „még csak nyelvjárásokban és a kevésbé igényes beszédben tekinthető nyelvténynek”. A NymKk. (I, 616) így ír: „1945 után a nagy társadalmi átrétegződés, a falusi tömegeknek a városokba áramlása szinte általánossá tette ezt az igeragozási módot, s egy időben járvány-szerűen terjesztette a kevésbé iskolázott városi lakosság körében.”

A Kézikönyv (II, 378) azonban említést tesz „az egyetemi tanárok beszédében itt-ott felbukkanó *ossza*, *árossza* (*osztja*, *árasztja* helyett)” alakokról is. Ehhez hozzátehetjük, hogy az utóbbi évtizedekben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd rendes tagjává választásban sem volt már leküzdhetetlen akadály az „akagyemik”-jelölt szukszükölő beszéde.

2.2. A fenti vélemények és megfigyelések mind rendszertelen gyűjtésből származnak. Rendszeres adatfelvételtől az alább ismertetendőn kívül csak kettőről tudunk. Az egyik G. Varga Györgyinek (1968: 233) a budapesti köznyelv alakváltozatait vizsgáló könyve, ebből az derül ki, hogy a *látja* igealakot 100 fővárosi adatközlő közül kettő mondta *lássá*-ként.

¹ Az interjú nyomtatott változatában a szukszükölő alakokat már hiába keressük: *alá-támasszja* szerepel a 168 óra c. közéleti hetilap 1989. július 25-i számának 4. oldalán.

² Ezt az interjút 1989-ben készítettük. Az idézett részlet a Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi csoportjának archívumában, a 7086-os interjúban, a II. szalag 1. oldalán, Uher 4000 típusú magnetofon számlálójával mérve a 95-ös és 103-as számlálóállás között található.

A Magyar nyelvjárások atlaszának anyaga alapján Imre Samu (1971: 325) így jellemzi a „suk-sük nyelv”-et: „E formának igen széles nyelvjárási bázisa van. Anyagomban az »adhatjuk« adatban egészen általános az Ózd–Tiszafüred–Tisza–Bodrog határolta területen, tehát a mai köznyelv egyik legfontosabb forrás-területén. Igen gyakori egy viszonylag keskeny sávon Szentől Szolnokig (tehát Budapest környékén is). Gyakori Zala keleti, Somogy nyugati felében, a Sió-torkollattól délre eső részekén, Szeged vidékén, Erdély keleti felében, de elszórtan megjelenik máshol is.”

2.3. A suksükölés társadalmi disztribúciójáról ismereteink a legutóbbi időkig benyomásokon alapultak. Ezek a benyomások tarkák: Lőrincze Lajos (1985: 376–7) például egyazon cikkében is eltérő módon becsüli fel a suksükölők számát:

- (1) a magyar nyelven beszélők nagy része,
- (2) a nyelvjárást beszélők többsége és a nyelvileg kevésbé iskolázottak,
- (3) a suksükölők számának „esetleges többségéről” ír a köznyelven beszélőkkel szemben,
- (4) végül a suksükölőkre mint „az abszolút többség”-re utal.

3. ADATOK A JELENSÉG TÁRSADALMI DISZTRIBÚCIÓJÁRÓL

3.1. Az előbbieken alapján érthető, ha nem benyomásokra, hanem *h i t e l e s a d a t o k r a* alapozva is képet kívánunk alkotni a jelenségről. Adataink a Magyar Közvélemény-kutató Intézet és a Nyelvtudományi Intézet közös, 1988. évi szociolingvisztikai vizsgálatából származnak (vö. A TÁRKI V. felvétel dokumentumai).

A két intézet 1988 tavaszán a 18 éven felüli magyar lakosság 850 fős, a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a lakóhely típusa szerint reprezentatív országos mintáján kérdőíves adatgyűjtést végzett a nyelvhasználat néhány aspektusáról. Az adatgyűjtés egyfelől a Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi kutatásának egyik előkészítő jellegű összetevőjé képezte, és arra szolgált, hogy a tényleges élőbeszéd tanulmányozásához háttéranyagként felületi képet adjon bizonyos nyelvhasználati jelenségek megítéléséről a nyelvközösség egészének körében, másfelől a Közvélemény-kutató Intézet kulturális-kommunikációs rétegződési vizsgálatának (vö. Angelusz–Tardos 1987) keretében nyelvhasználati attitűdök és kommunikációs-kulturális tudástípusok között keresett összefüggéseket.³

A kutatás megtervezői természetesen tisztában voltak azzal, hogy kérdőíves módszerrel, amely alapvetően a kérdezettek önbevallásaira, önértékeléseire,

³ A szociolingvisztikai kérdőívet Kontra Miklós, Terestyéni Tamás és Pléh Csaba dolgozta ki 1987–88-ban.

beszámolóira épít, a tényleges nyelvhasználatról, az emberek verbális viselkedéséről csak meglehetősen korlátozott érvényű információkat lehet gyűjteni, és ezek az információk semmiképpen nem helyettesíthetik a spontán beszélt nyelvi mintákat. Ugyanakkor, amint Pléh Csaba (1990) írja egyik tanulmányában: „Az eddigi feldolgozás alapján úgy tűnik, hogy ilyen egyszerű módszerek is érzékenyek a nyelvi norma finomságaira: mozgósítják mind a stigmatizációt, mind a hiperkorrekciót.”⁴

Kérdőívünkben négy módszerrel vizsgáltuk a nyelvhasználati jelenségeket:

- (i) grammatikalitási ítéletek
- (ii) alternatív formák közötti választás
- (iii) mondatkiegészítés
- (iv) szövegjavítás

Előadásunkban, amely előzetes eredményközlésnek tekintendő csupán, csak a grammatikalitási ítéletek és a mondatkiegészítő feladat egyes eredményeit mutatjuk be.

3.2.1. A grammatikalitási (= nyelvtani helyességi) ítéleteket igénylő mondatokat a személyek két, egyenként 17 mondatot tartalmazó kártyacsomagban kapták. A kérdezetteknek minden mondatról el kellett dönteniük, hogy nyelvtanilag helyes-e vagy sem. Az első két táblázat a *Ha időben érkeznek, ők is láthassák a filmet* mondat alapján⁵ a suksük-ragozás nyelvtani helyességére vonatkozó ítéletek megoszlását mutatja iskolázottság és lakóhely szerinti bontásban. Az 1. táblázat többek között azt mutatja, hogy a 8 osztálynál kevesebbet végzetteknek 31,1%-a, a főiskolát, egyetemet végzetteknek pedig 29,3%-a ítélte nyelvtanilag helyesnek a suksükölő mondatot.

3.2.2. A 3–4. táblázat a szuksük-ragozás helyességére vonatkozó ítéleteket mutatja be. A kérdezetteknek a *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést* nyelvtani helyességét kellett megítélniük.⁶

⁴ A hiperkorrekció bizonyos nyelvi szabályok „túlalkalmazását” jelenti. Általában a nem sztenderd változatok beszélőinek nyelvhasználatában fordul elő, amikor a sztenderd változatnak megfelelő formákat akarnak használni, s a szabályokat ott is alkalmazzák, ahol a sztenderd beszélők nem alkalmazzák őket. Tipikus magyar hiperkorrekció van például a következő mondatokban: *Szélesre tárjuk a kapukat a hazánkban érkezők előtt* (a sztenderd szerint: *hazánkba érkezők*); *XY azt kérte, hogy a jelölőbizottság tekintsen el attól, hogy őt főtitkárrá jelölje és megválasztja* (a sztenderd szerint: *megválassza*).

⁵ Minden jelenséget több feladattal vizsgáltunk. Az eredmények annyira egybecsengenek, hogy elegendő egyetlen feladat eredményeit közölnünk.

⁶ Felmerülhet az az aggály (a vizsgálat instruktorában, Bokor Ágnesben fel is merült, vö. A TÁRKI V. felvétel dokumentumai, 5), hogy nyelvi feladataink szokatlansága eredményeink validitását is megkérdőjelezheti. Éppen ezért olyan mondatokat is beiktattunk, amelyeknek egyetlen funkciója az volt, hogy mérjék, adatközlőink azt teszik-e, amit várunk tőlük. Azt tették. Például az *Add ide aztat a könyvet!* mondatot 95,2% ítélte nyelvtanilag helytelennek.

A STIGMATIZÁLT KIJELENTŐ MÓD TÁRSADALMI DISZTRIBÚCIÓJÁRÓL

1. táblázat

A suksük-ragozás helyességére vonatkozó ítéletek iskolázottság szerint

NY111 Ha időben érkeznek, láthassák... Iskola4 szerint

ISKOLA4→ NY111	Oszlop- százalék	8 oszt. alatt	8 oszt.	közép- iskola	egyetem, főiskola	Sor- összeg
HELYTELEN		68.9	69.3	72.7	70.7	70.0
HELYES		31.1	30.7	27.3	29.3	30.0
	Oszlop- összeg	193 24.2	375 47.1	154 19.3	75 9.4	797 100.0
Chi-Square	D.F.	Significance	Min E.F.	Cells with E.F.<5		
.74962	3	.8615	22.491	None		

Number of Missing Observations = 0

2. táblázat

A suksük-ragozás helyességére vonatkozó ítéletek a lakóhely típusa szerint

NY111 Ha időben érkeznek, láthassák... Lakhely4 szerint

LAKHELY4→ NY111	Oszlop- százalék	Budapest	Város	5000-nél nagyobb	5000-nél kisebb	Sor- összeg
HELYTELEN		79.2	67.7	66.5	69.8	70.0
HELYES		20.8	32.3	33.5	30.2	30.0
	Oszlop- összeg	144 18.1	291 36.5	170 21.3	192 24.1	797 100.0
Chi-Square	D.F.	Significance	Min E.F.	Cells with E.F.<5		
7.51059	3	.0573	43.182	None		

Number of Missing Observations = 0

3. táblázat

A szukszük-ragozás helyességére vonatkozó ítéletek iskolázottság szerint

NY109 Nem szeretem, ha elhalasszák... Iskola4 szerint

ISKOLA4→ NY111	Oszlop- százalék	8 oszt. alatt	8 oszt.	közép- iskola	egyetem, főiskola	Sor- összeg
HELYTELEN		44.6	41.1	48.1	42.7	43.4
HELYES		55.4	58.9	51.9	57.3	56.6
	Oszlop- összeg	195 24.1	382 47.3	156 19.3	75 9.3	808 100.0

Chi-Square	D.F.	Significance	Min E.F.	Cells with E.F.<5
2.34477	3	.5040	32.580	None

Number of Missing Observations = 0

4. táblázat

A szukszük-ragozás helyességére vonatkozó ítéletek lakóhely szerint

NY109 Nem szeretem, ha elhalasszák... Lakhely4 szerint

LAKHELY4→ NY111	Oszlop- százalék	Budapest	Város	5000-nél nagyobb	5000-nél kisebb	Sor- összeg
HELYTELEN		54.2	41.0	40.7	41.7	43.4
HELYES		45.8	59.0	59.3	58.3	56.6
	Oszlop- összeg	144 17.8	300 37.1	172 21.3	192 23.8	808 100.0

Chi-Square	D.F.	Significance	Min E.F.	Cells with E.F.<5
8.24274	3	.0413	62.554	None

Number of Missing Observations = 0

3.3. A mondatkiegészítési feladatokban a kérdezetteknek hiányos mondatokat kellett kiegészíteniük egy szótári alakjában megadott szónak a mondatba illő alakjával, például:

Ebben a zajban nem hallom, ha Éva az ajtót. KINYIT

A STIGMATIZÁLT KIJELENTŐ MÓD TÁRSADALMI DISZTRIBÚCIÓJÁRÓL

Itt a suksük-normát követők *kinyissa*, a sztenderd szerint válaszolók *kinyitja* alakkkal egészítették ki a tesztmondatot.

3.3.1. Az 5-6. táblázat a suksük-razogásra vonatkozó mondatkiegészítési adatokat mutatja be.

5. táblázat

Suksük-razogást mutató mondatkiegészítési feladat válaszai iskolázottság szerint

NY306 Mondatkiegészítés KINYIT Iskola4 szerint

ISKOLA4→ NY111	Oszlop- százalék	8 oszt. alatt	8 oszt.	közép- iskola	egyetem, főiskola	Sor- összeg
HELYTELEN		95.2	92.1	94.8	92.9	93.4
HELYES		4.8	7.9	5.2	7.1	6.6
	Oszlop- összeg	186 23.9	367 47.2	155 19.9	70 9.0	778 100.0
Chi-Square	D.F.	Significance	Min E.F.	Cells with E.F.<5		
2.51235	3	.4731	4.589	1 OF 8 (12.5%)		

Number of Missing Observations = 0

6. táblázat

Suksük-razogást mutató mondatkiegészítési feladat válaszai lakóhely szerint

NY306 Mondatkiegészítés KINYIT Lakhely4 szerint

LAKHELY4→ NY111	Oszlop- százalék	Budapest	Város	5000-nél nagyobb	5000-nél kisebb	Sor- összeg
HELYTELEN		95.8	92.5	93.1	93.5	93.4
HELYES		4.2	7.5	6.9	6.5	6.6
	Oszlop- összeg	142 18.3	292 37.5	160 20.6	184 23.7	778 100.0
Chi-Square	D.F.	Significance	Min E.F.	Cells with E.F.<5		
1.74231	3	.6276	9.308	None		

Number of Missing Observations = 0

3.3.2. A szukszük-ragozásra vonatkozó adatokat az *Az asztalos éppen most ragasztja/ragassza a szék lábát* mondat alapján mutatjuk be (7–8. táblázat).

7. táblázat

Szükszük-ragozást mutató mondatkiegészítési feladat válaszai iskolázottság szerint

NY305 Mondatkiegészítés RAGASZT Iskola4 szerint

ISKOLA4→ NY111	Oszlop- százalék	8 oszt. alatt	8 oszt.	közép- iskola	egyetem, főiskola	Sor- összeg
HELYTELEN		79.5	80.5	82.0	81.9	80.7
HELYES		20.5	19.5	18.0	18.1	19.3
	Oszlop- összeg	185 24.0	364 47.2	150 19.5	72 9.3	771 100.0

Chi-Square	D.F.	Significance	Min E.F.	Cells with E.F.<5
.42626	3	.9348	13.914	None

Number of Missing Observations = 0

8. táblázat

Szükszük-ragozást mutató mondatkiegészítési feladat válaszai lakóhely szerint

NY305 Mondatkiegészítés RAGASZT Lakhely4 szerint

LAKHELY4→ NY111	Oszlop- százalék	Budapest	Város	5000-nél nagyobb	5000-nél kisebb	Sor- összeg
HELYTELEN		85.3	79.3	83.0	77.0	80.7
HELYES		14.7	20.7	17.0	23.0	19.3
	Oszlop- összeg	143 18.5	280 36.3	165 21.4	183 23.7	771 100.0

Chi-Square	D.F.	Significance	Min E.F.	Cells with E.F.<5
4.45128	3	.2167	27.636	None

Number of Missing Observations = 0

3.4. Eltérések feladattípusok szerint

A *Ha időben érkeznek, ők is láthassák a filmet* mondatot az adatközlők 30%-a ítélte helyesnek, de csak 6,6%-a produkált suksükölő alakot a mondatkiegészítési feladatban.

A *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést* mondatot az adatközlők 56,6%-a ítélte helyesnek, de csak 19,3%-uk produkált ilyen mondatot.

A grammatikalitási ítéletek és a mondatkiegészítési feladatban megmutatkozó nyelvi produkció között lényeges eltérés van: produkció közben belép egy olyan normatív kontroll, ami az ítéletalkotásban nem játszik szerepet.

3.5. Suksük és szukszük: azonos jelenség?

A nyelvemvelő szakirodalomban (pl. NymKk., Kovalovszky 1977, G. Varga 1963) éppúgy, mint a legteljesebb magyar generatív fonológiai elemzésben (Vago 1980) a suksükölés és a szukszükölés között nem tesznek lényeges különbséget – mindkét jelenséget egyazon folyamat két, alternatív megvalósulásaként elemzik.

A grammatikalitási ítéletek és a mondatkiegészítési feladat azonban azt mutatják, hogy e két jelenség társadalmi disztribúciójában lényeges eltérés van: egyrészt a suksükölést sokkal kevesebben ítélik helyesnek a szukszükölésnél (a különbség 26,6%, vö. az 1. és 3. táblázatot), másrészt sokkal kevesebben produkálják (a különbség 12,7%, vö. az 5. és 7. táblázatot).

3.6. Eltérések szociális változók szerint

Adatainkat elemeztük életkor és nem szerinti bontásban is. A χ^2 teszt egyetlen esetben sem mutatott szignifikáns összefüggést az adatközlők életkora, illetve neme és a válaszok között.

A suksükölésben nincs különbség a jelenség helyességének megítélésében a legkevésbé iskolázottak (a 8 osztálynál kevesebbet végzettek) és a legiskolázottabbak (a főiskolát, egyetemet végzettek) között, vö. 1. táblázat. Van különbség Budapest és a vidék között: a fővárosiak 11%-kal nagyobb része ítéli helytelennek a suksükölést, mint a vidékiek, vö. 2. táblázat.

A szukszükölésben nincs eltérés életkor, iskolázottság és nemek szerint, de különböznek a fővárosiak a vidékiektől: Budapesten kevesebben ítélik helyesnek a szukszükölő formákat, vö. a 4. táblázatot.

A mondatkiegészítési adatok alapján nincs lényeges különbség a budapestiek és a vidékiek között. Legfeljebb annyit állapíthatunk meg, hogy a fővárosiak a szukszükölésben tendenciaszerűen normakövetőbbek a vidékieknél (vö. a 8. táblázatot).

3.6.1. Számít-e az iskolázottság?

Az itt közölt adatok legmeglepőbb vonása az, hogy – eddigi elemzéseink szerint – a vizsgálat tárgyát képező, erősen stigmatizált nyelvhasználati formákra vonatkozó ítéletek és mondatkiegészítési adatok semmilyen összefüggést nem mutatnak a kérdezettek iskolázottságával. A suksükölést nálunk „a nyelvi műveltség jellegzetes ismertetőjegyének szokták tekinteni” (Lőrincze 1985: 377). Láttuk, hogy a legiskolázottabbak és a legkevésbé iskolázottak gyakorlatilag

azonos arányban fogadták el és produkálták ezeket a stigmatizált, „nyelvileg műveletlen” alakokat. A megválaszolendő kérdés mármost az, hogy miért beszél a művelt (= főiskolát/egyetemet végzett) magyarok számottevő része műveletlen magyart? A választ csak a vizsgálatunkba bevont összes nyelvi változó (pl. ikes/iktelen ragozás, *-ba/-ban*, az *ami* és *amely* használata stb.) és a szociális változók együttes, az itteninél sokkal mélyebb elemzésétől remélhetjük.

IRODALOM

- Angelusz-Tardos 1987 = Angelusz Róbert-Tardos Róbert: Kulturális-kommunikációs rétegződés (Kutatási tervezet). *Szociológia* 1987/2: 209–31
- Fekete Sándor 1989 = Fekete Sándor: Ím, ígyn szóla Vida Ferenc: „én vállalom, amit tettem...” *Új Tükör* 1989. júl. 30. 30–1
- Imre Samu 1971 = Imre Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kontra 1990 = Kontra Miklós: Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? In: *Élőnyelvi tanulmányok*. Szerk. Balogh Lajos és Kontra Miklós. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 76–83
- Kovalovszky 1977 = Kovalovszky Miklós: *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Lőrincze 1985 = Lőrincze Lajos: Nyelvszokás és nyelvi norma. In: *NymKk*. II, 374–81
- NymKk*. = *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980, 1985.
- Pléh Csaba 1990 = Pléh Csaba: A stigmatizáció és hiperkorrekció dinamikájáról. In: *Élőnyelvi tanulmányok*. Szerk. Balogh Lajos és Kontra Miklós. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 55–75
- Széky 1988 = Széky [János]: Kossuth Lajos üzenete. *Élet és Irodalom* 1988. dec. 9. 9
- A TÁRKI V. felvétel dokumentumai*. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa, Bp. 1988. okt.
- Vago 1980 = Vago, Robert M.: *The Sound Pattern of Hungarian*. Georgetown University Press, Washington.
- G. Varga Györgyi 1963 = G. Varga Györgyi: Néhány szó a suksük-nyelv mai köznyelvi helyzetéről. *MNy*. 59: 221–3
- G. Varga Györgyi 1968 = G. Varga Györgyi: *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Vásárhelyi 1989 = Vásárhelyi Antal: Az Országgyűlési Tudósítások „újjászületése”. Interjú Haas Györggyel. *Hiány*. Független politikai és kulturális lap. II. évf. 1. sz. 1989. febr. 15. 11–2

AZ -E KÉRDŐSZÓ VÁNDORLÁSAI

KASSAI ILONA

Az -e kérdőszó helyét A mai magyar nyelv rendszere és a Nyelvművelő kézikönyv egyaránt az egyszerű állítmány mögött, a nem egyszerűnek ragozott része mögött, a *volna* elemmel összetettnek pedig egésze mögött jelöli ki, és a MMNyR. „terjedő hibának” (II, 502), a NymKk. pedig „kirívó hibának” (I, 458) tekinti a kérdőszó elmozdulását a kijelölt helyről az igekötőhöz (*Meg-e jött a vendég?*), a tagadószóhoz (*Vájon nem-e szükséges erről beszélnünk?*), a névszó-igei állítmány névszói részéhez (*Jó-e volt az ebéd?*), összetett igealakban pedig a főigéhez (*Mertél-e volna ellenkezni?*).

Természetes módon vetődik fel a kérdés, hogy milyen ennek a negatív címkével illetett mondattani jelenségnek az elterjedtsége, hogy ne mondjam: társadalmi disztribúciója. A kérdés megválaszolása a budapesti nyelvhasználat átfogó vizsgálatát célzó ún. szociolingvisztikai interjú egyik célkitűzése.

Előadásomban a célkitűzés megvalósítása érdekében folytatott előmunkálatakból szeretnék ismertetni néhány mozzanatot.

Az említett szociolingvisztikai interjú népességmintájának a meghatározása érdekében az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Közvélemény-kutató Intézet (korábban Tömegkommunikációs Kutatóközpont) 1988-ban a 18 éven felüli magyar lakosság 850 fős országos mintáján, amely a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a lakóhely típusa szerint reprezentatív volt, kérdőíves adatgyűjtést végzett bizonyos nyelvhasználati jelenségek megítéléséről a nyelv-közösség egészének körében. Ebben az adatfelvételben két feladat az -e kérdőszóra vonatkozott. Az egyik a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar* mondat grammatikalitásának, tehát helyességének, illetőleg helytelenségének a megítélése, a másik pedig a *Meg kell kérdezni, nem-e késik a vonat* mondat kijavítása egy hibákkal teletűzdelt szövegben (vö. A TÁRKI V. felvétel dokumentumai).

Az első feladat esetében 832 megkérdezett személy közül 305-en válaszoltak úgy, hogy h e l y e s a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar* mondat, 505-en pedig h e l y t e l e n n e k tartották. Az előbbi számadat a minta 36,7%-ának felel meg, az utóbbi pedig 60,7%-ának. Ezek az értékek arra utalnak, hogy a nyelv-közösség tagjai hajlamosak elfogadni az -e kérdőszónak a tagadószóhoz való elmozdulását. Ez a hajlamuk még nyilvánvalóbb a szövegjavításra irányuló feladatban, amelyet 812-en oldottak meg; közülük 45,9% nem javított, tehát jóváhagyta a *nem-e késik* szerkezetet, és csak 45,3% javította *nem késik-e-re*. További 8,7%-a az adatközlőknek vagy hibásan javított, vagy csak aláhúzta a hibásnak ítélt szövegrészt, de nem javította, vagy pedig „nem tudom”-mal válaszolt.

Mármost ha azt keressük, hogyan függenek össze ezek az eredmények a felmérésbe bevont szociológiai tényezőkkel, a következőket állapíthatjuk meg:

(1) A nem szerinti különbség nem befolyásolja a teljesítményt;

(2) Az iskolázottsággal való összefüggés tendenciája olyan, hogy minél magasabb az iskolai végzettség, annál kisebb a negatívan teljesítők aránya. A tendenciának ellentmondó esetet meglepő, bár – mint látni fogjuk – nem értelmezhetetlen módon a felsőfokú végzettséggel rendelkező adatközlők képviselik, akik az intuícióval ellentétben kiugróan nagy %-ban minősítik helyesnek a megítélendő mondatot, és szintén magas %-ban nem javítják a kijavítandó mondatot (vö. 1. ábra). A magyarázatot ugyanennek a felmérésnek egy másik feladatában maguk az adatközlők adják meg. Arról a kijelentéspárról van szó, amely a tartalom, illetőleg a nyelvi forma elsőségére vonatkozik, és így hangzik: „Az a legfontosabb, hogy mit mondunk, mi a mondanivalónk, nem pedig, hogy hogyan mondjuk, és milyen kifejezéseket használunk.

Bármilyen fontos is a mondanivalónk, az csakis attól ér valamit, hogy hogyan tudjuk elmondani, milyen kifejezésekkel tudjuk előadni.”

Nos, a magasabb iskolázottságú adatközlők többsége a kijelentéspár első tagját választotta, azaz úgy nyilatkozott, hogy számára a tartalom fontosabb, mint a nyelvi forma (Terestyéni 1988: 71). És hogy előadásom naprakész legyen, tegnapi este még kiegészítettem azzal, hogy ha – mint ezt Deme László kifejtette tegnapi előadásában – valóban csak a társadalom művelt tagjainak a nyelvhasználatát kell a norma alapjául elfogadni, máris hozzá lehet látni az *-e* kérdőszó helyére vonatkozó normatíva újrainrásához.

(3) A lakóhely típusával olyan az összefüggés, hogy minél kisebb a település mérete, az ott lakók közül annál többen ítélik helyesnek a normasértő szerkezetet, és annál kevesebben javítják (2. ábra).

(4) Az életkor tekintetében meglehetősen kiegyensúlyozott az adatközlők teljesítménye. A szerkezetet helyesnek ítézők rangsorában az 50–59 év közöttiek vannak az élen 40%-os teljesítménnyel, a 18–19 év közöttiek pedig a maguk 33,3%-os teljesítményével az utolsó helyen, azaz ők képviselik leginkább a normát. A szövegjavítást illetően a 70 év fölöttiek vezetnek, ők „csak” 40,3%-ban nem javítanak, a sort pedig a 60–69 évesek zárják a maguk 49,2%-os teljesítményével (3. ábra).

Mint hogy azonban az elemzett teljesítménybeli különbségek egyetlen esetben sem érik el a szignifikanciaszintet, kimondhatjuk, hogy az adatközlők nemre, korra, iskolai végzettségre és a lakóhely típusára való tekintet nélkül 36,7%-ban helyesnek ítélik, és 45,9%-ban nem javítják, tehát elfogadják a tagadószó + *-e* kérdőszó szerkezetet. Ezek az eredmények egyszersmind cáfolni látszanak azt az eléggé közkeletű szakirodalmi vélekedést, amely a szóban forgó szerkezetet nyelvjárásinak és népiesnek tartja (vö. pl. Horger 1934: 170; Simonyi 1881–83: II, 189); ugyanakkor nem derül ki belőlük, hogy vonatkoztathatók-e minden olyan esetre, amikor az *-e* kérdőszó nem az előírt helyen áll.

Egy árnyaltabb választhalmaz reményében a mindennapi kommunikáció gyakorlatából gyűjtött példaanyagomból összeállítottam egy 18 mondatot tartalmazó tesztlapot (1. mellékelve), amelyen a kérdőszó elmozdulásának különféle típusai vannak képviselve: részben olyanok, amilyeneket a bevezetőben említettem, tehát igekötő, névszói rész, főige és tagadószó után állók, és olyanok, amelyek sem az akadémiai nyelvtanban, sem a Nyelvművelő kézikönyvben nem szerepelnek. A mondatokat a következő előfeltevésekkel válogattam össze: (1) különbség van a kérdőszó helyének a megítélésében aszerint, hogy milyen elemhez csatlakozik; (2) a mondat egészének vagy valamely elemének a jelentése, illetőleg az általa keltett asszociációk befolyásolják az ítéletalkotást; (3) a kérdőszó elmozdulása nyomán kialakult hanghelyzet szintén belejátszhat a minősítésbe; és (4) az elterjedtség enyhíti a negatív megítélést.

A tesztlapot kiosztottam 49 magyar szakos egyetemi hallgatónak, és azt kértem tőlük, hogy lássák el a mondatokat „tetszési indexszel”: 1-es számot írjanak az elé a mondat elé, amelyiket a leginkább elfogadhatónak tartják, 2-es számjegyet annak a mondatnak adjanak, amelyiket az előzőnél kevésbé szeretik, és így tovább az utolsó helyezettig. A 49 hallgató válaszait értékeltem, és ezek alapján kialakult a mondatok között egy rangsor (1. melléklet). Ebből kitűnik, hogy a megkérdezett egyetemi hallgatók szívesebben látják a kérdőszót az összetett ige főigéje, valamint a tagadószó mögött, de még az igei bővítmény mögött is, mint az igekötő vagy a névszói-igei állítmány névszói része mögött. Az is kitűnik továbbá, hogy az előfeltevésekkel összhangban azonos típuson belül jelentésbeli és hangzásbéli tényezők is belejátszanak az ítéletalkotásba. A szójelentés hatását példázza a 9. helyre sorolt *jó-e lesz* és a 18. (utolsó) helyre sorolt *buzi-e vagy* szerkezet szembesítése. A *be-e dobta* és a *le-e van plombálva* az 5. helyezett *vissza-e tudok jönni*-vel szemben nyilván a két azonos magánhangzó találkozása miatt került a 16. és a 17. helyre. És az sem kétséges, hogy az *ott-e van a Biblia* 7. helye és az *ott-e van a véső* 13. helye a Bally által bevezetett „környezetfelidéző hatásnak” (effet par évocation du milieu) tudható be (1921: I, 204).

A jelenség történetének utána nézve kiderült, hogy az szinte egyidős írásbeliségünkkel, hiszen már legkorábbi kódexeink is szép számmal tartalmaznak példákat különféle szórendi megoldásokra. Az 1651-ben megjelent Szigeti veszedelemben ugyancsak előfordulnak változatok, később pedig Vajda János és Czuczor Gergely szolgál adalékokkal (vö. Szabó T. A. 1969: 198). Madách csak azért nem, mert Arany János „Rossz fűzés” megjegyzéssel mind egy szálíg kigyomláta Az ember tragédiája kéziratából a *nem-e* szórendű mondatokat (vö. Szabó T. A. i. m. 195). 1882-ben Simonyi teszi szóvá a jelenséget, és megjegyzi, hogy „Legföltűnőbb, mert legtöbbször olvasható, az a szerkezet, melyben a tagadó szó mellé járul az -é” (1881–83: II, 188). 1905-ben legifjabb Szász Károly nyilatkozik úgy, hogy újságban és szóbeszédben évek óta naponként találkozunk az -e kérdőszó rossz helyen való használatával (459).

Egyetlen kérdés marad hátra, ez pedig az, hogy ha egy jelenség ilyen makacsul tartja magát a nyelv története során, annak oka van. Ennek próbáltam utánagondolni a szerkezetek tipologizálása, elemzése közben. Az elemzés jelen stádiumában úgy látom, hogy az *-e* kérdőszó helyváltoztatásainak a kommunikatív szándék és a szintaktikai szerkezet közötti közvetlenebb megfelelés lehetne a motivációja. Ezzel a feltevéssel szándékozom a vizsgáldásokat folytatni.

IRODALOM

- Bally 1921 = Bally, Charles: *Traité de stylistique française*. Heidelberg.
 Horger 1934 = Horger Antal: *A magyar nyelvjárások*. Kókai, Bp.
 MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere*. I-II. Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961, 1962.
 NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. I-II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980, 1985.
 Simonyi 1881-83 = Simonyi Zsigmond: *A magyar kötőszók*. MTA Kiadó hivatala, Bp.
 Szabó T. A. 1969 = Szabó T. Attila: Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában. *MNy.* 65: 190-214
 legifj. Szász Károly 1905 = legifj. Szász Károly: A kérdő *e* kérdéséhez. *MNy.* 1: 459-60
 A TÁRKI V. felvétel dokumentumai. A Társadalomkutatói Informatikai Társulás 6.sz. kiadványa, Bp. 1988. okt.
 Terestyéni 1988 = Terestyéni Tamás: Nyelvi kultúránk a vélemények tükrében. *Jel-kép* 9: 65-73

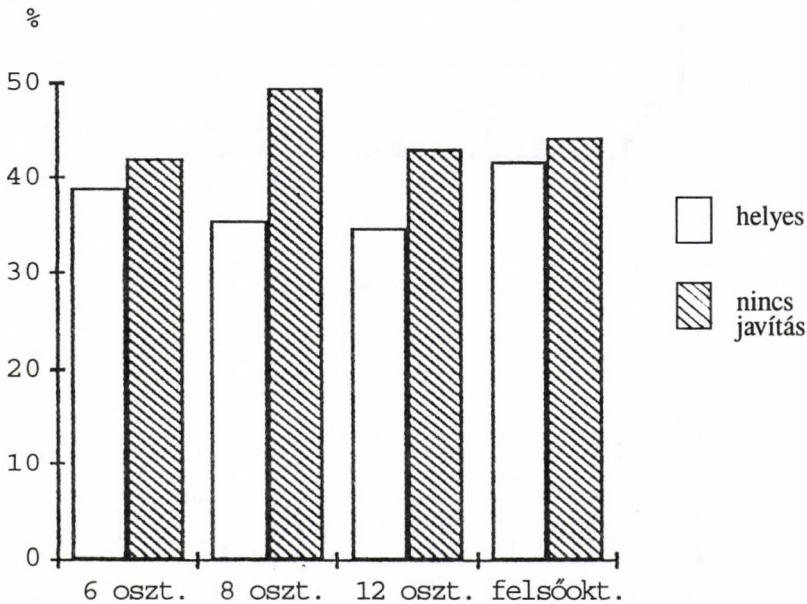
MELLÉKLET

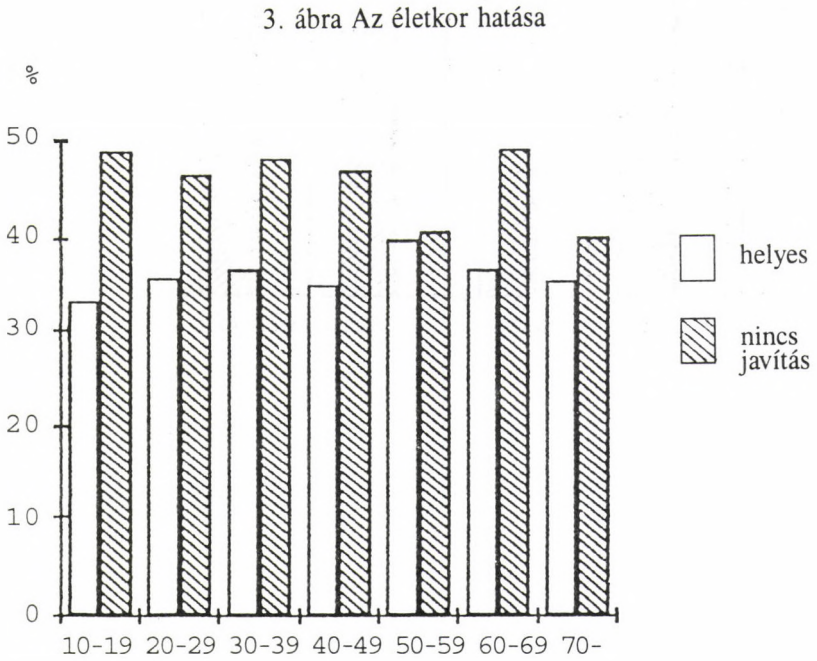
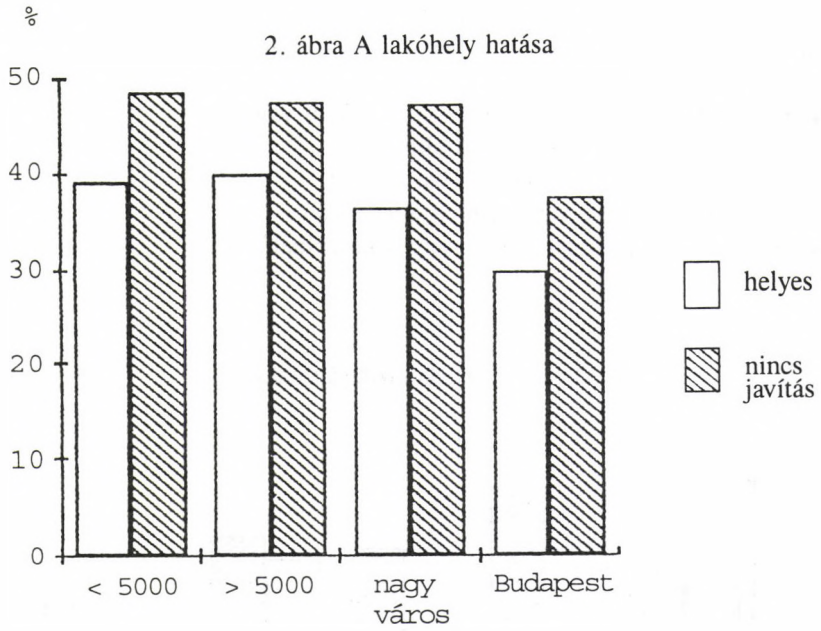
Olvassa végig a mondatokat, majd pedig lássa el őket „tetszési indexszel”: 1-es számjegyet írjon az elé a mondat elé, amelyiket a leginkább elfogadhatónak tartja; a 2-es számjegyet az a mondat kapja, amelyiket az előzőnél kevésbé szereti, és így tovább egészen az utolsó helyezettig.

- 1 Nincs kipróbálva, hogy lehetett-e volna másként csinálni.
- 2 Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.
- 3 Nincs eldöntve, hogy kellett-e volna a példák közé betenni új kártyákat.
- 4 Az utas persze nem tudta, nem-e én vagyok az ellenőr.
- 5 Nem tudom, hogy hétfőn vissza-e tudok jönni.
- 6 Bizonytalan, hogy ez az-e a könyv.
- 7 Nézd meg, ott-e van a Biblia!
- 8 A tanárok döntenek el, hogy magázzanak minket-e vagy tegezzenek.
- 9 Kíváncsi vagyok, hogy jó-e lesz a műanyagtipli.

- 10 Sok esetben nem tudjuk, hogy nem Petőfi vette át-e a néptől a népdalt.
 11 Rajtam függött, hogy meg-e büntetik vagy nem.
 12 Most azért jut kevesebb-e, mert kevés a gépsorunk, nem tudom.
 13 Nézd meg, ott-e van a véső!
 14 Nem tudom, hogy magyar-e volt vagy külföldi volt.
 15 Megvárom, hogy ki-e kapcsol a bojler.
 16 Kérdezd meg Verát, hogy be-e dobta a lottót.
 17 Megnézzük, hogy le-e van plombálva a vezeték.
 18 Ha megkérdezném, hogy buzi-e vagy, válaszolnál?

1. ábra Az iskolázottság hatása

A *-BA(N)* NYELVI VÁLTOZÓRÓL

HORVÁTH VERONIKA

Az élőnyelv alapvető és természetes tulajdonságai közé tartozik az, hogy nem homogén, hanem heterogén természetű. A címben használt „nyelvi változó” kifejezés pontosan erre a tényre kíván utalni, hiszen nyelvi változónak azokat a nyelvi elemeket nevezzük, amelyek egyszerre több változatban élnek a nyelvben, és egy-egy konkrét esetben nincsenek olyan abszolút érvényű belső nyelvi szabályok, amelyek kizárólagosan megszabnák egyik vagy másik nyelvi alak használatát. Nem pusztán a véletlenen múlik azonban, hogy a változók mikor fordulnak elő egyszer az egyik, másszor a másik alakban: legtöbbször találhatók olyan, nem a nyelv saussure-i értelemben vett rendszeréhez tartozó, hanem a beszélőnek a társadalomban elfoglalt helyéhez, a stílushoz, a szöveggörnyezetehz stb. fűződő, statisztikailag kimutatható szabályszerűségek, amelyek segítségével az alakok váltakozó előfordulása megközelítőleg leírható. A nyelvi norma általában előnyben részesíti, kitünteti a változó egyik megjelenési formáját, melyet helyesnek, kívánatosnak tart.

Az alábbiakban egy a magyarban meglévő nyelvi változóval, az inessivusi *-ban/-ben* rag *-ban/-ben*, illetve *-ba/-be* formáinak a megjelenésével fogok foglalkozni, egy bizonyos – nagyon szűk korlátok közé szorított – szempontból.

Mint tudjuk, a magyar nyelv (ellentétben a legtöbb európai nyelvvel, pl. az angollal, a franciával) megkülönbözteti a *hol?* kérdésre felelő inessivusi funkciót a *hová?* kérdésre felelő illativusi funkciótól, s a két különböző funkció jelölésére az inessivusi *-ban/-ben*, illetve az illativusi *-ba/-be* ragokat használja. Miként a Nyelvművelő kézikönyvben olvashatjuk: „A rag végső n hangját a nyelvjárások nagy részében és a népiesebb vagy közvetlenebb hangú beszédben nem ejtik ki, tehát *hol?* kérdésre felelő *-ban/-ben* helyett is gyakran *-ba/-be* ragot mondanak, s ez olykor helyesírási hibákban is tükröződik. Az igényesebb köznyelvben is törekedjünk a két ragot megkülönböztető pontos kiejtésre, de írásban mindenképpen helytelen pl. a *szobába* vagyok (helyesen: a *szobában*). De: a *szobába* megyek.” (NymKk. I, 270)

Már a XVI. századi írott szövegekben is megfigyelhető az inessivusi funkcióban mindkét alak használata. Első nyelvtaníróink – Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás – foglalták először szabályba (a mainak megfelelő módon) ennek a két ragnak a használatát, s az, hogy ennek szükségét érezték, szintén arra utal, hogy az inessivusi rag már ebben az időben is két változatban élt.

Ez a jelenség számos igen érdekes, empirikusan is vizsgálható kérdést sugall. Például: Mutatkozik-e szabályszerűség a *-ban/-ben*, illetve *-ba/-be* alakok használata között

- a fonetikai környezet (pl. a szót követő mássalhangzó, magánhangzó, szünet) szerint,
- a szemantikai funkció szerint (pl. konkrét helyhatározó, időhatározó, igei vonzat, módhatározó),
- a beszédhelyzet szerint (pl. szövegolvasás, párbeszéd, narráció),
- a beszélő vagy a hallgató társadalmi helyzete szerint?

Rejlik-e nyelvi változás a jelenség mögött, és ha igen, az milyen irányú?

A továbbiakban ezt az izgalmas és bonyolult kérdéskört egyetlen szempont szerint fogom vizsgálni, egy szociológiai kutatáshoz kapcsolódó, a nyelvhasználatra vonatkozó kérdőívre adott válaszok alapján. A szociológiai kutatást Angelusz Róbert és Tardos Róbert vezeti a Magyar Közvélemény-kutató Intézetben; a magyar társadalom szociális és kommunikációs rétegződését vizsgálják három, egyenként kb. ezer fős országos reprezentatív mintán. E kutatáshoz kapcsolódva, 1988 tavaszán az egyik, 832 fős mintától egy kb. 30 percig tartó, a nyelvhasználat néhány aspektusára vonatkozó kérdőívet kérdeztek ki, melyet Kontra Miklós, Pléh Csaba és Terestyéni Tamás állítottak össze. (Vö. *A TÁRKI V. felvétel dokumentumai.*) Azt fogom vizsgálni, hogy a *-ban/-ben* változó *-ba/-be* alakját tartalmazó írott mondatokat (melyeket a Nyelvművelő kézikönyv egyértelműen helytelennek ítél) a 832 fős országos reprezentatív minta mely társadalmilag körülhatárolható csoportjai ítélték helytelennek, illetve helyesnek.

A kérdőívnek a nyelvhelyességi ítéletekre vonatkozó részében szerepelt két, a *-ban/-ben* változó *-ba/-be* formáját tartalmazó írott mondat is, melyekről az adatközlőknek el kellett dönteniük, hogy grammatikailag helyesek-e.

1. Éva nem bízott a férjébe.
2. A kislány nem volt iskolába.

A mondatokról alkotott ítéletek az 1. táblázatban láthatók.

A táblázat soraiban az *Éva nem bízott a férjébe* mondatról alkotott ítéletek megoszlását adtam meg, az oszlopokban pedig *A kislány nem volt iskolába* mondatról alkotott ítéletekét. Az első sorban (illetve oszlopban) azok szerepelnek, akik nem adtak választ az adott kérdésre, a második sorban/oszlopban azok, akik az adott mondatot helytelennek tartották, a harmadikban, akik helyesnek tartották, a negyedikben pedig, akik helytelennek tartották a mondatot, de ítéletük nem a *-ba/-be* alak előfordulásán alapul, hanem valami máson, például azt mondták, hogy az *Éva nem bízott a férjébe* mondat helytelen, mert „Éva mindig bízik a férjébe”, vagy hogy *A kislány nem volt iskolába* mondat helytelen, mert a *kislány* szót rövid *u*-val írják.

A kettős vonallal körülhatárolt belső négyzet tartalmazza azokat az adatközlőket, akik mindkét kérdésre értékelhető választ adtak. Ezen a belső négyzeten belül külön bekereteztem azt a két cellát, amely azokat az adatközlőket tartalmazza, akik mindkét kérdésre egyforma választ adtak. A továbbiakban csak ezt a két csoportot vettem figyelembe a vizsgálatban, vagyis:

A -BA(N) NYELVI VÁLTOZÓRÓL

1. azokat, akik mindkét mondatot helytelennek ítélték, tehát a nyelvi normának megfelelően;

2. azokat, akik mindkét mondatot a nyelvi normától eltérően ítélték meg – tehát helyesnek minősítették.

1. táblázat

ÉVA Éva nem bízott a férjébe.

KISFIÚ A kisfiú nem volt iskolába.

Hány fő Sor % Oszlop % Teljes %	Nem válaszolt 0	„Helytelen” 1	„Helyes” 2	Más miatt „helytelen” 3	Összesen
Nem válaszolt 0	7 87,5 58,3 0,8		1 12,5 0,2 0,1		8 1,0
„Helytelen” 1		238 72,3 77,3 28,7	76 23,1 15,8 9,2	15 4,5 50,0 1,8	329 39,6
„Helyes” 2	5 1,1 41,7 0,6	65 13,7 21,1 7,8	390 82,3 81,3 47,0	14 2,9 49,6 1,6	474 57,1
Más miatt „helytelen” 3		5 26,0 1,6 0,6	13 68,0 2,7 1,5	1 5,0 0,4 0,1	18 2,2
Összesen %	12 1,4	308 37,1	480 57,8	30 3,7	830 100,0

Hiányzó adatok száma: 2

A további vizsgálatok azt mutatták, hogy nincs lényeges különbség a két csoport összetételében a főbb makroszociológiai mutatók (tehát a nem, kor, iskolázottság, munkakör, a szülők iskolázottsága és munkaköre) szerint. A 2. és a 3. táblázat erre mutat két példát.

HORVÁTH VERONIKA

2. táblázat
A grammatikai ítéletalkotás és a nem viszonya

Hány fő Sor % Oszlop % Teljes %	Férfi	1	Nő	2	Összesen
„Helytelen”	1	112 47,1 40,4 17,8	126 52,9 35,9 20,1	238 37,9	
„Helyes”	2	165 42,3 59,6 26,3	225 57,7 64,1 35,8	390 62,1	
Összesen %		277 44,1	351 55,9	628 100,0	

Szignifikancia a khi-négyzet próba alapján: $p > 0,2$

3. táblázat
Az ítéletalkotás és az iskolázottság viszonya

Hány fő Sor % Oszlop % Teljes %	8 ált. alatt	1	8 ált. 2	Közép- iskola	3	Főiskola, egyetem	4	Összesen
„Helytelen”	1	55 23,1 35,7 8,8	103 43,3 36,5 16,4	59 24,8 44,4 9,4	21 8,8 35,6 3,3	238 37,9		
„Helyes”	2	99 25,4 64,3 15,8	179 45,9 63,5 28,5	74 19,0 55,6 11,8	38 9,7 64,4 6,1	390 62,1		
Összesen %		154 24,5	282 44,9	133 21,2	59 9,4	628 100,0		

Szignifikancia a khi-négyzet próba alapján: $p > 0,3$

A táblázatok egy-egy cellájában 4 szám áll, melyek azt mutatják, hogy hány fő esik az adott rubrikába, és hogy ez a szám a kérdéses sor/oszlop, illetve az egész minta hány százalékát teszi ki.

Vegyük például a 2. táblázat bal felső celláját. Itt a legfelső szám (112) azt jelenti, hogy 112 olyan férfi adatközlőnk volt, aki mindkét mondatot helytelennek találta, vagyis a nyelvi norma szerint alkotott ítéletet.

Az alatta lévő szám (47,1) azt mutatja, hogy ez a 112 az adott sornak 47,1 százalékát teszi ki, ugyanis összesen 238-an ítélték helytelennek mindkét mondatot (ami egyébként, miként a táblázat jobb felső szélén fel lett tüntetve, az összes adatközlőnek 37,9%-át jelenti), s a 238-nak a 112 a 47,1%-a.

Felülről a harmadik szám (40,4) azt mutatja, hogy a 277 férfi adatközlőnek a 112 norma szerint ítéelő férfi adatközlő a 40,4%-át teszi ki.

Végül a cella legalsó száma (17,8) azt jelenti, hogy az 1. táblázat kapcsán kifejtett módon kiválasztott 628 adatközlőnek a 112 norma szerint ítéelő férfi adatközlő a 17,8 százalékát jelenti.

A 2. táblázatból megtudhatjuk, hogy a férfiak 40,4%-a, a nőknek pedig csak 35,9%-a ítélte helytelennek mindkét mondatot. Levonható-e ebből az a következtetés, hogy – legalábbis ami a *-ba(n)* változót illeti – a férfiak gyakrabban ítélnék a normának megfelelően? Vajon elég-e a 4,5 százaléknyi különbség egy ilyen hipotézis elfogadásához? Mekkora a lehetősége annak, hogy újból elvégezve a kísérletet teljesen más eredményt kapunk? Nyilvánvaló, hogy ha jelen esetben mondjuk a férfiak kb. 60%-a (166 fő) és a nőknek mindössze 20%-a (70 fő) ítélte volna a norma szerint, nem sokáig haboznánk a következtetés levonásával, és magabiztosan állítanánk, hogy ez nem lehet a véletlen műve. Ha viszont csak 5 nőtől és 5 férfitől kérdeznénk meg, hogy helyesnek tartják-e mondatainkat, és közülük 3 férfi (= 60%) és 1 nő (= 20%) ítélne a normának megfelelően, megint csak kételyeink lennének, hogy eredményeink általánosíthatók-e.

E kételyek eloszlatása végett minden táblázat kapcsán elvégeztem a khi-négyzet statisztikai próbát, amely matematikai (statisztikai) módszerekkel képes kiszámítani azt, hogy egy táblázat formájában ábrázolható kísérleti eredményre milyen bizonyossággal támaszkodhatunk, más szóval mennyire lehetünk biztosak abban, hogy a kapott eredmény nem pusztán a véletlen műve-e. A khi-négyzet próba eredménye egy 0 és 1 közé eső, szignifikanciának nevezett és „p”-vel jelölt szám. Ez a szám mutatja bizonytalanságunk mértékét, ami a 2. táblázat esetében azt jelenti, hogy 20 százaléknál is több esélye van annak, hogy a férfiak és a nők ítéletalkotása között kapott különbség pusztán a véletlen műve, vagyis hogy még 80 százalékosan sem lehetünk biztosak abban, hogy e táblázat alapján bármit is állíthatnánk.

A társadalomtudományokban általában a $p > 0,05$ szignifikanciaszintet fogadják el, tehát azt tartják, hogy például egy ilyenfajta táblázatból csak akkor vonhatunk le következtetéseket, ha legalább 95 százalékgig bizonyosak vagyunk abban, hogy eredményünk nem a véletlen műve.

Intuitív várakozásainknak jól megfelel az, hogy nem tudunk kimutatni lényeges különbségeket a grammatikai ítéletalkotásban a nemek szerint. Meglepőnek tűnik viszont, hogy nincs összefüggés az adatközlők iskolázottsága és a monda-

tokról alkotott grammatikalitási ítéletek között (3. táblázat). Az iskolázottság nem mutat összefüggést az erősen stigmatizált *suksük-* és *szukszük-*ragozás elterjedtségével sem, I. Váradi Tamásnak és Kontra Miklósnak e kötetben közölt előadását a stigmatizált magyar kijelentő mód társadalmi disztribúciójáról (Váradi-Kontra 1989).

A kérdőív néhány kérdése az adatközlők nyelvi tudatosságának fokát próbálta felmérni. Megkérdezték az adatközlőktől, hogy hallgatják-e a rádió nyelv művelő műsorait, néznek-e a tévében nyelv művelő műsorokat, olvasnak-e nyelvészeti cikkeket, van-e otthon helyesírási vagy nyelvhelyességi kézikönyvük, kétnyelvű szótáruk, szinonimaszótárak stb. Miként várható volt, szignifikáns összefüggés mutatkozik a nyelvi tudatosság különböző indikátorai és a kérdéses mondatokról alkotott nyelvhelyességi ítéletek között. A 4. táblázatban a nyelvi indikátorok kapcsán kapott, egymásra nagyon hasonlító adatok, táblázatok közül azt ábrázoltam, hogy milyen összefüggés mutatkozik a helyesírási kézikönyv otthoni megléte/meg nem léte és a kérdéses mondatokról alkotott grammatikalitási ítéletek között.

4. táblázat
Ítéletalkotás és a nyelvi tudatosság egyik indikátora
(van-e otthon helyesírási kézikönyv?) közötti összefüggés

Hány fő % Sor % Oszlop % Teljes %	Van-e otthon helyesírási kézikönyv?		Összesen
	Nem	Igen	
„Helytelen” 1	32 13,4 16,1 5,2	206 86,6 48,9 33,2	238 38,4
„Helyes” 2	167 43,7 83,9 26,9	215 56,3 51,1 34,7	382 61,6
Összesen %	199 32,1	421 67,9	620 100,0

Szignifikancia a khi-négyzet próba alapján: $p < 0,0001$

A vizsgált mintában 199 embernek nincs otthon helyesírási szótára vagy kézikönyve. Közülük csak 32 fő, tehát 16,1%-uk ítélte helytelennek mindkét mondatot, és 167 fő (83,9%-uk) ítélte helyesnek az írott normának meg nem felelő alakokat tartalmazó mondatokat. Ezzel szemben azok, akiknek van otthon helyesírási kézikönyvük (421 fő), közel azonos arányban ítélték mindkét mon-

datot helytelennek vagy helyesnek. Ez azt jelenti, hogy ha valakinek nincs otthon ilyen jellegű könyve, akkor megjósolható, hogy nem fogja felismerni a normának meg nem felelő formákat, de ha van helyesírási kézikönyve, abból egyáltalán nem lehet arra következtetni, hogy fel fogja ismerni a nem norma szerinti alakokat. Hasonló képet kapunk, ha az adatközlők két csoportját (a norma szerint ítéldőket és a nem norma szerint ítéldőket) aszerint vizsgáljuk, hogy nézik-e a televízió nyelvi műsorait, hallgatják-e a rádió nyelvművelő műsorait, sőt akkor is, ha azt nézzük, hogy van-e otthon idegen nyelvi szótáruk. Úgy tűnik tehát, hogy a nyelvvel (anyanyelvvel vagy idegen nyelvvel) való foglalkozás valamilyen formája szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy adatközlőink meg tudják ítélni a mondatok írott nyelvi normának megfelelő, illetve nem megfelelő voltát (legalábbis ami a *-ba(n)* nyelvi változót illeti).

Összegezve:

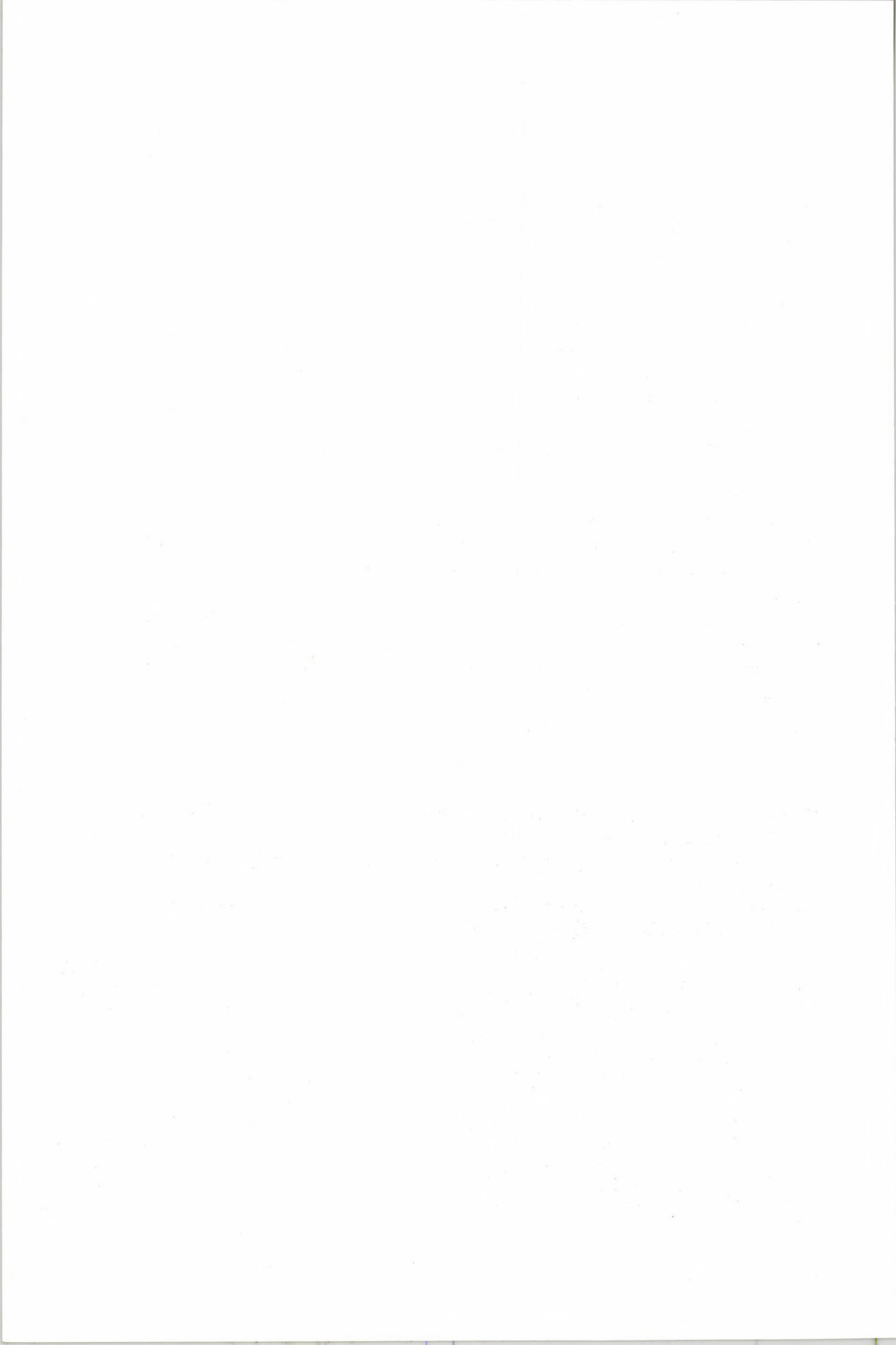
(i) Nem mutatkozott szignifikáns különbség a norma szerint ítéldők és a nem normának megfelelően ítéldők csoportjának nem, kor, iskolázottság vagy munkaköri beosztás szerinti összetételében.

(ii) Az aktív foglalkozás a nyelvi kérdésekkel, úgy tűnik, szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy a vizsgálatban részt vevő adatközlők meg tudják ítélni az illativusi, illetve az inessivusi ragok normának megfelelő/normától eltérő használatát.

Mindez felveti a kérdést: vajon létezik-e olyan jól körülírható társadalmi csoport ma Magyarországon, amelyről elmondhatnánk: ők a norma igazi hordozói, „mindenki róluk vegyen példát”. E kérdés megválaszolása további vizsgálatokat igényel.

IRODALOM

- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. I-II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980, 1985.
- A *TÁRKI V. felvétel dokumentumai*. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa, Bp. 1988. okt.
- Váradi-Kontra 1989 = Váradi Tamás-Kontra Miklós: A stigmatizált magyar kijelentő mód társadalmi disztribúciójáról. L. kötetünkben: 115-24

A SZAVAK INGADOZÓ TOLDALÉKOLÁSÁNAK ELŐREJELEZHETŐSÉGÉRŐL

LACZKÓ MÁRIA

1. BEVEZETÉS

Anyanyelvünk egyik jellemző sajátossága a magánhangzó-harmónia, amely szerint egy egyszerű szóban a magánhangzók vagy megegyeznek, vagy valamilyen tekintetben hasonló jellegűek. Következésképpen az eredeti magyar szóalakok vagy csak előlképzett, vagy csak hátulképzett magánhangzókat tartalmaznak. Ezért nyelvünkben fontos magánhangzó-törvényszerűség az illeszkedés, „az a hangtani jelenség, amelynek értelmében a szótőhöz járuló toldalékok magánhangzójának bizonyos tulajdonságait a tőszó (alapszó) valamelyik vagy összes magánhangzója befolyásolja” (Szépe 1958). E törvényszerűség morfológiai funkciót tölt be; segítségével meg tudjuk különböztetni az egyes szóelemeket. Szépe (Radloff nyomán) az illeszkedés alábbi típusait említi: 1. *teljes* illeszkedés – ekkor a toldalék magánhangzója a tőszó utolsó magánhangzójával teljesen azonossá válik; 2. *palato-veláris* illeszkedéskor a palatális hangrendű tő palatális toldalékot, a veláris hangrendű pedig velárisat vesz fel; 3. a *labiális* illeszkedés esetében a palato-veláris illeszkedésen kívül a toldalékok a magánhangzók ajakkerekítése szempontjából is „igazodnak” a tőhöz; 4. a *nyíltsági fok* szerinti illeszkedés, amely nem teljes illeszkedés esetén a palato-veláris, valamint a labiális illeszkedés velejárájaként lép fel (Szépe 1958). Magánhangzó-rendszerünkben azonban az *i*, *í*, *é* előlképzett magánhangzók, ill. az olyan *e*, amely *ë*-zők ejtésében zárt *ë*-nek hangzik, előfordul hátulképzettekkel is, s ez kissé megbontja a toldalék illeszkedésében érvényesülő szabályszerűséget. Így az említett magánhangzókat tartalmazó vegyes hangrendű szavaink illeszkedése problematikus, a mind elől-, mind hátulképzett magánhangzókat tartalmazó tövek toldalékolása a bennük levő magánhangzóktól függően különbözőképp alakulhat. Különösen a vegyes hangrendű kölcsönszavak (jövevény-, ill. idegen szavak) illeszkedésében gyakori az ingadozás, azaz mind előlképzett, mind hátulképzett magánhangzójú toldalékot kaphatnak (pl. *fotelban* – *fotelben*; *pozitívan* – *pozitíven*; *konkrétnak* – *konkrétnek*).

A jelenséget a szakirodalomban az említett előlképzett magánhangzóknak (*i*, *í*, *é*, *e*) az illeszkedésben betöltött sajátos viselkedésével magyarázzák: semleges, az illeszkedés szempontjából közömbösen viselkedő magánhangzóknak tartják őket. Szabó Sándor – Csapodira hivatkozva – ezen az alapon írhatta, hogy „nyelvünkben nincsenek is vegyes hangú szók, s ezt az is bizonyítaná, hogy vannak olyan szavaink, amelyekben csak az említett előlképzett magánhangzók találhatók,

mégis mély hangú ragozásuk és képzésük” (Szabó 1912). Veláris toldalékot kap például az *i, í* tőhangzós *ír* (*írok, írás*), *sír* (*sírok*), az *é* tőhangzós *héj, héjak* stb., továbbá az egyetlen *e* hangot tartalmazó, két szótagú *derék* (*dereka, derekú*) főnevünk (vö. NymKk. II, 78).

Az *e*-vel kapcsolatosan megoszlanak a vélemények. Néhányan, pl. Vago, Jensen neutrálisnak, az illeszkedés szempontjából közömbösen viselkedő magánhangzónak, mások pl. Ringen, Szépe az illeszkedésben részt vevő, harmonikus, s megint mások kevert magánhangzónak vélik. Újabban, 1986-ban, majd 1988-ban Kontra és Ringen végeztek kísérletes vizsgálatokat a magyar magánhangzó-harmóniára vonatkozóan. Az írásbeli vizsgálat során adatközlőknek (középiskolásoknak és egyetemistáknak) egy előre összeállított kérdőívben a vizsgált szavak szótári alakjaihoz kellett a megfelelő esetragot kiválasztaniuk. A kérdőívben részben olyan vegyes hangrendű, idegen eredetű szavak szerepeltek, amelyeknek utolsó szótagja előlképzett, felső nyelvvállású magánhangzókat (*i, í*), továbbá középső nyelvvállású *é* magánhangzót tartalmazott (pl. *produktív, ankét*), az idegen eredetű szavak másik csoportjánál pedig a végső magánhangzó az előlképzett, alsó nyelvvállású *e* volt (pl. *sláger*). Vizsgálati eredményeik alapján (adatközlők nagy része azon tövekhez, amelyeknek végső magánhangzója az *e* volt, az előlképzett magánhangzós toldalékot választotta) az *e*-t inkább harmonikus magánhangzónak ítélték (Kontra–Ringen 1987; uők 1989).

Eredményeik alapján felvetették azt, hogy a szavak ingadozó toldalékolását esetleg befolyásolja az a mondat (kontextus), amelyben előfordulnak. A morféimák esetében van-e hatása annak a főleg pszicholingvisztikai tényezőnek, hogy egy megelőző nyelvi elem vagy pozitív, vagy negatív módon előre jelzi az őt követő nyelvi elem viselkedését.

Úgy vélem, az írásos vizsgálat alapján nyert adatok a kontextus hatásának megítélésében csak részleges magyarázatot adhatnak. Viszonylag kevés információval szolgálnak például arról, milyen körülmények között döntöttek az adatközlők az adott toldalékról (pl. azonnal vagy némi bizonytalanság, habozás után választották-e azt), vagy kevésbé ismerhetjük meg az eredeti válaszukhoz képest javított válaszukat, a feladattal kapcsolatos esetleges nyelvi kommentárjaikat. Kérdés, hogy vajon az írásbeli vizsgálatához viszonyítva egy szóbeli (magnetofonra rögzített), ún. elicitációs vizsgálatban – amikor a vizsgálandó szó megelőzi egy, a várt toldalék valamely változatát tartalmazó szó – számolnunk kell-e és milyen mértékben a kontextus hatásával. Másrészt és ezzel összefüggésben hogyan értékelendők a döntés körülményei a toldalék előre jelezhetőségében.

2. ANYAG ÉS MÓDSZER

A kérdések megválaszolását a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú két változatában szereplő produkciós tesztfeladatok alapján kísérlem meg. (A módszerre vö. Kontra Miklós: Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. Első és második válto-

zat. Kézirat.) A két változat az említett nyelvi feladatokat tekintve megegyezett; eltérés a vizsgált minta összetételében és nagyságrendjében mutatkozott. Az 1. változatban 50 adatközlő szerepelt, ők szociológiai szempontból 5 társadalmi csoportba (tanár, egyetemista, bolti eladó, munkás és szakmunkástanuló) sorolhatók be. A 2. változatban a 250-es mintából 75 fő (a legkülönbözőbb iskolai végzettségűek és foglalkozásúak) adatát dolgoztam fel. Vizsgálatomban így összesen 125 adatközlő szerepelt, az elemzett minta – a fentiek alapján – szociológiai szempontból heterogénnek mondható.

A kísérletben részt vevők feladata az volt, hogy adott mondatba a szótári alakban megadott szót a megfelelő formában beilleszték, majd a kapott mondatot felolvassák. (Pl.: *Farmerben/farmerban* járni nem olyan föltűnő, mint szmokingban.) A tesztfeladatokban két ingadozó toldalékolású szó (*férfi* és *farmer*) szerepelt, mindegyik három különböző kontextusban.

1. Semleges kontextus: a vizsgálandó szót a megfelelő alakban be kellett illeszteni a mondatba, a tesztszót nem előzte meg olyan szó, amelynek toldaléka indukálhatta volna a várt toldalék valamely változatát. A tesztszó egyúttal a mondat kezdő szavát is jelentette, pl.: ... járni nem olyan föltűnő, mint szmokingban. (*farmer*), és ... lenni a mai rendszerben is előnyösebb, mint nőnek lenni. (*férfi*).

2. Palatális kontextus: a vizsgálandó szót palatális toldalékolású szó előzte meg. Pl.: Ebben a ... jól nézel ki. (*farmer*), ill. Ennek a ... elveszett az erdőben a pénze. (*férfi*)

3. Veláris kontextus: a vizsgálandó szó előtt veláris toldalékolású szó volt található. Pl.: Abban a ... nem mehetsz színházba. (*farmer*), és Annak a ... nincs ma szerencséje. (*férfi*). A három kontextus két esetragban (inessivusi és dativusi) vizsgálja a magánhangzó-harmónia törvényszerűségét.

3. EREDMÉNYEK

A 125 adatközlő összesen 750 válaszból mindössze 3 volt értékelhetetlen (ők zéró választ adtak, vagyis toldalékváltozat nélkül helyettesítették a mondatba a vizsgált szóalakot, s válaszukat később sem javították). A toldalékok előfordulási arányainak százalékos megoszlása kontextusonként az alábbi táblázatban látható.

A táblázatban jól látható, hogy az adatközlők mindkét tesztszó esetén átlagosan nagyobb százalékos arányban választják a veláris toldalékot, mint a palatálisat. Például a *farmer* szó esetén a mély toldalékot 53,6%-ban, míg a magasat 46,4%-ban használták. A semleges kontextusokban szintén a veláris toldalék dominált (a *farmer* esetében 58,9%, míg a *férfi* szónál 56,4% a választás aránya). Ugyanakkor a semleges kontextushoz – mint kontrollhelyezethez – viszonyítva a palatális és a veláris kontextusok százalékos eredményei is mindig magasabbak voltak (1. tábl.). A két szó azonban eltérő módon viselkedett, amit a szavak szignifikanciavizsgálata mutat. A százalékos értékek különbségei csak a *farmer* szó esetében bizonyultak statisztikailag szignifikánsnak ($p < 0,002$).

1. táblázat
A toldalékok előfordulási arányainak %-os megoszlása kontextusonként

kontextus	<i>farmer</i>		<i>férfi</i>	
	-ben	-ban	-nek	-nak
semleges	48,1	58,9	43,5	56,5
palatális	58,9	41,1	51,2	48,8
veláris	39,2	60,8	42,4	57,6
Össz. átl.	46,4	53,6	45,7	54,3

A kapott eredményeket összehasonlítottam Kontra és Ringen írásbeli vizsgálataiból nyert adataival. Ebből a szempontból a *férfi*, valamint az általam vizsgált *farmer* szót a szótagszám és a hangrend szempontjából leginkább megközelítő *sláger* szó százalékos eredményeit vettem össze. Az eredményeket a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat
Kontra és Ringen írásbeli vizsgálati eredményei
(%-os előfordulás, kontextusonként)

kontextus	<i>sláger</i>		<i>férfi</i>	
	-ben	-ban	-ben	-ban
semleges	93,1	6,9	54,2	45,8
palatális	96,6	3,4	67,8	32,2
veláris	70,2	29,8	37,9	62,1
Össz. átl.	86,6	13,4	53,3	46,7

Adataim alapján a palatális magánhangzókat tartalmazó *férfi* kevésbé volt kontextusérzékeny, szemben a palatális és veláris magánhangzókból álló *farmer* szóval. Ugyanakkor Kontra és Ringen úgy találták, hogy a *férfi* szó érzékenyebben reagál a kontextusra, mint a *sláger* szó. Vizsgálataik során a *férfi* szó kontextusérzékenységre – egyik lehetséges okként – a nevezett szó gyakoriságát említik, azon pszichológiai elméleteket felhasználva, melyek szerint „a magas gyakoriság a kivételek hozzáférését (előhívását) megkönnyíti” (Kontra–Ringen 1987). Vajon miért viselkedik másképpen ez a gyakori szó (*férfi*) a szóbeli megnyilatkozások alkalmával? A gyakoriságon túl minden bizonnyal tekintetbe kell vennünk azt a tényt is, hogy a *férfi* szó toldalékváltozatai más természetűek,

mint a másik két szó esetén, hiszen a nyelvtörténeti adatok szerint a *férfi* főnév nyelvünk történetének régebbi korszakában vegyes hangrendű volt (*férfiú*), s veláris *i* hangot tartalmazott, később pedig a szó utolsó magánhangzója „leko-pott”. Hasonlítsuk össze a kétféle vizsgálat eredményeit a semleges kontextusokban (l. 1. és 2. tábl.)! A szóbeli vizsgálatban a veláris, míg az írásbeli vizsgálat során a palatális toldalékok voltak túlsúlyban, bár a különbség egyik esetben sem szignifikáns.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a megelőző kontextusnak csak részlegesen van hatása a hallgató nyelvi viselkedésére; az a tény, hogy a veláris kontextus a veláris, a palatális pedig a palatális toldalék választását növeli meg, nem kizárólagos érvényű.

A szavak ingadozó toldalékolásakor a NymKk. a mély toldalék használatát javasolja, abból a megfontolásból, hogy ezzel nyelvünknek régi hajlamát követjük, hiszen sok szavunkban ilyenkor mély hangrendűséget találunk (vö. NymKk. II, 77–8). Továbbá a veláris toldalékok használatának magas arányával kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy az ingadozó toldalékolású szavakban – főleg az élőbeszédben – a kontextuson kívül a nyelvi egyszerűsége, gazdaságosságra való törekvés milyen szerepet játszik. Az adatok alapján feltételezhető, hogy döntési helyzetben (hasonlóan a gyermeknyelvi vizsgálati eredményekhez, vö. Büky–Gósy 1988; Gósy 1989) az adatközlők nyelvi teljesítményében jelentősen érezteti hatását az az artikulációs körülmény, hogy általában egy mély magánhangzós toldalékot könnyebb megvalósítani, mint egy magas magánhangzósat, hiszen a nyelvállás miatt a szájüreg növekedésével a nyelv is szabadabban mozoghat. Ha a nevezett szó fonetikailag nehezen realizálható hangkapcsolatokat is tartalmaz – mint esetünkben a *férfi* szó *rf* hangkapcsolata –, a jelenség minden bizonnyal még valószínűbb.

Mindezt az adatközlők ismételt válaszainak aránya is alátámasztja. A szóbeli produkció során a kísérleti személyek egy része bizonytalan volt a toldalék megválasztásában, annak magas és mély változata között ingadozott, s így az először kimondott toldalékváltozatot valamilyen formában javította. Az adatközlők első és a végsőként ismételt válasza alapján vizsgáltam, hogy az ismétlések hogyan befolyásolják a toldalék választását. Az eredményeket a 3. táblázatban közlöm.

3. táblázat
18 eltérően javított válasz megoszlása kontextusonként

kontextus	<i>farmer</i>	<i>férfi</i>
semleges	–	2 nak-nek
palatális	2 ben-ban	3 nak-nek
	1 ban-ban	1 nek-nak
veláris	2 ben-ban	7 nek-nak

Az ismételt válaszok aránya csekély, mindössze 33 (ez az összes válasz 4,4%-a), közülük csak 18 esetben (2,4%) tér el az adatközlők első és utolsó válasza, s az ismétlések sem egy irányba hatnak. (L. 3. tábl.) Legtöbbször (de ez is csak 7 főnél) a *férfi* szónál ismételték a veláris kontextusban, s ez esetben mindannyian egy irányba, a palatális toldalékot velárisra javították. Ez valamelyest erősítheti a kontextusnak a toldalék választására gyakorolt hatását, azonban az ismétlések csekély száma és kevésbé rendszerszerű elrendeződése, valamint a nevezett szónál (*férfi*) a palatális kontextusban elhanyagolható javítási arány szerint a jelenség inkább a veláris toldaléknak az említett fonetikai megvalósulásával mutathat összefüggést. (Ugyanakkor a jelenség valószínűsíthetően a korábban jelzett nyelvtörténeti ténnyel is kapcsolatba hozható.)

A szóbeli produkciós vizsgálatban az adatközlők válaszadását, az esetek nagy részében a feltételezésnek megfelelően, szünet előzte meg. Ennek alapján a szünettel adott és a szünet nélkül adott válaszok aránya jelentősen eltért egymástól. A *farmer* szó esetében 101 (80,8%), a *férfi*-nél pedig 111 fő (88,8) tartott szünetet az adott toldalékos szó kiejtése előtt. Ugyanezen főneveket szünet nélkül 24 (19,2%), ill. 14 adatközlő (11,2%) mondta ki. Vizsgáltam, hogy a szünettartás hogyan befolyásolhatja a toldalék választását, s ennek alapján a mondatok hangos felolvasása előtti, a tesztszó kimondása előtti, a tesztszó ragja előtti, továbbá a tesztszó utáni szüneteket vettem figyelembe. Az eredmények a következő táblázatban kísérhetők figyelemmel.

4. táblázat
A szünet előfordulási helyeinek száma kontextusonként

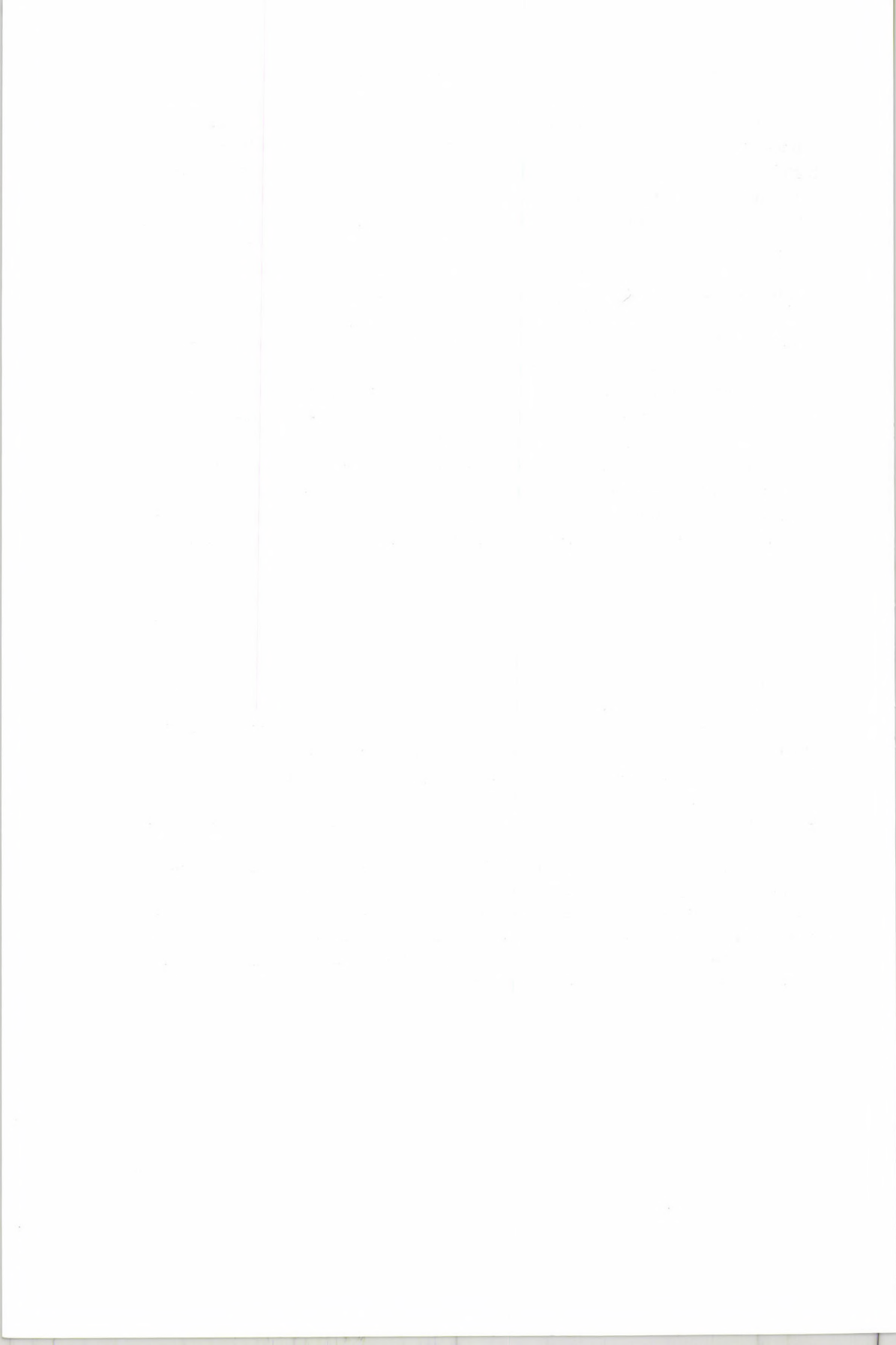
kontextus	mondatkezdés előtt	<i>farmer</i>		
		tesztszó előtt	tesztszó ragja előtt	tesztszó után
semleges	117		8	17
palatális	77	21	8	24
veláris	106	15	11	24
kontextus	mondatkezdés előtt	<i>férfi</i>		
		tesztszó előtt	tesztszó ragja előtt	tesztszó után
semleges	115		5	8
palatális	102	13	4	29
veláris	111	21	4	34

(A semleges kontextusban a mondat kezdése és a tesztszó kimondása előtti szünetek nem határolhatók el egyértelműen, ezért együtt számítottam őket.) A legtöbb szünet – a vártnak megfelelően – a mondatok kezdése előtt volt tapasztalható, ami jól tükrözi az adatközlők feladatmegoldási stratégiáját. A hangos felolvasás előtt a legtöbbször magukban végigolvassák a mondatot, ekkor azonban a toldalékon való gondolkodás – ami szintén lehet a szünettartás oka – alig különíthető el. Feltételeztem, hogy ha a tesztszó ragja előtt (sőt a tesztszó előtt is) megnövekszik a szünetek aránya az egyes kontextusokban, akkor az az adatközlők tudatos választásával, ill. a kontextus hatásával függhet össze. A feltételezés nem igazolódott be, a tesztszó ragja előtt nagyon csekély a szünetek előfordulása (a legtöbb, 11, a *farmer* szó esetén), s a tesztszó előtt is mindig kevesebb, mint a tesztszó után. A tesztszó utáni szüneteket – a vizsgálati eredmények szerint – az adatközlők a feladattal kapcsolatos nyelvi kommentárjaik elmondására vagy eredeti válaszuk ismétlésére, javítására használják.

Az adatok alapján – amelyek relevánsnak tekinthetők, hiszen az adott nyelv-közösséget több szociológiai szempontból reprezentálják – elmondható, hogy a toldalék előre jelezhetősége több tényező függvénye, s ezért vizsgálatokor a spontán szóbeli megnyilatkozások elemzései még pontosabb információkkal szolgálhatnak.

IRODALOM

- Büky-Gósy 1988 = Büky Béla-Gósy Mária: A beszédhangok gyakorisága első osztályos gyermekek spontán beszédében. *Nyr.* 112: 440–7
- Gósy 1989 = Gósy Mária: Vowel harmony in children's speech. *Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica*, Heft 8. Herausgegeben von W. Veenker, Hamburg. 49–54
- Kontra: BuSZI = Kontra Miklós: *Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*. Kézirat.
- Kontra-Ringen 1987 = Kontra, M.–Ringen, C.: Hungarian vowel harmony: the evidence from loanwords. *UAJb.* 58: 1–14
- Kontra-Ringen 1989 = Kontra, M.–Ringen, C.: Hungarian neutral vowels. *Lingua* 78: 181–91
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. Bp. 1980, 1985.
- Szabó 1912 = Szabó Sándor: A vegyeshangúság. *Nyr.* 41: 201–8
- Szépe 1958 = Szépe György: Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. In: *Magyar hangtani dolgozatok*. Szerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Bp. 105–29 (Nyelvtudományi Értekezések 17. sz.)

A FELSZÓLÍTÓ MÓD EGYES SZÁM 2. SZEMÉLYŰ RÖVID ÉS HOSSZÚ ALAKJAINAK HASZNÁLATÁRÓL

THIMAR MÁRTA

„... elkerülhetetlen, hogy te nekem hatszáz pengő
forintot *adj*, vagy *adjál*, amint neked tetszik”

– írta Petőfi Sándor majd másfél évszázada. Szavai jól illusztrálják azt a jelen-
séget, amivel – mai nyelvhasználatunkra vonatkozóan – az alábbiakban foglalko-
zunk, tudniillik azzal, hogy mind a határozott, mind a határozatlan – azaz a
tárgyas és az alanyi – ragozásban a felszólító mód E/2. személyének kétféle
igealakja van.

A szabályos alanyi iktelen ragozás egyes szám 2. személyű felszólító módú
rövid alakja – hogy eredeti példánknál maradjunk –, az *adj* mellett használatos a
hosszú *adjál* alak is. Ez utóbbiban az *-l* az ikes igék felszólító módú paradig-
májából származik (*igyon*, ***igyál***, *igyék*). Látható, hogy az ikes és az iktelen
ragozás szabályos elkülönülése a felszólító módban sem érvényesül tökéletesen –
mint ahogy a kijelentő módban is tapasztalható az ingadozás –, hiszen egyrészt az
iktelen igéket is használjuk az eredetileg ikes *-l* raggal, másrészt az ikes igék sem
kapják meg mindig az *-l* ragot (*aludj*, *törődj*).

A tárgyas ragozás esetében pedig a következő a helyzet: a módjeles és *-d*
személyragos változat – *adjad* – mellett él a módjel nélküli pusztán *-d* személy-
ragos *add* változat.

A nyelvtanírói hagyományban és a nyelvhelyességi kézikönyvben ezeknek a
kettősségeknek igen sokféle magyarázatával találkozunk.

Időrendben visszafelé haladva nézzünk meg néhányat közülük:

A Nyelvművelő kézikönyvben Kovalovszky Miklós az alanyi ragozásra
vonatkozóan a következőket írja: „A két alakváltozat közt a használat jelentés-
megoszlást, ill. árnyalati különbséget fejlesztett ki: a népies vagy közvetlenebb
hangú beszédben a *rövid alakok* határozottabb, keményebb *parancsot*, a *hosszab-
bak* enyhébb felszólítást vagy *kérést* fejeznek ki.” (Itt és később az idézetek
kiemeléseai tőlem valók.)

A tárgyas ragozást illetően „a határozottabb, ill. az enyhébb felszólítás”
különbségről szól (NymKk. I, 618).

Lőrincze Lajos Nyelvőrségen (1968) című kötetében Nézz vagy nézzél? címen
foglalkozik e kérdéssel, nyelvművelő babonának tekintve mindazokat a nézeteket,
melyek szerint a hosszabb forma pestiesség, nyelvjárási forma vagy németesség.
Mindkét ragozási rendszerben a rövidebb alakot erőteljesebb, szigorúbb parancs-
nak, a hosszabbat enyhébb felszólításnak, kérésnek tekintik.

A magyar nyelv története című kézikönyvben további szempontok is feltűnnek. Az alanyi ragozás esetében az alakpárok közti jelentésmegoszlás az előbbiekhez hasonlóan a parancs és a kérés közti különbségtételt szolgálja. A tárgyias ragozás esetében azonban „a rövidebb alakkal egy ezután kezdődő cselekvésre való nyomatékos felszólítást fejeznek ki, ... a hosszabb alakkal egy tartósabb, már folyamatban levő cselekvés folytatására irányuló óhajt” (Bárczi–Benkő–Berár 1967: 414). A fenti megkülönböztetések egyes nyelvjárásokra értendők. Ezzel egybevágó magyarázatokat olvashatunk Horger (1934) művében is.

A MMNyR-ben (I, 506) Tompa József úgy vélekedik, hogy az ikes és iktelen ragozás különbsége a hagyományos költői nyelvben megvan, de a nem túl igényes nyelvhasználatban az alakok keverednek, s – idézem – „Az *-ál ~ -él* rag újabban olykor kevésbé kemény parancsot jelez, és családiasabb hangulatú, főképp iktelen igen: ... *sírjál, könnyezél...*”

A korai nyelvtanok tanúsága szerint a felszólító mód egyes szám 2. személyének rövid s hosszú alakjai vagylagosan, mindenfajta funkciókülönbség nélkül éltek egymás mellett. A rövid és a hosszú alak közti megkülönböztetés a tárgyias ragozásban kezdődik, már Szenczi Molnár Albertnél, s ettől kezdve végigvonul nyelvtanainkon. Az alanyi ragozásban az iktelen igék alakjai következetesen rövid, az ikes (ill. szenvedő) igék alakjai pedig következetesen hosszú formában szerepelnek. Úgy tűnik, hogy Verseghy Ferenc írja le először az alanyi (ikes és iktelen), valamint a tárgyias ragozáson belül a rövidebb és a hosszabb alakok következetes megkülönböztetését, de funkcióról nem szól.

Hogy a rövidebb és hosszabb alakoknak mikor és ki tulajdonít először jelentéskülönbséget – erre a kérdésre teljes bizonyossággal válaszolni nem tudunk. Nyomozásunk mai állása szerint Simonyi Zsigmond próbál elsőként magyarázatot adni, mégpedig a következőképpen: „különb a második személyű *takarodj*-féle alakok elterjedését elősegíthette az az általános törekvés, hogy az egyenes parancsot a legtöbb nyelv azzal teszi hathatósabbá, hogy rövid, személyrag nélküli alakot használ ... a *mondjál*-félét majdnem mindenütt hallani, noha mindenütt ritkébbak a rövid *mondj*-féléknél” (Simonyi 1889: 249).

A magyarázatok sokszínűségéhez, tarkaságához nem férhet kétség. Az eddig elhangzottakból kitűnik, hogy a rövid és hosszú alakok használatának különözöségét legáltalánosabban azzal magyarázták, hogy parancs vagy kérés fogalmazódik meg bennük. Hogy ezt az álláspontot a mai nyelvhasználat mennyiben támasztja alá vagy cáfolja, a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú második változata (1987) e körbe tartozó tesztjeinek anyagán vizsgáltuk meg. Ezek a tesztek mondatkiegészítési, úgynevezett produktív tesztek. Az adatközlőnek a tesztkártyán szótári alakban megadott igéket kellett a kártyán látható mondat kipontozott helyére beilleszteni. Természetesen az azonos jelenséget vizsgáló kártyák nem egymás után, hanem más kártyák közé vegyítve kerültek sorra. A teszt-kártyán a következő, az *eszik*, a *megy* és a *csinál* igével alkotott hiányos mondatok szerepeltek:

- 1/a meg szépen a levest! – mondta Kati kislányának.
1/b meg rögtön a főzeléket! – mondta a tanító a napközis menzán egy fiúnak.
2/a Te is egy kicsit odébb, ha tudsz!
2/b innen! – kiáltotta Balázska a közelgő farkaskutyának.
3. Anna, te se semmit holnapig!

A mondatpárok beszédhelyzeteket szándékoztak modellálni, amelyekben a kérő, ill. a parancsjelleget különböző nyelvi eszközök (*szépen, rögtön, ha tudsz, kiált*) sugallták az adatközlők számára. Némileg kilóg a sorból a *csinál* igével alkotott mondat, amelyben semmi sem jelzi, hogy kérésről vagy parancsról van-e szó.

Ezek után lássuk, hogy az ötven adatközlő – társadalmi megoszlás szerint 10–10 tanár, egyetemista, eladó, munkás és szakmunkástanuló – 5–5 válaszból, tehát összesen 250 válaszból milyen eredmények születtek.

Az 50 adatközlőből 37 adatközlő minden válaszában az egyes szám 2. személyű felszólító módú ige rövid alakja szerepelt. A fennmaradó 13 adatközlő közül négynek valamelyik válasza értékelhetetlen volt – ez annyit jelent, hogy háromszori visszakérdezésre sem adta a várt válaszok valamelyikét, ugyanakkor az értékelhető válaszok mindegyikében a rövid alakot választotta. Végeredményképpen 9 olyan adatközlővel találkoztunk, akik legalább egyszer a felszólító mód hosszú alakját használták, s e 9-ből mindössze ketten használták kétszer a hosszú alakot. Nézzük meg, hogy az egyes mondatokban milyen válaszok születtek:

Az 1/a mondatban a kérő jelleg ellenére egyetlenegyszer sem szerepelt a hosszú alak.

Az 1/b mondatban a parancsszerűség ellenére kétszer kaptunk hosszú alakú változatot.

A 2/a mondatban viszont a kérő jelleg némileg igazolódni látszott, de itt is csak 5-ször kaptunk hosszú alakú választ.

A 2/b parancsszerű mondatban rövid alakú válaszok érkeztek.

A harmadik mondatra 4 hosszú alakú választ kaptunk.

A fentiekből kiderül, hogy (1) ebben a vizsgálatban az adatközlők négyötöde egyáltalán nem használta a hosszabb alakot; (2) a rövid és a hosszú alak használatában nem tapasztalható semmiféle szabályszerűség. Tehát funkció nélküli nagyfokú gyakoriságbeli eltérést tapasztaltunk, vagyis a papírforma nem igazolódt be.

Ha a kapott eredményeket társadalmi csoportokra bontjuk le, megfigyelhetjük, hogy a tanárok és az egyetemisták közül senki sem használta a kétféle alakot. A két alakot használók az eladók, a munkások és a szakmunkástanulók közül kerültek ki. Pontosan két eladó, két munkás és hat szakmunkástanuló élt a hosszú formával, s e 6-ból kettő két alkalommal is. Ne feledjük, 10 szakmunkástanuló volt a megkérdezettek között! Mindezt azért is indokolt kiemelni, mert a BuSzi 2. vál-

tozata alapján készült résztanulmányok egyike – nevezetesen: Horváth–Reményi: Az ikes ragozásról című cikke – is rámutat arra, hogy a szakmunkástanulók nyelvhasználata az adott kérdésben jellemző módon eltér az interjúban részt vevő egyéb társadalmi csoportok nyelvhasználatától.

A BuSzi 2. változata alapján a következő megállapításokra jutottunk:

1. Ha a megkérdezettek számát nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy a nyelv kínálta mindkét változattal a megkérdezetteknek mindössze 1/5-e, pontosan 18%-a élt.

Ha viszont az összes adatot vesszük figyelembe, azt látjuk, hogy a hosszabb forma csak a válaszok 4,4%-ában fordul elő.

2. A hosszabb alakok használatát a magasabb iskolai végzettségűek – a tanárok és az egyetemisták – kerülték.

3. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek nyelvhasználatában él – éldegél – a felszólító mód egyes szám 2. személyének rövid alakja mellett a hosszú is.

Hogy miért van ez így, erre biztos, megnyugtató választ adni nem tudunk.

Ha eddigi adataink alapján elfogadjuk azt, hogy a rövid és a hosszú alak használatának nincs funkcionális különbsége (márpedig vizsgálatunk jelenlegi állása alapján ezt el kell fogadnunk), akkor – bár kissé húzódozva az ítéletalkotástól – az a magyarázat is kézenfekvőnek látszik, hogy azok, akik kerülnek a kettős formát, azért teszik, mert alacsonyabb nyelvi rétegbe tartozónak ítélik a hosszabb alakot. Emellett azonban fontolóra kell venni azt is, hogy az igező hosszúsága s ezzel összefüggésben a nyelvi ökonómia mennyiben befolyásolhatja az alakhasználatot, nem is szólva a spontán, összefüggő beszéd adta helyzetekről. Az itt felvetett kérdések egyben meghatározzák a kutatás lehetséges további irányát is.

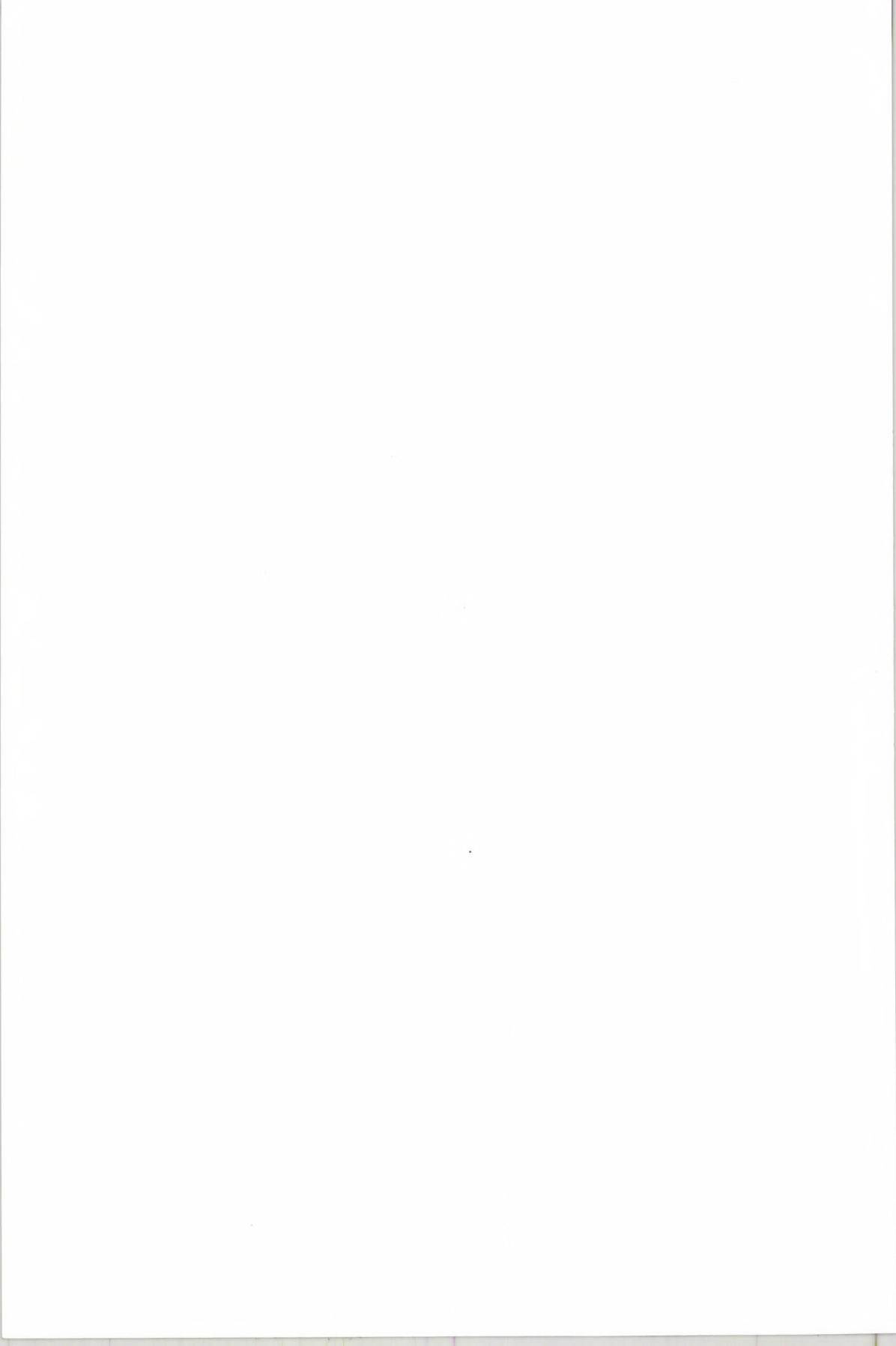
Amíg azonban nem zárulnak le ezek a vizsgálatok, a rövid és a hosszú alak használatáról csak azt mondhatjuk, amit Petőfi a bevezetőben idézett levélrészletben: „*adj, vagy adjál, amint neked tetszik.*”

IRODALOM

- Bárczi–Benkő–Berrár 1967 = Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Szerk. Benkő Loránd. Tankönyvkiadó, Bp.
- BuSzi = Kontra Miklós: *Budapesti szociolingvisztikai Interjú*. Kézirat. 1987.
- Horger 1934 = Horger Antal: *A magyar nyelvjárások*. Kókai, Bp.
- Lőrincze 1968 = Lőrincze Lajos: *Nyelvőrségen*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MMNyR = *A mai magyar nyelv rendszere*. I–II. Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961–1962, 1970².
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980, 1985.
- Simonyi 1889 = Simonyi Zsigmond: *A magyar nyelv a művelt közönségnek*. I–II. Révai, Bp.

IV.

NORMA ÉS ANYANYELVI NEVELÉS

NORMA ÉS ANYANYELVI NEVELÉS

SZENDE ALADÁR

A norma kérdése akkor válik pedagógiai problémává, amikor a gyermek mint ösztönösen beszélő ember szembekerül vele. Életének ez az a pillanata, amikor tudatára ébred a világ megismerése őt élete végéig elkísérő lehetőségének.

Hogy a beszélés társadalmilag kötött normatívák jegyében történik, arról a gyermek sokszor érzelmi konfliktusok átélésével szerez tapasztalatokat. Beszédés példát vehetünk olyan családi változásból, amikor a gyermek valamely szűkebb vagy tágabb nyelvközösségből egy másikba, egy regionálisan karakteresbe kerül.

Gyermekkoromat Baranyában töltöttem, ahol a szülők regionális megszólítása *anyika*, *apika*. Tízéves voltam, amikor családom Pest megye északi részébe költözött, ahol – a falu honorációrakörében – az *anyuka*, *apuka* járja. A változással járó átváltás bennem a beszédmagatartás zavarát idézte elő: más családokkal folytatott beszélgetésben az *u-s* formát, saját családomban az *i-s* formát használtam. A küzdelem a kettő között mindannyiszor feszélyeztette tett, valahányszor ki kellett mondanom a megszólító vagy említő szót. Kommunikációs zavaromban hol így, hol úgy mondtam, később inkább sehogy sem, amivel nemegyszer a tiszteletlenség vádját vontam magamra, hiszen az *ő* névmási említés illetlenségnek minősült volna. Irigyeltem paraszt játszó társaimat és iskolatársaimat, akik *édesanyám*-nak, *édesapám*-nak szólították szüleiket.

Az *anyika* – *anyuka* problémáját mélyen átéltem. Soha senkivel erről nem beszéltem, így „autonóm” személyiségem magára maradt. Pedig a különbséget az *i-s* meg az *u-s* változat hangulata között átéltem. Az előbbit játszinak éreztem, az utóbbit komolynak, igazolva a hanghatások változatainak érvényét. Az *i-s* alakot kezdtem gyerekesnek érezni, s – öntudatos kamasznak megérve – átpártoltam az *u-s*ra, erre a mély zengésű magánhangzóra. (Implicit módon tehát tanultam egyet-mást a hangszimbolikából.)

Később aztán – nevelővé nevelődve – megtudtam, hogy a beszéd oppozíciós jelenségei a normatudat kialakulásának forrásai, legtöbbször – szerencsére – nem ennyire konfliktusos erővel. Mert magamnak is egyszerűbb, könnyebb volt tudomásul vennem, hogy amit Baranyában *szappany*-nak hallottam és mondtam, azt később *szappan*-nak fogadtam el, s ma az *ny-es* formát – nyilván az erős palatalizáltságú szóvég miatt – kevésbé finom hangalaknak érzékelem, ehhez képest a *szappan* arisztokratikus ízléssel alakított képződményként hatott rám, s kezdtem lenézni a „teltszájú” *szappany*-t, amikor az új környezet a váltást elősegítette.

Amit példáimmal mondani kívántam, csak annyi, hogy a gyermek érzékletességében veszi észre a különbséget. Magyarázatot azonban nem talál rá, enélkül alkalmazkodik környezetének nyelvhasználatához. Ma már tudom, hogy a régi-

ségben élt a *szappany* forma, máskülönben nem hívnának némelyeket *Szappanyos*-nak. A két különböző hangalak történeti léte, mai köznyelvi, általánosan használt *n*-es formája példa a változatok harcára, a normatív minősítésért vívott küzdelemre. Nyilvánvaló, hogy a nyelvi tudat forrása a történetiségből is fakad. Ezért volt nevezetes változása a tantervnek az (is), hogy a nyelvtörténetet bevonta a tanulmányok rendjébe, persze csupán vázlatos témarendben, csupán érintőlegesen az általános iskola felső osztályaiban, némi rendszerességgel a középiskola utolsó évfolyamán, itt azonban már a jelenre állítva be az irányzékot, s azt vallva, hogy a mai nyelvművelés a történeti múlt meghosszabbítása, a normativitásra irányuló célzattal.

Más aspektusból érinti a kérdést az úgynevezett gyermeknyelvi szavak vallomása. A legfiatalabb korosztály, a csecsemők megnyilatkozásai nem nevezhetők valódi szavaknak. Reagálásaik hallható hangbenyomásaiból minden bizonnyal a szülők csinálnak valódi szavakat. Saját kisgyermekkoromnak kedvenc szava volt a *bumbala*. Jól emlékszem ennek a szónak a hangalakjára: az írás pontosan tükrözi, de azt, hogy miképpen lett ilyenné, nem tudom. Csak feltezem, hogy valamilyen spontán, alaktalan hangadás lehetett a magja, amikor megláttam magam előtt az asztalon a süteből frissen kikerült burgonyahalmzat, amelyből egy darab kerülhetett az én tányéromra is, s amelynek alakját látván, illatát élvezvén a *b*, az *m* és az *l* valamilyen redukált változatát hallathattam tiszta és ártatlan örömeiben, esetleg valamilyen, meg nem határozható magánhangzó-csökvény kíséretében. S aztán milyen remek szó lett belőle – gondolom, szüleim kreatív segítségével. De máig is csodálom ezt a szót. A hangulatfestés remeke: felidézi a krumpli kerekdedségét (pontosabban: gömbszerűségét), állagának omladékonyosságát (amely a melegség hőhatásaival szerzett gyönyörűséget a kicsinek táplálkozás közben, amely bizonyos önállósággal történt már), ízét (amely az édeset a sóssal olyan pompás arányban egyesítette). Mind a mai napig görgetem emlékezetemben ezt a szótározatlan remeket, amelyet szívesen rokonítok a nyelvjárási *buma* 'nagyfejű', *bumbaj* 'otromba, buta', *bumbi* 'pufók, kövér gyermek', *bumbuli* 'buta' szavakkal (lásd: ÚMTsz.).

Elgondolkozom: hány ilyen, családi használatban keletkezett – s mint a példa mutatja: korántsem nyomtalanul eltűnt – szavunk veszett oda, társtalanságában elveszvé a szubnormativitás, feledtetés labirintusában.

Nyilvánvaló, hogy a kreativitásnak sok hasonló terméke támad a családban. Szülők a megfigyelői efféle hapax legomenonoknak. Egy anya például kisgyerekével a tévé előtt ülve és csárdásokat hallgatva ezt a meglepő kérdést kapta: „Anyu, *kocsmás* nincsen?” Ez a találat az analógia működésének eredménye; ha ugyanis a *csárdás*-ban a gyerek felfedezi a *csárda* alapszót, akkor nyilvánvalóan tetszik előtte, hogy a *kocsmá* főnévnek is lehet *kocsmás* származéka.

Számos egyéb eset tanúskodik arról, hogy élő valósága van a humboldti gondolatnak: a nyelv nemcsak ergon, hanem energiea is, sőt elsősorban az. A kifejezés szándéka megtalálja a kifejezés módját az ösztönösnek tartott lélektani

folyamatban. Bármilyen grammatikai logika érvényesül is azonban az efféle egyedi teljesítményekben, végül is tévedésnek kell minősítenünk őket, mert nem valósítják meg a társas normativitást; ehhez kell igazodni, hogy a nyelvi produktumok teljesítsék kommunikatív feladatukat.

Ezt a tényt van hivatva felismertetni az iskola. Ha a *nevelés* főnevet – eredeti jelentésében – növelésnek értelmezzük, akkor a tíz vagy tizenkét éves magyartanulás a normarendszerbe történő belenövés időszaka, amelyben a mindenkori tantervek céljai, feladatai és követelményei igazítják el a tanítót, a tanárt.

A pedagógia – köztudomásúlag – érték-, sőt eszményirányultságú elmélet, egyben ilyennek deklarált gyakorlat is. A nyelvi nevelés következképpen a felnövő nemzedék tudatvilágának feltöltését vállalja a nyelvben tárgyiasult értékekkel, az anyanyelv értékeivel. Ez a feladat kettős alapozású. Egyfelől ugyanis maga a nyelvtudomány önmagában is értékfeltáró tudomány, másrésről a pedagógiai munka minden tanuló személyiségére ható, tudatosító, készség- és képességfejlesztő diszciplína, s ennek megvalósuló céljai felé irányuló – nem csekély – erőfeszítés.

A nyelvészet felől Bárczi Géza így nyilatkoztatta ki eszményfelfogását: „A nyelvi eszmény egy olyan magyar nyelv – mind a művészi igényű írásművekben, mind pedig a nyelvhasználat minden egyéb területén, a tudományos okfejtésekben, a mindennapi beszédben és a kérészéletre szánt írásokban is –, amely épen őrzi a maga hagyományos, értékes tulajdonságait, azaz a tömörséget, a képszerűséget, a finom árnyaltságot, a világos szabatosságot és a változatos hangzást, továbbá a rugalmasságot, mely magában foglalja nemcsak a különféle műfajokhoz, hanem a megváltozott igényekhez való simulást, anélkül hogy szakítania kellene ősi jellemével” (Bárczi 1974: 24). Ugyanitt azt is kijelenti, hogy „a nyelvi eszmény egyáltalán nem valami ködös, rendkívüli tudományos kiöltés”, hiszen benne él – szubjektív elemekkel is tarkítva –, de „tárgyilagos szemlélettel is meg lehet találni azokat a vonásokat, melyek kiemelten jellemzik”.

Ha pedig a nyelvművelést mint alkalmazott nyelvtudományt tekintjük, akkor Lőrincze Lajos „emberközpontú nyelvművelés”-elvét említem: „A nyelv az emberért van, nem önmagáért” (Lőrincze 1980: 84). A pedagógia aspektusából továbbgondolva ez azt jelenti, hogy humán voltunk lételeme a nyelv, sőt egzisztenciális fogalmazásban, Heidegger ma filozófiai érdeklődésünk előterébe került felfogása szerint: „az emberi létezés legmagasabb rendű eseménye” (idézi Hermann István: *VirLex*. IV, 335). Az anyanyelv pedig ezen felül még – családi és ennél tágabb társas kötöttségénél fogva, a hely és idő függvényében is – olyan, mélységesen beidegződött rendszerré válik a gyermekkorban, amely kitörölhetetlen nyomokat hagy, hosszabb ideig megmarad összehasonlítási alapul minden egyéb nyelvi tapasztalattal szemben. Ha pedig olyan szerencséje van a gyermeknek, hogy érdekes és színes változatát sajátítja el valamely tájnyelvnek, az otthoni és az iskolai beszéd közötti különbségek lélekbeli élménnyé teszik az újdonságok befogadását, amelyekkel a köznyelv – meg a különféle ismeretek sajátos szókészlete – elhalmozza.

Az iskolába kerülő gyermek preskriptív befolyás alá kerül, s ezzel az ösztönösen elsajátított normativitás tudatos elemekkel színeződik át; anyanyelve tantárggyá válik, s megkezdődik nyelvi műveltségének megalapozása, később kiteljesítése. Ennek folyamán rétegszerűen alakul ki benne a normativitásnak több változatú formája, elsősorban a nyelvi funkciók szerint.

Az iskola mindenekelőtt a referenciális funkcióhoz tapadó normativitást szolgálja a különféle tantárgyaknak a szakanyaga révén. Az ismeretközpontú oktatási rendszer az értelmi működés folyamatainak (szakterminussal: a kognitív folyamatoknak) kísérőjeként alakítja ki a szakmai közlésmód normáját. A különféle ismeretkörök (témakörök) fogalmi rendszerei és szabályformulái táplálják ezt a normafajtát.

Sajátos szerepet kap ebben az összefüggésben a metanyelvi normativitás. Már azt iskoláskor kezdetén találkozik a gyermek a metanyelv elemeivel, amikor a *hang* és a *betű* terminusokat hallja és használja. Később a grammatikai rendszer számos fogalmának a nevével találkozik, velük különféle feladatokat old meg, például akkor is, amikor mondatot elemez.

A szakmaiság túltengése túlterhelést okozva egyoldalúságot idéz elő, s még az esztétikai hatásokat is közömbösítheti, pedig ezeknek jelentőségük van az érzelmi gazdagítás szempontjából. Még a stilsztika is lehet merő szakdiszciplína, ha az irodalmi művek elemzését a tanár ugyanolyan módon követeli meg, mint ahogyan egy szakszöveget kell analizálnia a tanulónak.

*

Mit ajánlhatunk tehát követendőnek az (anya)nyelvpedagógia számára?

1. Tekintse magát úgy, mint beavatkozást a személyiségformálás folyamatába a természetes (spontán) beszéd és a normán alapuló reguláció okos találkoztatásával. Tartsa szem előtt az önkontrollképes, művelt nyelvhasználat kibontakoztatását.

2. Tekintse a normát mint területileg változatokban élő és időben változó rendszert. A változatok a nyelvi funkciók szerint differenciálódnak, sőt a megnyilatkozás technikája szerint is (hiszen az írásmód – a helyesírási szabályok által – szigorúbban normalizáltatott).

3. Engedje meg a pedagógia, hogy a kodifikált, azaz a nyelvművelés által explicitté nyilvánított szabályok követésén kívül individuális normák is kialakuljanak személyes jellegű normatudat formájában. Ezzel deklarálja a személyiség autonómiáját, amely a regiszterváltás lehetőségeit is megadja a beszélőnek.

IRODALOM

- Bárczi 1974 = Bárczi Géza: *Nyelvművelésünk*. Gondolat, Bp.
 Lőrincze 1980 = Lőrincze Lajos: *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető, Bp.
 ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár*. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979–.
 VirLex. = *Világirodalmi lexikon*. Főszerk. Király István. Akadémiai Kiadó, Bp. 1970–.

A MAGYAR NYELVI NORMA ÉRTELMEZÉSE ÉS MŰKÖDÉSE AZ ÁLTALÁNOS ISKOLA FELSŐ TAGOZATÁBAN

TAKÁCS ETEL

Amikor a programban láttam, hogy a ma délutáni ülészak sokoldalúan foglalkozik az iskola feladataival és tanulóinak nyelvhasználatával, úgy gondoltam, jobb lesz, ha szűkebbre szabom megszólalásomnak a meghívóban jelzett témáját, és csak egyetlen kérdéssel körülhatárolva mondok el néhány gondolatot. A kérdés az, hogy mit tehetnek a magyar nyelv tankönyvei az anyanyelvi műveltség megalapozásáért az általános iskola felső tagozatában.

Ebben a kérdésben benne rejlik az a vélemény, hogy a magyar nyelvi norma az anyanyelvi műveltség körében értelmezhető, valamint benne foglaltatik az a korlátozó körülmény is, hogy az általános iskola csak a műveltség megalapozását vállalhatja. Továbbá egy előfeltevést is ki lehetett hallani a kérdésből; azt ugyanis, hogy az anyanyelvi műveltség megalapozása ügyében a tankönyvek tehetnek valamit.

Illyés Gyula megjegyzett és feljegyzett egy jó mondatot, amelyet valamikor diákkorában olvasott, de nem tankönyvben olvasta. Ez a jó mondat így hangzik: „A hazug ember büntetése nem az, hogy nem hisznek neki, hanem az, hogy ő nem hisz másoknak.” Valóban érdekes mondat, mert valami újat mond, életre kelt egy fonnyadt, szürke frázist a hatásos fogalmazás nyelvi erejével. Illyés visszaemlékezése szerint ez a mondat úgy megdermesztette, és ugyanakkor meg is nevette, akkori diák mivoltában úgy telibe találta, hogy nevelt rajta annyit, mint egy egész gimnáziumi tankönyv. Mert a jó mondat – Illyés szavai szerint – örök nevelő.

Bár az idézett írásban a jó mondatnak ellenpéldája a tankönyv, nem kellene kizárnunk annak a lehetőségét, hogy jó mondatok, hatásosan nevelő, érdekes mondatok tankönyvben is megjelenhetnek. A magyar nyelv tankönyvei különösképpen törekedhetnek erre, mert ez a tantárgy mindenestül nyelvében él; amiről tanítunk, amit tanítunk, ahogyan és amivel tanítunk: ugyanaz a magyar nyelv, de a magyar nyelvnek többféle rétege, többféle változata. A nyelvi példákban, olvasmányokban megjelenik a szépirodalom nyelve, a népköltészet, az ifjúságnak szánt ismeretterjesztő irodalom, megjelennek az egymondatos szövegek változatai: a közmondásoktól, szólásoktól, találós kérdésektől kezdve a reklámszövegeken és a falvédőfeliratokon át a szállóigékig és az aforizmákig; továbbá a meghatározásokban és a szabályokban megszólal a leíró nyelvtan szaknyelve, a feladatok megszövegezésében pedig a tantárgypedagógia nyelvezete (és még sok

egyebet nem is említettem, mert a hosszú felsorolás fogyasztja a percekét). Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy ezt a sokféle szálát valamilyen derűs színhatású, kellemes mintázatú nyelvi szövetté kell szőni a tankönyv szövegében.

Az idézett diákkori emlék – a már említetteken kívül – főként azért tanulságos a tankönyvszerző számára, mert ama jó mondat nevelő értékének a „telibe találó” hatás volt a titka, vagyis az, hogy a diák úgy érezte, ez a mondat hozzá szól, közvetlenül és személyesen neki mond valamit. A tankönyvszerző sem választhat más beszéd tár-
sat, csak a tanulót. Ez a kommunikációs partner nem nagyon méltányolja a szabatos és igényes nyelvezetet; számára az a legfontosabb nyelvi norma, hogy a tankönyv érthető legyen, stílusigénye pedig a barátságos, jókedvű szöveg.

A felső tagozat tankönyvei négy évfolyamban – a tanulók iskolai életének nagyon fogékony korszakában – beszélnek a nyelvről. Nem fogalmaznak meg követelő vagy tiltó szabályokat a helyes nyelvhasználat védelmében, hanem a mesterség címeréül választott „jó mondatok” vonzó és fejlesztő hatásával közve-
títik az anyanyelvi műveltség alapjait.

Hogy milyen eredménnyel? Ment-e e tankönyvek által a nyelvi műveltség világa elébb? A tankönyvek – a maguk módján – ismeretterjesztő könyvek, ezért érvényes lehet rájuk a Larousse kiadó gyermekláncfü-emblémája és jelmondata: „Je sème à tout vent”.

A NYELVI NORMA ÉS AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁSOK NYELVHASZNÁLATA NYUGAT-DUNÁNTÚLON

GUTTMANN MIKLÓS

A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában témakör a több oldalú vizsgálódás, megközelítés lehetőségét kínálja. A lehetőségek között nem szabad figyelmen kívül hagynunk a mai általános iskolások nyelvhasználatának elemzését, hiszen tudjuk, hogy az iskolában folyó anyanyelvi nevelés legfőbb célkitűzései között tartjuk számon a köznyelvi norma szabályai szerint érvényesülő nyelvhasználat kialakítását, a személyiség ezirányú fejlesztését. Ahhoz azonban, hogy a célkitűzést megvalósíthassuk, ismernünk kell(ene) mindazokat a jelenségeket, amelyek – nyelvföldrajzi és nyelvészeti szempontok figyelembevételével – jellemzik az általános iskolások nyelvhasználatát. Ismereteim szerint meglehetősen kevés az empirikus adatokra támaszkodó, az adott korosztály nyelvhasználatát bemutató vizsgálatok száma, amelyek alapján objektív következtetéseket vonhatnánk le, s adhatnánk konkrétan hasznosítható gyakorlati segítséget az anyanyelvi nevelést végző pedagógusok, különösen a magyartanárok számára. Ennek hiányát, illetve szükségességét a szakirodalom is hangsúlyozza: „Jóllehet a kutatásban már messze mutató eredmények gyűltek fel az ún. »regionális köznyelvek«, ilyen köznyelvi rétegek tanulmányozása révén, a tanterv még nem építi bele követelményrendszerébe e jelenségek megismertetését” (Büky–Egyed–Pléh 1984: 70). Egy másik szakvélemény szociolingvisztikai aspektusból figyelmeztet arra, hogy „a nyelv társadalmi meghatározottságát bizonyító vonások egy része teljesen háttérbe szorult, más része pedig nem kapott kellő hangsúlyt. [...] Abban azonban bízhatunk, hogy a magyarországi szociolingvisztikai kutatások a jövőben számos kérdés tisztázásával hozzájárulnak majd a közoktatás több problémájának megoldásához” (Albertné 1987: 116–9).

Az Édes Anyanyelvünk 1988. évi első három számában a nyelvi norma és a nyelvhasználat kérdéseiről szóló írásokból (Bán E. 1988, Balázs G. 1988, Tolcsvai Nagy 1988) Lőrincze Lajos hiányolja, hogy „nem került szóba a nyelvjárások és az iskolai nyelvi norma kérdése, noha az otthoni és az iskolai nyelvhasználat különbségéről többször is szó esett” (Lőrincze 1988). Ennek okát a szerzők fővároshoz kötődő vizsgálataiban látja, azonban megjegyzi: „Az ország [...] nem(csak) Budapest, tehát iskoláink túlnyomó többségében gyakran találkozik a pedagógus a köz- és irodalmi nyelvi normától eltérő tájnyelvi, tájnyelvies nyelvhasználattal” (uo.).

Kiss Jenő a rábaközi Mihályihoz kötődő akadémiai doktori értekezésének vitáján (1989. szeptember 20., ELTE) hangsúlyozta, hogy az általános iskolásokkal a településre jellemző nyelvjárási jelenségek jelentős részét rekonstruálni tudta.

Előadásomban szeretnék bemutatni néhány különbséget az általános iskolai tanulók nyelvhasználata és a nyelvi norma között Nyugat-Dunántúlon, egészen pontosan a Győr–Nagykanizsa vonaltól nyugatra, azaz a nyugati nyelvjárástípus-hoz tartozó nyelvterületen. Immár egy évtizedes nyelvi adatgyűjtő munkám kiterjed a térképen (162. oldal) látható hazai és államhatárainkon kívül levő településekre, illetőleg az itt élő általános iskolás korúak nyelvhasználatára.

Korábban csak Vas megyére, később a jugoszláviai Muravidékre, majd a nyugati nyelvjárás területére kiterjedő nyelvi adatgyűjtő munkámat magnetofonos szövegfelvételek készítésével végeztem, zömmel ötödik osztályos, tehát tíz-tizenegy éves tanulók körében saját magam és főiskolai hallgató tanítványaim közreműködésével, akik az adott településről származtak. A magnetofonos szövegfelvételek visszahallgatásával kigyűjtöttem mindazokat a nyelvi adatokat, amelyek a köznyelvi normától valamilyen formában, illetőleg mértékben eltértek. Valamennyi jelenség bemutatására, elemzésére most nincs lehetőség, így a tanulók nyelvhasználatában meglevő markáns jelenségekről szólok a továbbiakban.

Valamennyi kutatóponton nyomon követhető a nyugati nyelvjárástípus számos jelensége a tanulóktól gyűjtött szövegfelvételekben. Szinte minden tanuló nyelvhasználatában érvényesül a felső nyelvallású hosszú *i*, *ú*, *ű* hangok helyett a rövid párok ejtése különböző fonetikai helyzetekben egyaránt; tehát az egy- és többtagú szavakban, többtagú szavak hangsúlytalan szótagjában, szóvégen is. Kisebb gyakorisággal és a vizsgált nyelvterület déli, zalai részén az *ó*, *ő* megrövidülésével is találkozhatunk.

A zárt *ë* használata általános a tanulók nyelvhasználatában a különböző fonetikai helyzetekben, azonban nem minden helyzetben találjuk meg a teljes értékű fonémát, hanem annak egy nyíltabb realizációjú variánsát, többször a nyílt *e* hangot; különösen szó végi helyzetben váltják egymást az *ë-ző* és *e-ző* nyelvi adatok, pl.: *nevë* – *neve*; *nővëré* – *nővére*; *szerettë* – *szerette*; *velë* – *vele*; *idë* – *ide*.

A jelenségek között a gyakorisági szempontok alapján a mássalhangzó hangzóközi nyúlása a *t*, *n*, *s*, *sz*, *l*, *k*, *gy* hangok esetében valamennyi kutatóponton meglevő jelenség a tanulók nyelvhasználatában, pl.: *készittik*, *vakított*, *utánna*, *szívessen*, *elősször*, *belölle*, *órakkor*, *eggyeseket*.

A szótagzáró *l* kiesése pótlónyúlással jár együtt a tanulók nyelvében. Az *l* kiesése hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban egyaránt megtörténik. Ennek eredménye a *fődhöz*, *mútkor*, *bótbá*, *nyócfan*, illetve *árúzkodnak*, *megfordúnak*, *tanúni*, *parancsúgat*, *számótam* stb. nyelvi adatok. Nemcsak pótlónyúlással együtt jár az *l* kiesése, pl.: *géppe*, *fé tizkor*, *keresztanyádékná*. Az *l*-en kívül a *t*, *r* hangok kiesése is gyakori: *ezér*, *mer*, *megin*, *má*, *miko*, *akko*, *hatko* stb.

Az *l*-ezés jelensége a szövegfelvételekben, az adatközlő tanulók 15–20%-ánál napjainkban is kimutatható a *foló*, *góla*, *luk*, *kerüllön*, *fordullon*, *kilikasztotta* stb. adatokban.

A főnévi igenév *-ni* képzőjének *-nyi* nyelvjárasi változata nem minden településen követhető nyomon, de a *megértenyi*, *futkoznyi*, *megcsinányi*, *csinányi* stb.

adatok felbukkanása azt igazolja, hogy a jelenség ma is adatható a tanulók nyelvhasználatában.

A határozóragok gazdag rendszerében a köznyelvek mellett rendszeresen használják a tájnyelvi változatokat, így a *-val*, *-vel* helyett a *-va*, *-ve*, pl.: *botokka*, *avva*, *légpuskáva*; a *-hoz*, *-hez*, *-höz* helyett a *-ho*, *-he*, *-hő*, pl.: *orvosho*, *vécéhő*; a *-tól*, *-től* helyett a *-tu*, *-tü*, pl.: *pulykátu*, *hangyátu*; a *-ról*, *-ről* helyett a *-ru*, *-rü*, pl.: *elemlámpáru*, *zseblámpáru*, *magnóru*.

A felsorolt és adatolt jelenségek számát tovább lehetne szaporítani, de úgy érzem, ezek is bizonyítják, hogy a nyelvi normától eltérő területi nyelvváltozat sajátosságaira jobban kellene figyelni a tanulók nyelvhasználatának vizsgálatakor és az oktatásban.

Sajátos vonásokat mutat a vizsgált tanulók szókészlete is. Nyelvhasználatukban megtalálhatók az ifjúság nyelvére jellemző szavak: *matek*, *főci*, *dumál*, *kaja*, *tesó*, *buli*, *cerka*, *karó*, *tök* 'elégtelen osztályzat' stb. A szövegfelvételek szép számmal tartalmaznak tájszavakat is, illetve a tájszavak valamelyik típusába sorolható szó-készleti egységeket. Valamennyi kutatóponton találkozhatunk ilyen adatokkal: *gömböc* ~ *présurka* 'disznósajt', *cicke* 'kényes lány', *pocik* 'pocok', *ragadvány* 'katángkóró', *bogár* 'légy', *farkapénz* 'borravaló', *kánya* 'varjú', *kredenc* 'konyhaszekrény', *facsari* 'kedvetlen', *velencse* 'szőlővenyige', *buborcsek* 'bördaganat' stb.

Vizsgálataim tapasztalataim – ahogy ezt korábbi publikációimban is megfogalmaztam – azt igazolják, hogy a területi nyelvváltozatok sajátosságai napjainkban is élnek a tanulók nyelvhasználatában. Kisebb gyakorisággal, gyakran a nyelvi norma irányába ható köznyelvedéssel mutathatók ki a vizsgált nyelvterület nyelvjárási jelenségei a tanulók beszédéből. Az empirikus adatokra támaszkodó vizsgálatok a nyelvállapot hiteles feltárásának lehetőségét kínálják a magyar nyelvterület különböző részein, és az így szerzett tapasztalatok a nyelvi norma és a nyelvhasználat viszonyáról nélkülözhetetlenek az iskolai oktatás számára.

IRODALOM

- Albertné 1987 = Albertné Herbszt Mária: *Modern nyelvészet – anyanyelvi oktatás*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Balázs G. 1988 = Balázs Géza: Élet és iskola. *Édes Anyanyelvünk* 1988/1: 8
- Bán E. 1988 = Bán Ervin: Iskola és nemzeti nyelv. *Édes Anyanyelvünk* 1988/1: 7
- Büky–Egyed–Pléh 1984 = Büky Béla–Egyed András–Pléh Csaba: *Nyelvi képességek – fogalomkincs – megértés. A pszicholingvisztika gyakorlati lehetőségei*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Kiss J. 1989 = Kiss Jenő: *Állapot és változás: kommunikatív dialektológiai vizsgálatok Mihályi nyelvében*. Akadémiai doktori értekezés, kézirat.
- Lőrincze 1988 = Lőrincze Lajos: A nyelvi normáról a nyelvjárások felől. *Édes Anyanyelvünk* 1988/3: 6
- Tolcsvai Nagy 1988 = Tolcsvai Nagy Gábor: Nyelvi norma és nyelvhasználat. *Édes Anyanyelvünk* 1988/1: 9

NYELVI NORMA A KÖZÉPISKOLÁBAN

GRAF REZSÓ

Ha kérdéssé alakítjuk a címet – azaz: van-e, érvényesül-e nyelvi norma a középiskolákban? –, akkor egy mondattal azt válaszolhatjuk: az utóbbi két évtizedben a tanítás mindennapi gyakorlatában országosan egységesnek nevezhető norma nem érvényesült olyan mértékben és következetességgel, ahogyan a nyelvtudomány kínálta ismeretek alapján érvényesülhetett volna. E válasz után a következő kérdés pedig az: miért nem? A felelet – azt hiszem – körülbelül így fogalmazható meg: azért nem, mert sokkal többet foglalkoztak: beszéltek, írtak, vitatkoztak a norma fogalmáról, értelmezéséről, mint egy mindenki által vagy legalább a többség által elfogadható norma kialakításáról, annak megalkotása után elterjesztéséről, megtanításáról, valóra váltásáról.

Állításunk igazolására idézünk néhány véleményt a közelműltből. Van, aki azt az aggályát hangoztatja, hogy a norma iskolás szabályrendszeré válik, tilalomfák gyűjteményévé, ahelyett, hogy tudatos irányításra törekedne (vö. Bencédy 1986: 188). A középiskolák tantervében és tankönyveiben „találkozunk a normával, ha jobbra még a központi (irodalmi és/vagy köznyelvi) normára korlátozva is” (uo. 186).

A norma kérdése körül sok vita van: különbözőképpen értelmezik részben a pedagógia, részben pedig a nyelvészet szakemberei¹, de a két területen belül sincs egységes megítélés már a fogalmat illetően sem. Mindemellett a többség elismeri, hogy különös gondot kell(ene) fordítani rá.

„... az iskola általában határozott véleményt, igen-nem döntést ... kíván a nyelvhasználat vitás-peres eseteiben”, azaz a normaszerűség kérdésében – hangoztatja egy tekintélyes nyelvész szakember, és hozzáteszi: „A pedagógusok nagy része ... – kényelemből vagy a helyesség fogalmának téves értelmezése folytán – általában az utóbbi módszer [é. a kategorikus ítélkezés] híve” (Kovalovszky 1977: 52–3).

Tovább bonyolítja a helyzetet az a tény is, hogy igen különböző a magyar szakos tanárok nyelvészeti képzettségének színvonala, és ennek következtében eltérően ítélik meg a mindenkori jelen nyelvhasználatának jelenségeit. Hogy

¹ A nyelvi norma nyelvészeti meghatározása: „Nyelvi normának az írott és beszélt nyelv használatának társadalmilag érvényes, helyesnek elismert szabályait, irányelveit, szokásait nevezzük” (L[őrincze] L[ajos]: NymKk. II, 334). A nyelvi norma – pedagógiai értelemben: követelmény – meghatározása: „A didaktikában az egyes tantárgyakkal kapcsolatos ismeretek, jártasságok és készségek elérendő fokát s az ezek útján kiművelt intellektuális műveletek, képességek megfelelő szintjét nevezzük követelménynek” (Pedagógiai lexikon II, 443).

mennyire így van, azt a magyar érettségi írásbeli dolgozatok javítása is jelzi, pedig ehhez igen pontos központi értékelési útmutató áll rendelkezésre.

Ezután vegyünk sorra három különböző véleményt a normával kapcsolatban kialakult helyzetről!

Először talán egy nem nyelvész megállapítását hallgassuk meg: „... Sokáig az iskolában történelmi, politikai, ideológiai, nyelvi sémákat bifláztak, és több nemzedéknek nem volt módja arra, hogy mélyen megalapozott nyelvi kultúrával kerüljön ki az iskolából” (Görgey Gábor 1989).

Országosan ugyan nem vádolhatók egységesen a magyartanárok azzal, hogy „nyelvi sémákat bifláztattak volna”, de hogy például a mozgalmi nyelv fertőzte az iskolai nyelvhasználatot is, az megfelel a valóságnak. Ugyanakkor az országos nyelvi versenyek: Kazinczy verseny (Győr), Édes anyanyelvünk verseny (Sátoraljaújhely) éppen ezt a hatást óhajtotta ellensúlyozni!

Másodikként figyeljünk a nyelvész szakvéleményére: „... valószínűnek tartom, hogy az iskola – az ismert rossz körülmények s egyebek mellett – egyfajta csendes passzivitással állt ellen sok nyelvi kérdésben az egységesítő tendenciának, különösen ott, ahol a nyelvjárás, a regionalitás erős, s ahol tanító és tanuló egyazon dialektust beszélnek” (Tolcsvai Nagy 1989: 97).

Ilyen sommásan – azt hiszem – ezt a megállapítást sem lehet elfogadni; sokkal árnyaltabb a helyzet. Különbözik is örülhetnénk, ha az iskolai nyelvi norma ügyében csak a regionalitás vagy a nyelvjárásiasság jelentené a gondot, vagyis a tanulók nyelvhasználatában az eltérést, a különbséget!

Harmadikként egy országosan ismert tantárgypedagógus szakember tömör értékítéletét idézzük: „A nyelvművelés mint stúdium igen vékony réteget képvisel a tantervi tematikában” (Szende A. 1986: 232). További fejtegetésében pedig kétféle megnevezést is használ: *nemzeti nyelvi norma* és *köznyelvi norma*; az utóbbival kapcsolatban a következő kiegészítést, magyarázatot találjuk: „A megítélés alapja a köznyelvi norma, amely szükségszerűen módosul idők folyamán, mert a nyelvhasználat változásai alakítják” (uo.).

Ezután a röviden vázolt, kissé elbizonytalanodott helyzetben felmerül a kérdés, mi lehet hát a téma vizsgálatában biztos kiinduló alap? Két megállapítás jöhet számításba véleményünk szerint biztos alapként: normatív leíró nyelvtan nélkül nincs mihez mérni a normát, továbbá hogy a nyelvi norma nem valami egynemű jelenség, hanem különböző szintjei vannak.

„A normatív nyelvtan a maga korának nyelvállapotát rögzíti, arra a korra nézve tehát a nyelvi norma szabálygyűjteménynek tekinthető, amelybe beletartozik a szavak ragozása, képzése, mondattá szerkesztésének leírása. A nyelvtan a kor nyelvhasználatát fogalmazza meg, de annál többet is – hozzájárul a köznyelvi szokás egységesítéséhez, megszilárdításához – azaz a normához.” Egészítsük ki ezt a gondolatmenetet egy további megállapítással: „A köznyelvi norma tulajdonképpen »tisztá« formájában nem testesül meg talán egyetlen magyar beszélőben sem. Mert szóhasználatot és nyelvtant tekintve is vannak bizonytalanságok,

ingadozások. A norma érvényesítésének a valóságban különböző szintjei, fokozatai vannak” (Fábián–Lőrincze 1980: 93–4).

Erre a megállapításra jut Tolcsvai Nagy Gábor is A nyelvművelés esélyei című tanulmányában, amikor így fogalmaz: „... a nyelvhelyességnek még elnagyoltan is három rétegét lehet elkülöníteni: 1. Azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek általános grammatikai sajátságok a magyarban, amelyek többnyire rétegződéstől függetlenül mindenki számára kötelezőek, pl. a tárgyias és az alanyi ragozás fölcserélhetetlensége, az alanytévésztés hibás volta („Petőfi apja mészáros volt. Kiskőrösön született.”), a névelőhasználat bizonyos esetei (Győr elvesztette veretlenségét. – A Győr...) stb. – 2. Azokat a nyelvi sajátságokat, amelyek ugyan társadalmi rétegekhez, régiókhoz és műfajokhoz vannak kötve, így a gyakorlatban nem kötelező a használatuk, de a nyelvileg helyesnek tartott változatot nyelvi, nyelvészeti érvekkel is védeni lehet; ide tartozik pl. a suksükölés (egy felszólító és egy kijelentő igei forma megkülönböztetésének a megszüntetése), a *-ban*, *-ben* és *-ba*, *-be* ragok összemosása a *-ban*, *-ben* elhagyásával stb. – 3. Azokat a nyelvi variációkat, amelyek csak társadalmi, hierarchikus alapon neveztetnek helyesnek vagy helytelenek; egyértelműen ide sorolható a kiejtés normatív vagy nem normatív volta és az ikes ragozás kérdése: e döntésekben semmiféle nyelvi érv nem kap (nem kaphat) helyet” (Tolcsvai Nagy 1989: 98–9).

Ezzel eljutottunk fejtegetésünknek ahhoz a pontjához, amikor a középiskolában megvalósítható norma – mint általánosan elfogadható nyelvi szint – talán körvonalazható. Ez pedig nem más, mint az előbb idézett normafokozat első pontja: vagyis azok a mindenkori jelenben általánosan elfogadott nyelvtani sajátságok, amelyek többnyire rétegződéstől függetlenül mindenki számára kötelezőek. Érdekes módon ezekre a nyelvi sajátságokra a tantervek csak nagyon általánosan utalnak (ezért például nem világos az egyes iskolatípusok, iskolafokok egymásra épülésének kifejtése: általános iskola felső tagozata – középiskola – (érettségi!) – felsőoktatás igénye (követelménye!).

Ugyancsak senki sem hiányolta a középiskolai tankönyvekben ennek az előbb vázolt normafokozatnak a következetes közlését, kifejtését az egyes leíró nyelvtani anyagrészekkel kapcsolatban. Holott ismeretterjesztő nyelvészeti művekben erre találhatunk szép példákat. Három kiadványt említünk: állandóan ismétlődő Mondjuk helyesen! című részek találhatók Temesi–Rónai–Vargha (1955) fejezeteinek végén; Nyelvhelyességi tudnivalók címen olvashatók normatív jellegű tanácsok a Rácz–Takács (1959) minden fejezetének végén; A hangtan, szótan, mondatnyelvhelyességi kérdései címen foglalja össze normatív jellegű megjegyzéseit Szirmay (1970) a tanítóképzős hallgatók számára.

Összegezve a témával és a helyzettel kapcsolatos véleményünket, azt a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Napjainkban még nem érvényesül kellőképpen országosan annak a nyelvi normának a tanítása a középiskolai anyanyelvi nevelésben, amire lehetőség nyílna a nyelvtudomány eredményei alapján.

2. Elkészítendő egy normatív leíró nyelvtan a középiskolák számára, amelynek tartalmaznia kell(ene) a helyesség, azaz a norma vonatkozását minden tanítandó résztémával kapcsolatban.

3. Ehhez – úgy gondolom – megfelelő alapot szolgáltatathat a NymKk., legalábbis a 90-es évtizedre.

Ennek a gondolatnak elvi alapozása olvasható már a Fejlesztő tantervi vázlat a középiskolák számára című tanulmányban (1986), Nyelvművelés címen: „A nyelvhasználat élő gyakorlatára vonatkozó folyamatos, a grammatikára támaszkodó, szabálytudatot erősítő, korrekciós jellegű tevékenység.” A mondat- és szintagmaszerkesztés ingadozó vagy hibás jelenségeinek vizsgálata a gondolat szabatos nyelvi megformálásának és közvetítésének igényességével. Konkrét esetek elemzésével világítva meg a vonzatok, rag- és névutóhasználat köznyelvi szabályait, megemlítve a nyelvjárási vagy regionális beszéd eltérését, a korlátozottan normatív alakokat. A stílustalanság megítélése, a stíluskeveredés, stílusterés jelenségeinek minősítése. Az új nyelvi jelenségek társadalmilag szükséges, nyelvünk rendszerét követő, a tartalmat pontosan kifejező voltának mérlegelése, döntés a támogatásról vagy a visszaszorításról (Javaslat 1986: 596–607).

Továbbá az elfogadott norma szintjén belül három réteg különböztetendő meg, különös tekintettel az anyanyelvi nevelés pedagógiai szempontjaira:

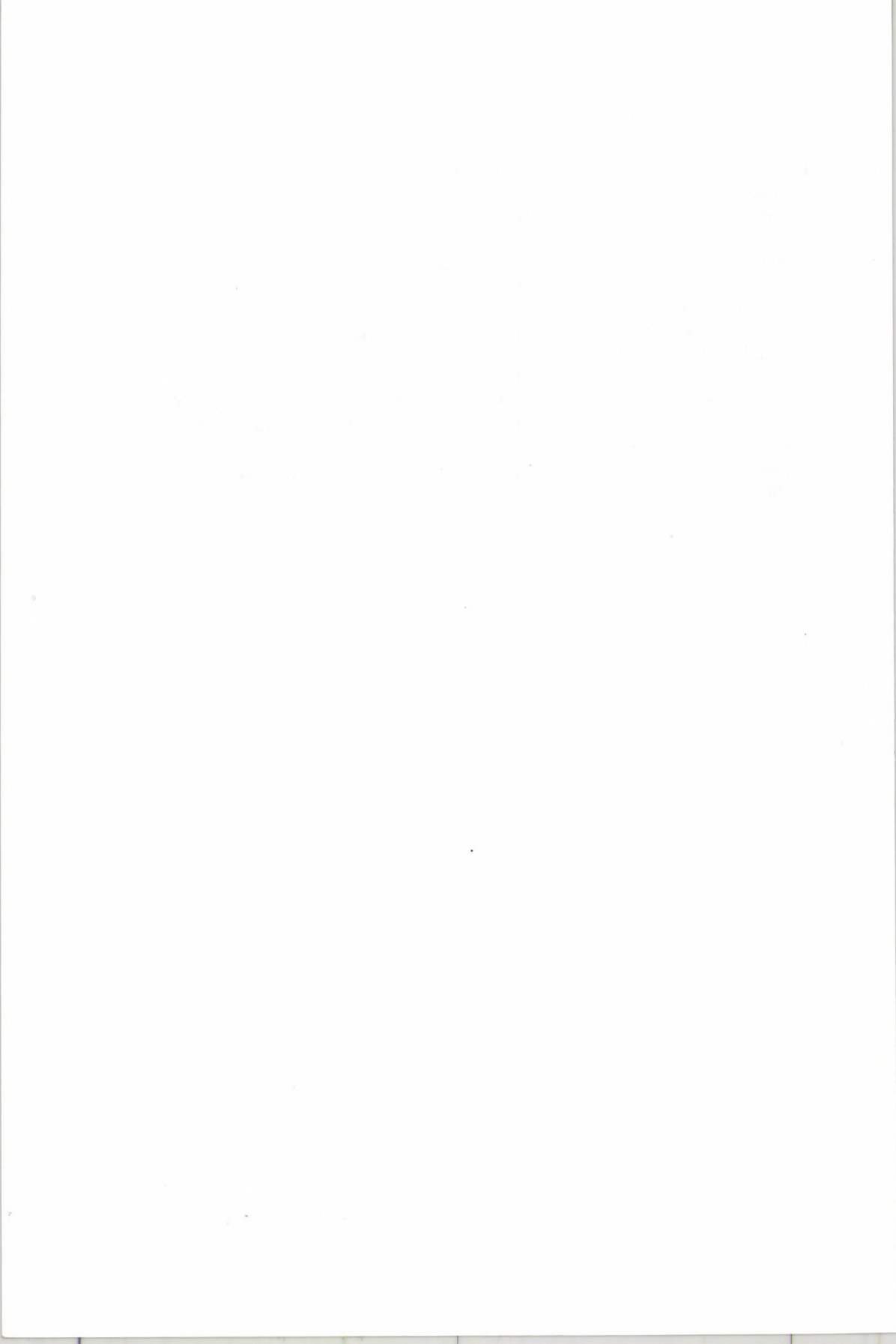
1. beszélt nyelvi norma (helyes kiejtés, beszédművelés);
2. írott nyelvi norma (helyesírási követelmények);
3. nyelvhasználati norma (szóhasználat, mondat szerkesztés, szövegalkotás).²

IRODALOM

- Bencédy 1986 = Bencédy József: Nyelvhelyesség, nyelvművelés az iskolában. In: Szende A. szerk. 1986: 184–92
- Fábián–Lőrincze 1980 = Fábián Pál–Lőrincze Lajos: *Nyelvművelés* (Egyetemi jegyzet). Tankönyvkiadó, Bp.
- Fekete–V. Raisz szerk. 1990 = *Az anyanyelv értékrendje és az iskola*. Országos anyanyelv-oktatási napok, Eger, 1990. július 2–5. Szerk. Fekete Péter és V. Raisz Rózsa. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- Görgey Gábor 1989 = Interjú Görgey Gáborral. *MTV-újság* 1989. nov. 20–26.
- Javaslat 1986 = Javaslat az iskolafokok anyanyelvi nevelési tanterveinek továbbfejlesztésére. In: Szende A. szerk. 1986: 540–607

² Az előadás elhangzása óta a témával foglalkozott az egri anyanyelv-oktatási konferencia is. A tanácskozás anyaga meg is jelent (Fekete–V. Raisz szerk. 1990).

- Kovalovszky 1977 = Kovalovszky Miklós: *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv*. I–II. Főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980, 1985.
- Pedagógiai lexikon*. I–IV. Főszerk. Nagy Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967–1979.
- Rácz–Takács 1959 = Rácz Endre–Takács Etel: *Kis magyar nyelvtan*. Gondolat, Bp.
- Szende A. 1986 = Szende Aladár: A tantárgyi ágazatok tanításának eljárásai. In: *Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgypedagógiába*. Szerk. Fülöp Lajos. Tankönyvkiadó, Bp. 225–41
- Szende A. szerk. 1986 = *Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére*. Szerk. Szende Aladár. Tankönyvkiadó, Bp.
- Szirmay 1970 = Szirmay Endre: *Nyelvtan és nyelvművelés*. A tanító- és óvónőképző intézetek számára. Tankönyvkiadó, Bp. é.n. [1970], 6. kiadás. (1. kiadása: 1964.)
- Temesi–Rónai–Vargha 1955 = Temesi Mihály–Rónai Béla–Vargha Károly: *Anyanyelvünk*. Művelt Nép, Bp.
- Tolcsvai Nagy 1989 = Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvművelés esélyei. *Valóság* 1989/10: 95–103

A KIEJTÉSI NORMA ÉRVÉNYESÜLÉSE FŐISKOLAI HALLGATÓK BESZÉDÉBEN

A. JÁSZÓ ANNA

A Budapesti Tanítóképző Főiskolán évről évre visszatérő feladat az I. évfolyamos hallgatók kiejtésének vizsgálata a beszédművelés keretében. Célunk ilyenkor a kiejtés állapotának a felmérése a további munka megtervezése végett, valamint a beszédhibás hallgatók kiválogatása, hogy logopédiai kezelésük minél előbb megkezdődhessék. Az 1975/76-os tanévtől ugyanis eltörölték a beszédalkalmassági felvételi vizsgát, s így sajnos bekerülnek beszédhibás hallgatók. Gyógyításukra külön logopédust alkalmazunk. A kiejtés felmérése lehetővé teszi, hogy differenciáltan foglalkozzunk a hallgatókkal, ideálisnak mondható körülmények között: az 1980/81-es tanévtől ugyanis két félévre, heti 2, ill. 1 órára emeltük a képzési időt, s a csoportokat osztottuk.

1978 szeptemberében végeztem egy helyesejtsésmérést a nappali tagozat egyik csoportjában, s ugyanakkor Cs. Nagy Lajos is elvégezte a mérést a speciális tagozat egyik csoportjában (vö. Adamik–Cs. Nagy 1979; Pesti 1972; A. Jászó 1976; Erdei 1986). Most, 1989 novemberében ismét elvégeztem a felmérést a nappali tagozat egyik csoportjában, azonban jelenleg nem tanítok beszédművelést. A megismételt felméréskor arra voltam kíváncsi, hogy kimutatható-e olyan tendencia a húszévesek beszédében, ami már változásnak nevezhető. A vizsgált populáció kicsi, ezért vizsgálataim alapján általánosításokat nem tehetek, bizonyos jelzésekre azonban felhívom a figyelmet.

*

Az 1978/79-es tanévben a kiejtés felmérése és a beszédfejlesztés megtervezése kétszeresen fontossá vált, mivel az új általános iskolai tanterv a régebbinél nagyobb gondot fordított a beszédművelésre. Tanítványainkat most már nemcsak a helyes és kifejező beszédre kellett felkészítenünk, hanem arra is, hogy az alsó tagozaton képesek legyenek beszédművelést tanítani (vö. Zsolnai 1978). Abban az évben gondjaink is megnöttek: az alkalmassági vizsga eltörlése és az átirányítások következtében ugyanis megnőtt a beszédhibás és a helytelen beszédű hallgatók száma. Ily módon felmérésem nemcsak a tanítóképzős hallgatók beszédkultúráját tükrözi, hanem a húszéves korosztályét is, hiszen nem foglalkozunk válogatott anyaggal. 1989 őszére ez a helyzet teljesen nem változott meg.

A felmérés a következőképpen zajlott le: néhány bemutatkozó mondat után egy kb. 1,5 perces szöveget vettem magnetofonra, Sütő András Jön az erdő! c. írásának első bekezdését (Anyám könnyű álmot ígér. Kriterion, 1972). Minden

tanulóról kiállítottam egy ún. diagnosztikai lapot¹, melyen az alábbi rovatok szerepelnek: *Személyi adatok*; *Logopédiai hibák*: a hangképzés hibái, a beszéd-folyamat hibái (hadarás, dadogás, egyéb, azaz pattogás és lepeggés); *Helyesejtési hibák*: a beszédhangok hibái (magánhangzók, mássalhangzók), a hangok egymásra hatásából származó hibák (időtartam: magánhangzók, mássalhangzók; a hangkapcsolatok), mondatfonetikai hibák (hangsúly, hanglejtés, egyéb, azaz tempó és szünet). A diagnosztikai lapra minden hibásan ejtett helyet feljegyeztem. A diagnosztikai lapok adatait összesítettem, így arról kaptam képet, hogy bizonyos kiejtési hiba a tanulók hány százalékának a beszédében fordul elő. Természetesen, egy tanuló beszéde több szempontból is kifogásolható.

A diagnosztizálást több tényező is nehezíti. Rögzített kiejtési normához nem tudunk viszonyítani, mert ilyen nem létezik. Létezik azonban a köztudatban egy helyesejtési norma – ahogy erre Vértes O. András (1956) is utal –, s ezzel tudjuk a hallgatók beszédét összevetni. Nagyobb gondnak tartom azt, hogy minden gyakorlottságunk ellenére is nem minden jelenséget hallunk egyformán jól, pontosabban nem minden jelenségre vagyunk egyformán érzékenyek: pl. egyesek jobban figyelnek az időtartam torzulásaira, mások a hanglejtés rendellenességeire stb. Ez a tény már bizonytalanabbá teheti az efféle felmérések összehasonlítását. Bevallom, hogy a felmérést eredetileg saját hallásom edzésére is terveztem.

A szakirodalomban kevés a kiejtésfelmérés, ezek is jobbára a logopédiai hibák kiszűrésére vonatkoznak.² A helyesejtés mérését Zsolnai József kísérel meg

¹ A *diagnózis* kifejezés használata tudomásom szerint Nagy Adorjántól származik (Nagy A. 1955).

² A század elején Sarbó Artúr orvosprofesszor végzett beszéd felméréseket (Sarbó 1901; 1906: 198–203). Ez a statisztika 3,6% beszédhibást mutat ki. Rendkívül érdekes feljegyzésre bukkantam a Néptanítók Lapja 1891. évi számában (489–99): egy névtelen szerző végzett felmérést Arad összes iskoláiban. 3153 tanuló közül 247 hibás beszédűt talált, 7,84%-ot. Tanítóképzőnk egykori igazgatója, Baló József a századfordulón indult évkönyvekben közli a gyakorlóiskola beszédhibás tanulóinak számát: az 1900/1901-es tanévben a 34 tanuló között 1 dadogót és 2 selypítőt talált, ez 8,82%; az 1901/1902-es tanévben 35 tanuló között 1 dadogót és 6 selypest, ez 20%; az 1902/1903-as tanévben 36 tanuló között 1 dadogót, ez 2,77%; az 1903/1904-es tanévben a 36 tanuló között nem volt beszédhibás; végül az 1904/1905-ös tanévben 35 tanuló között 1 selypes volt, ez 2,83% (Baló 1901–1905).

1953-ban Kanizsai Dezső a budapesti tanulók 1,54%-át találta súlyosan beszédhibásnak. 1963-ban a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola egy budapesti kerületben végzett felméréséből kitérni, hogy a tanulók 15–20%-a beszédhibás. Az 1970/71-es tanévben a fővárosi beiskolázott első osztályosok 4,6%-a volt beszédhibás. Gacsó Mária logopédus 1977-ben a XII. kerületben a beiskolázandó gyerekek között 17,2% beszédhibást talált (szóbeli közlés).

Hajdú Erzsébet (1978) azt közli, hogy 5–7 éves korban 32–35% között mozgott a beszédhibás gyerekek aránya, 1975 őszén 22,5% szenvedett beszédhibában az első osztályosok

(1976). Itt kétféle megoldást ad: az egyik szerint egy időre olvasott szövegben megszámlálták a hibázási lehetőségeket, majd ezt összevetették a tanulók hibáival; a másik szerint egy megadott terjedelmű szöveget olvastak a tanulók, s a kórképet tanulónként összegezték. Felmérésem a második megoldáshoz hasonlít, csak az összegezést hibatípusonként, s nem tanulónként végeztem el, mivel engem az összkép és a változási tendencia érdekelt.³

*

1978 szeptemberében a felmérést az I/1. csoportban végeztem el 24 hallgatón; 1989 novemberében pedig a II/5. csoportban 18 hallgatón. A mérés spontán szövegből, felolvasásból és utólagos vizsgálatból állt. Az adatok a következők:

	1978	%	1989	%
I. Logopédiai hibák				
<i>s-hangok</i>				
súlyosabb esetek:				
lateralis	1	4,1	—	—
interdentalis	1	4,1	1	5,5
stridens	1	4,1	—	—
enyhébb esetek:				
stridens	9	37,5	13	72,2
<i>sz-hangok</i>				
súlyosabb esetek:				
lateralis	1	4,1	—	—
interdentalis	1	4,1	1	5,5
enyhébb esetek:				
interdentalis	1	4,1	—	—

között, ugyanakkor az óvodákban 46,4%-ot állapított meg. Diákkörünkben is végeztünk felméréseket. Bagi Zsuzsanna egy szigetszentmiklósi iskola alsó tagozatában 15%-os, gyakorlóiskolánk napközi otthonában pedig 22,4%-ot talált; Laczik Éva egy alsó tagozatot megvizsgálva 25% beszédhibást talált (szakdolgozatok).

³ Másféle beszédelemzés található az Egyetemi Fonetikai Füzetek 1. kötetében (Bolla szerk. 1988). Talán nincsen szükségünk olyan részletes vizsgálatra, amilyen a Beszélt nyelvi tanulmányok c. kötetben (Kontra szerk. 1988) található; s egyelőre nem építettem be a Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből (Gósy szerk. 1988) eredményeit sem.

A. JÁSZÓ ANNA

	1978	%	1989	%
<i>raccsolás</i>				
súlyosabb esetek:				
uvuláris	1	4,1	—	—
kihagyás	1	4,1	—	—
enyhébb esetek:				
renyhe képzés	8	33,3	11	61,1
<i>hadarás</i>	3	12,5	—	—
<i>lepegés</i>	2	8,3	—	—
II. <i>A beszédhangok hibái</i>				
nazális magánhangzók	3	12,5	6	33,3
<i>á</i> (illabiális)	2	8,3	3	16,6
<i>ê</i> (labializált)	3	12,5	1	5,5
<i>ɔ</i> (feljebb képzett)	2	8,3	—	—
<i>ã</i> (<i>á</i> helyett)	3	12,5	—	—
<i>ē</i> (<i>é</i> helyett)	1	4,1	—	—
<i>ɰ</i> (hátrább képzett)	1	4,1	—	—
<i>k'</i> (aspirált)	1	4,1	—	—
III. <i>A beszédhangok egymásra hatásából származó hibák</i>				
magánhangzó-kivetés	7	29,3	8	50,0
mássalhangzó-kivetés	1	4,1	8	50,0
magánhangzó-rövidítés				
mindent röviden ejt	9	37,5	—	—
az <i>á</i> -t, <i>é</i> -t is				
röviden ejti	3	12,5	13	72,2
enyhén röviden ejt	13	54,1	5	27,7
mássalhangzó-rövidítés	10	41,6	2	11,1
mássalhangzó-nyújtás	12	50,0	3	33,3
IV. <i>A mondatfonetikai eszközök hibái</i>				
<i>hangsúly</i>				
nincs mondathangsúly	4	16,6	1	5,5
nincs szólamhangsúly	8	33,3	1	5,5
túlhangsúlyozás	3	12,5	—	—
névutót, kötőszót				
hangsúlyoz	1	4,1	—	—
összetett szót, szó-				
szerkezetet rosszul h.	2	8,3	3	16,6

A KIEJTÉSI NORMA ÉRVÉNYESÜLÉSE FŐISKOLAI HALLGATÓK BESZÉDÉBEN

	1978	%	1989	%
<i>hanglejtés</i>				
lebegteti, „húzza” a mondatok végét	6	25,0	5	27,7
„kunkorít” a mondat végét erősen	5	20,8	1	5,5
leejti	2	8,3	1	5,5
vesszőnél „pontot érzékeltet”	2	8,3	–	–
„felkap”	1	4,1	–	–
egyáltalán nem érzékelteti a mondatot	2	8,3	–	–
rossz a kiegészítendő kérdés dallama	1	4,1	4	22,2
<i>Szünet</i>				
nem tart szünetet a beékelésnél	4	16,6	10	55,5
<i>Tempó</i>				
túlságosan gyors	8	33,3	5	27,7
<i>Hangfekvés</i>				
a természetesnél magasabb	3	12,5	–	–

1978-ban még a következő hibákat jegyeztem fel: egy tanulónak rossz volt a légzéstechnikája, egynek a beszédét feltűnő nyögések kísérték, kettő mesterkéltlen nyafogott, egynek gyenge, rekedtes volt a hangja, egy pedig feltűnően nyekergett (vö. Ferenczy 1962). Egy dysphoniás – talán felismerve a nehézségeket – kimaradt. (A felmérést Krasznár Jánosné logopédus ellenőrizte.)

A 24 tanulóból 5 kifejezetten logopédiai eset volt, ez pedig 20,83%! Közülük egy organikus eredetű beszédhibában szenvedett, s csak a nyelvfékváltság után kezdődhetett volna meg a kezelése. Az enyhébb eseteket nem küldtük logopédushoz: 9 szigmatizálót (37,5%) és 8 enyhén raccsolót (33,33%). Az 1989-es csoportban csak egy súlyos logopédiai eset van, annál több azonban az enyhén szigmatizáló (13 – 72,2%) és enyhén raccsoló (11 – 61,1%).

Erdei Iván 1986-os vizsgálatában nem különíti el a súlyos és az enyhébb eseteket. Ily módon a következőket állapította meg: 300 felvételiző 40,34%-ának a beszédében egy hibatípus volt észlelhető; ez az arány magasabb volt a kiegészítő szakos tanítók beszédében: 50,0%; 52 első évfolyamos magyar szakos beszédében pedig 42,32% volt (Erdei 1976). Bár nem végeztük felméréseinket azonos elvek szerint, eredményeink megközelítőleg hasonlóak lehetnek. Azt reméljük, hogy 1989-től a beszédalkalmassági vizsga visszaállításával a súlyos eseteket kiszűrhetjük.

A legfeltűnőbb kiejtési hiba a hosszú magánhangzók röviden ejtése, az 1978-as csoportban minden hosszú magánhangzót röviden ejt 37,5%, nem mindent 54,16%; az 1989-es csoportban pedig 72,2% az erős röviden ejtés. Cs. Nagy Lajos vizsgálatában is a legjellemzőbb, minden hallgatóra vonatkozó hiba a rövidítés. Nemcsak az *í, ú, ű* időtartama rövidül, hanem az *ó, ő* is, sőt egyre erősödő tendenciával az *á, é* is. Az ún. pattogó ejtést az *á* és az *é* röviden ejtésével szoktam meghatározni⁴, tehát annak a beszéde pattogó, aki az *á*-t és az *é*-t következetesen röviden ejti.

Következésképpen röviden ejtik – talán hanyagságból – az alábbi szavakat: *rottam, leirtam, csipek, uj, belölem, ösök, szot, olálkodva, szívdobogva, iluzióját*; továbbá – talán a nyelvtani tudatosság hiánya miatt – torzul az *erdő, indítok, eszmélető, báro, jelző, ingo, számíthatam, kancsot, betüvetést, sikongo, egyenrangunak*. Egyetlen tanuló beszéde volt ebből a szempontból viszonylag kifogástalan. Érdekes azt megfigyelni, hogy magatartása, egyénisége is fegyelmezett, határozott.⁵

A másik feltűnő hiba a monotónia, mely a mondatfonetikai eszközök mellőzéséből vagy helytelen alkalmazásából ered, vagyis a hangsúlyozás nélküli, gyors, gyakran helytelen hanglejtésű beszéd. Cs. Nagy Lajos például azt figyelte meg, hogy legkevésbé a szünettel bántak jól; megfigyelését én is megtámogathatom: olykor a szó szerkezeteket választották el szünettel, olykor a beékelést nem érzékeltették a szünetek alkalmazásával. A beékelések esetében hangmagasság- és tempóváltást sem alkalmaztak.

Milyen különbségeket figyelhetünk meg a két csoport beszéde között? Van-e új jelenségek, változott-e az elmúlt évtizedben a kiejtés? Természetesen nagyon óvatosan általánosíthatunk, de nem hallgathatunk el bizonyos tüneteket. Az 1989-es csoportban 72,2%-os a teljes röviden ejtés, s a fennmaradó 27,7% is röviden ejt. Nőtt az enyhén szigmatizálók és raccsolók aránya. 12,5%-ról 33,3%-ra emelkedett a nazális ejtés előfordulása. A hangkivetések száma is szaporodott.

Új jelenség – s ez nem szerepel a táblázatban – a *b*-nek intervokális helyzetben, velárisok közötti spirantizálódása: *szívdobogva*, sőt ilyeneket is hallottam: *szaβakat, hajolβa*. Több kérdés is merülhet fel bennünk: vajon válto-

⁴ A pattogó ejtésnek ezen meghatározása már szerepel főiskolai tankönyvünkben (A. Jászó szerk. 1985: 100).

⁵ A beszéd és a magatartás kapcsolatára már Sarbó is felfigyelt. Megjegyzi, hogy a fegyelmezett környezetben élő katonaszülők gyermekei között alig van beszédhibás. Fischer Sándor is utalt az egyik, a televízióban elhangzó előadásában a beszéd és a magatartás kapcsolatára. Érdemes volna megvizsgálni a mai húszévesek beszédideálját (vö. Büky Béla 1977: 99).

zik a kiejtési norma, a hangállomány; vajon gyorsul a beszéd, s vele együtt eltűnnek a hosszú magánhangzók, s kezd eltolódni egyes mássalhangzók képzése is? Nem állíthatjuk biztonsággal, de feltevésünknek van némi valószínűsége.

Még egy feltűnő különbségre figyeltem fel. Míg az 1978-as csoportban nemigen fordultak elő olvasási hibák, addig az 1989-es csoportban hemzsegnek az újrakezdések, félreolvasások (*eszméltető* helyett *szemléltető*), ún. beleolvasások (a szövegben nem szereplő szavak odaköltése). A hibázások oka egyrészt szókincsük és képzeletük fejletlensége, másrészt a grammatikai tudatosság hiánya. Elbizonytalanították őket a ritka szavak (*testamentum*, *illúzióját*), Sütő András – tőlük idegen háttérélményre épülő – képei (*új szavakat eprésztem*), a ritka grammatikai alakok (*magaméihoz*), még a határozói igenevet is „értelmesítették” (*ólálkodva* helyett *ólálkodtam*). (Itt jegyzem meg, hogy felkészülési időt kaptak, a második felmérés tanulóit többet is, s egy-két helyet megbeszélünk.)

Mi a teendőnk? A felmérés időigényes munka, de a fáradság megtérül, mert segítségével eredményesebbé lehet tenni a tanítást. Minden tanulóm beszédéről diagnosztikai lap készült. Ezeket a diagnózisokat minden egyes hallgatónak megmutattam: megtekinthették, és párhuzamosan visszahallgathatták a felvételt. Sokukban csak ekkor tudatosodott beszédük fogyatékosága. Az a véleményem, hogy mindenekelőtt hallani kell megtanítani őket. A percepció bázis ugyanis nyelvspecifikusan, pontosabban nyelvjárás-specifikusan, sőt egyénre szabottan működik (vö. Gósy 1989: 16). Tehát úgy hallanak nagyjából, ahogy beszélnek, ezért nem is észlelik hibáikat. Ezt a jelenséget leginkább diktáláskor észleltem: időtartam-gyakorlatok tollbamondásakor mindig a normának megfelelően diktálok, nem „ugratom be” őket, csak követniük kellene beszédemet: s mégsem írják le helyesen a szavakat, mert rosszul beidegzett hallásukat követik. Ezért tartom nagyon fontosnak beszédük elemzését, s később is társaik beszédének állandó figyelését, bírálását. Természetesen, ehhez megfelelő légkört kell biztosítani. A felmérőlapot lemásoltatom velük, hiszen későbbi munkájuk során nekik is meg kell figyelniük leendő tanítványaik beszédét. Munkánk nem teljesen reménytelen – bár ebben az életkorban már nehéz bármiféle beszédjavítás –, hallani mindenképpen meg lehet tanítani őket, s talán egyiket-másikat helyesen beszélni is. Az aggasztó az – s erre Cs. Nagy Lajos is felhívta a figyelmet –, hogy a kezdeti lendület után a többség beszéde visszasüllyed az eredeti állapotba (ezt sajnos az 1989-es felmérés is igazolta).

Sokat várunk a visszaállított alkalmassági vizsga működésétől, hiszen a beszédhibás tanító újratermeli beszédhibáját; és sokat várunk egy megreformált, az előszónak nagyobb teret biztosító közoktatástól.

IRODALOM

- Adamik-Cs. Nagy 1979 = Dr. Adamik Tamásné–Dr. Cs. Nagy Lajos: Tanítóképzős hallgatók kiejtésének vizsgálata. *A Budapesti Tanítóképző Főiskola kiadv. 4. Tudományos Közlemények* 1: 80–90
- Baló 1901–1905 = Baló József felmérései. In: *A Budapesti Állami Elemi Tanítóképző-intézet Értesítője* 1900–1: 100; 1901–2: 94; 1902–3: 111; 1903–4: 89; 1904–5: 44
- Bolla szerk. 1988 = *Szép szóval igazat*. Egyetemi Fonetikai Füzetek 1. Szerk. Bolla Kálmán. ELTE, Bp.
- Büky 1977 = Büky Béla: *A beszédtanítás pszichológiája*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Erdei 1986 = Erdi Iván: A nyelvművelés és beszédművelés helye és feladatai a tanárképzésben. In: *Az ELTE Általános Iskolai Tanárképző Főiskolai Karának Évkönyve*, Bp. 82–91
- Ferenczy 1962 = Ferenczy Géza: Egy terjedő kiejtési hiba: a „nyekergés”. *Nyr.* 86: 17–24
- Gósy 1989 = Gósy Mária: *Beszédészlelés*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- Gósy szerk. 1988 = *Tanulmányok a beszéd időviszonyairól*. Szerk. Gósy Mária. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. (Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből, 5. sz.)
- Hajdú 1978 = Hajdú Erzsébet: Logopédiai ismeretterjesztés Orosházán. *Tanító* 1978/11: 5–8
- A. Jászó 1976 = A. Jászó Anna: Megjegyzések a kiejtés tanításához. *Nyr.* 100: 316–9
- A. Jászó szerk. 1985 = *A magyar nyelv* (Főiskolai jegyzet). Szerk. Adamikné Jászó Anna. Tankönyvkiadó, Bp.
- Kontra szerk. 1988 = *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Szerk. Kontra Miklós. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- Nagy A. 1955 = Nagy Adorján: „Diagnózis” és „terápia” a magyar kiejtés dolgában. *Nyr.* 79: 282–8
- Pesti 1972 = Pesti János: A beszédképzés főiskolai tapasztalatairól. *Nyr.* 96: 338–50
- Sarbó 1901 = Sarbó Artúr: A hibás beszédű tanulók statisztikája Magyarországon. *Orvosi Hetilap* 45: 330–2, 347–9
- Sarbó 1906 = Sarbó Artúr: *A beszéd összes vonatkozásaiban, különös tekintettel a gyermekkorra*. Athenaeum, Bp.
- Vértes O. András 1956 = Vértes O. András: A beszédhibákról. *Nyr.* 80: 343–54
- Zsolnai 1976 = Zsolnai József: *Anyanyelvtanítási kísérlet a kommunikáció-kutatás eredményei alapján (1971–1975)*. Somogy megyei ny., Kaposvár.
- Zsolnai 1978 = Zsolnai József: *Beszédművelés a kisiskolás korban*. Tankönyvkiadó, Bp.

A KÉRDEZŐK NORMATUDATA

(NYELVMŰVELŐ KÖZÖNSÉGSZOLGÁLATI TAPASZTALATOK)

EÓRY VILMA

1. A Nyelvtudományi Intézetben a mai magyar nyelvi osztály feladatai közé tartozik, hogy a nagyközönség kérdéseire válaszoljon. Ez része az osztályon folyó széles körű nyelvművelő munkának. A közönség kérdései általában levélben vagy telefonon érkeznek, Ebben a rövid előadásban azonban csak a telefonon feltett kérdésekkel foglalkozom. Erről a témáról készített már Ruzsiczky Éva (1961) egy alapos elemző tanulmányt, szempontjai azonban mások voltak, mint az itt következő áttekintéséi. Foglalkozott az érdeklődők körével, a kérdéstípusokat pedig kimerítő részletességgel elemezte, de nem vizsgálta az okot, hogy a közönség miért kérdez, illetve miért tesz fel bizonyosfajta kérdéseket többször, másokat kevesebbszer.

2. A telefonálók nem alkotnak szociológiailag egységes csoportot, iskolai végzettségük, foglalkozásuk, életkoruk stb. különböző. Igaz, ezekről az adatokról nincs is pontos kimutatásunk. A kérdés módjából és magából a kérdésből azonban általában lehet következtetni, s abból is, ami a beszélgetés közben még elhangzik. Eszerint a kérdezők inkább a közép-, illetve az idősebb korosztályhoz tartoznak. Általában van érettségijük, sokszor diplomájuk is. Ennek megfelelően többségük nem fizikai munkás, hanem valamilyen szellemi vagy adminisztratív tevékenységet végez; különösen sok köztük a nyomdai, a rádiós vagy tévés szerkesztő, a lektor, a fordító, de nem ritka a gépíró sem.

Ennek a szociológiailag nem egységes csoportnak van egyetlen ismérve, amely tagjait mégis megkülönbözteti a többi embertől: ők azok, akik, ha nyelvi gondjuk adódik, felemelik a telefonkagylót. Ez természetesen azt is jelenti, hogy tudnak a telefonszolgálatról, de önmagában is értékelhető adat a telefonálóknak a nyelvi normához való viszonyát tekintve. Az a tény, hogy nem gondolkodás nélkül alkalmaznak valamely nyelvi formát, hanem eltöprengenek a helyességén, s ha nem tudnak önállóan dönteni, a közönségszolgálathoz fordulnak, azt mutatja, hogy élnie kell a tudatukban valamilyen elképzelésnek arról, hogy a nyelvnek, nyelvhasználatnak van valamiféle mércéje, amelyhez igazodni szokás.

3. Mihez, milyen normához igazodnak a telefonálók, amikor eszükbe jut hozzánk fordulni?

A válaszadáshoz először is szükségünk van arra, hogy röviden meghatározzuk, mit is értünk normán. A norma szabályrendszer, a nyelvi norma pedig nyelvi szabályok, mégpedig működési szabályok rendszere. A norma fogalmába általában belejátszik az eszmény fogalma is, azonosítanunk a kettőt azonban nem szabad. Célszerűnek látszik, ha e két fogalom elkülönítése és egyéb elméleti, vala-

mint praktikus célok érdekében kétféle normafogalommal számolunk. (A szakirodalom is elég gyakran foglal állást e kettősség mellett; csak példának említek meg néhány szerzőt és címet: Fabó 1986; Hidasi 1986; Seregy 1986; Kenesei szerk. 1984: 147–65; Villó 1992). E kétféle normafogalom közül az egyik a nyelvtanokban, helyesírási szabályzatokban, szótárakban rögzített, tehát megfogalmazott, a Villó Ildikó által használt terminológia szerint *explicit* nyelvi norma, amely pontos szabályokat tartalmaz, és általában szem előtt tartja a nyelvi eszményt is. A másik a nyelvhasználat szabályaira vonatkozó norma, amely általában nincs megfogalmazva (bár a retorikák és stilisztikák sokszor megkísérlik megfogalmazni), az emberek tudatában *implicit* módon létezik, a beszédcselekvés körülményei határozzák meg, és sokszor inkább társadalmi, nem pedig nyelvi normaként él. A nyelvhasználatban e két norma együtt érvényesül, bár az egyén műveltségétől, intelligenciájától stb. függően a kettő aránya változhat.

4. Hogy a telefonon kérdezőket melyik norma milyen mértékben és miért irányítja, arra a kérdések elemzése adhat választ. A több mint három évtizede hozzánk érkező kérdésekből egy esztendő anyagát néztem át. A közönségszolgálati napló tanúsága szerint az 1988. szeptember 1-jétől 1989. augusztus 31-ig fölített kérdések száma összesen 1512. A legtöbb kérdés, az összesnek 88%-a a helyesírásra vonatkozik. Néha átfogóbb szabályok iránt is érdeklődnek, mint például az elválasztás, az írásjelek használata, az intézménynevek írása, a különírás, az egybeírás, az idegen szavak írása. Sokkal gyakoribb azonban az a kérdező, aki mond egy szót vagy szókapcsolatot, s csak arra kíváncsi, hogyan kell írni, de arra már nem, hogy miért. Az általánosabb, grammatikai, nyelvhelyességi kérdések köre az előbbihez képest elenyésző: az összes kérdésnek alig 4%-a. Ilyesmikre kíváncsiak a kérdezők: hogyan egyeztetünk, melyek az ikes ragozás szabályai, használható-e és mikor a *fog* segédige és az *-andó*, *-endő* képzős melléknévi igenév stb. A kérdések kb. 2%-a a szavak jelentése iránt érdeklődik (pl. *filantróp*, *tobak*, *abál*, *szurdok*), s alig több, mint 1 %-uk nevek eredete, jelentése, írásmódja iránt. Itt általában családnevekről van szó, hiszen osztályunknak külön feladata, hogy utónévügyben, különösen anyakönyvezhetőségük tekintetében, szaktanácsot adjon. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ebben az időszakban névszakértőnk, Bíró Ágnes 217 levelet küldött el, melyekben Ladó János Utónévkönyvében nem szereplő nevekről adott támogató, ill. elutasító szakvéleményt.) Hogy jó-e, helyes-e egy kifejezés, vagy kettő közül melyik a jó, a kérdezőknek kb. 1,5%-át érdekelte (pl.: helyes-e a *fölvállal* kifejezés, illetve a *szabályzott* ~ *szabályozott*, *helyt* ~ *helyet*, *öregít* ~ *öregbít* szópárok közül melyik a jó). A kiejtéssel a kérdéseknek mindössze 0,3%-a foglalkozik, akkor is inkább idegen szavak vagy nevek ejtismódjára kíváncsi a kérdező (*Pray-kódex*, *Chopok*, *gleccser* stb.).

Nem a nyelvre, hanem a nyelvvel, a nyelv műveléssel kapcsolatos intézményekre vonatkozik a kérdések 3,2%-a. Gyakran tekintenek bennünket általános tudakozónak, amikor vetélkedők – igaz, sokszor nyelvi vetélkedők – kérdéseire

várnak választ (Van-e a magyarban *ty* betűvel kezdődő szó? Melyik a leghosszabb magyar szó?) Ebbe a csoportba soroltam azokat a kérdéseket is, amelyek idézetek szerzői iránt érdeklődnek. Még távolabb vannak a nyelvi ismeretterjesztéstől, és további tévképzetekre utalnak azok a telefonok, amelyek a Rigó utcai nyelvtanfolyam és nyelvvizsgacsoport telefonszámát kérik, vagy egyszerűen azt szeretnék tudni, hol lehet idegen nyelveket tanulni. Annyira gyakori ez a fajta kérdés, és annyira nem szakmai, hogy a közönségszolgálati naplóba bele sem kerül.

Arányait tekintve a következőképpen oszlik tehát meg az elhangzott kérdések halmaza: helyesírás: 88%; a nyelvvel, a nyelvhasználatról foglalkozó kérdés: 8,8%, nem nyelvi kérdés: 3,2%.

5. Mit mutatnak ezek az adatok és arányok? Először is azt, hogy feltűnően kevés kérdés érkezik a kiejtéssel, a hangos beszéddel kapcsolatban. Valóban, sokkal kevésbé vannak szabályokba öntve a hangos beszéd követelményei, mint az írottéi, s ezek a szabályok sokszor csakugyan pusztán implicit módon léteznek. A közönség, ha nem tárgyyszerűen is, valószínűleg tud erről.

A kérdések nagy része (96,8%-a) az írott nyelvre, főként a helyesírásra vonatkozik tehát. Bizonyára azt is jelenti ez az adat, hogy a helyesírás vagy annak egy-egy része nehezen alkalmazható (nem jól vagy túlszabályozott). Ezenkívül azonban arra is rámutat, hogy elsősorban az írott nyelvnek van kodifikált szabályrendszere, a legszigorúbb szabályai pedig ezen belül is a helyesírásnak vannak. A pontos kodifikáció folytán ezek a szabályok (szinte) pontosan betarthatók. A megfelelés igényének ezek betartásával tudnak leegyszerűbben eleget tenni a nyelvhasználók. Nem kell tehát csodálkoznunk, ha a helyesírási kérdések feltevői tőlünk mint a szabályok tudóitól azonnali, egyértelmű választ várnak, nem pedig azt, hogy tisztázzuk a szó jelentését, vagy hogy a kérdezőt egy könnyebben leírható szó használatára beszéljük rá.

A többi, még mindig a nyelvhasználatra vonatkozó kérdés száma jóval kisebb, mint a helyesírásiaké (az összes kérdésnek csak 8,8%-a), pedig ennek is megvan a maga szabályrendszere (nyelvtanok, nyelvhelyességi kézikönyvek stb.). Hogy az ezekben foglaltakat miért nem tartják a telefonálók annyira normaértékűnek, mint a helyesírási szabályokat, erre is többszemponútú válasz kínálkozik. Egyrészt a nyelvi, illetve nyelvhasználati szabályok rendszere az általuk átfogott terület nagysága miatt nem tud olyan részletes, pontos alkalmazási szabályokat adni, mint a kisebb területet átfogó helyesírás. Márpedig ha a szabályrendszer nem pontos, könnyebb áthágni. Másrészt kevésbé feltűnő és nehezebben számonkérhető egy olyan egyeztetési hiba, amely nem okoz megértési zavart, mint egy súlyos helyesírási hiba. S hogy a stílushiba, a több lehetséges forma közül a nem megfelelőnek, bár grammatikailag elfogadhatónak az alkalmazása is hiba lehet, a telefonálóknak csak egy szűkebb rétege számára nyilvánvaló.

6. A kérdések jellegéből, arányából kiderül, hogy az előadás elején megfogalmazott kettős norma hogyan érvényesül a telefonálók kérdéseiben, illetve hogyan érvényesülhet tudatukban. Akik hozzánk telefonálnak, elsősorban az explicit

módon megfogalmazott, kodifikált nyelvi norma egyes pontjai iránt érdeklődnek. Erről a normáról tudnak iskolai tanulmányaikból és nyelv művelő műsorokból. Amikor tehát meg akarnak felelni valamilyen mércének, leginkább ehhez, a nyelvészek által megfogalmazott szabályrendszerhez viszonyítanak; minél szigorúbb ez a szabályrendszer, annál inkább igyekeznek igazodni hozzá (l. helyesírás). Nagy részüket az érdekli, hogyan kell, s nem az, hogyan célszerű írni, illetve mondani valamit. A nyelvhasználatot meghatározó egyéb tényezők a kérdésekben tehát nem nagyon jelennek meg. Ennek oka lehet a szabályozottság mértéke, az, hogy ami nincs pontosan szabályozva, azt nem is tartják érdemesnek megkérdezni. De oka lehet az is, hogy korábbi anyanyelvoktatásunk határozottan grammatika-centrikus volt, a kommunikáció szempontja nem tudatosult a kérdezőkben, így ennek normái legfőlegbb implicit módon vannak jelen nyelvhasználatukban.

IRODALOM

- Fabó 1986 = Fabó Kinga: A nyelvhelyességi szabályok jellege. In: Fülei-Szántó szerk. 1986: 23–31
- Fülei-Szántó szerk. 1986 = *Norma – átlag – eltérés* (Az 1984. május 23–25-i pécsi tudományos konferencia válogatott előadásai). Szerk. Fülei-Szántó Endre. Pécsi Akadémiai Bizottság, Pécs.
- Hidasi 1986 = Hidasi Judit: Deviancia – tolerancia. In: Fülei-Szántó szerk. 1986: 39–46
- Kenesei szerk. 1984 = *A nyelv és a nyelvek*. Szerk. Kenesei István. Gondolat, Bp.
- Ruzsiczky 1961 = Ruzsiczky Éva: Egy év a telefon mellett. *Nyr.* 85: 170–84
- Seregy 1986 = Seregy Lajos: Társadalmi jelenségek a nyelvhasználat tükrében. In: Fülei-Szántó szerk. 1986: 111–7
- Villó 1992 = Villó Ildikó: A nyelvi norma meghatározásáról. In: *Normatudat – nyelvi norma*. Szerk. Kemény Gábor. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 7–22

„FIATALUL” MAGYARUL?

(AZ IFJÚSÁGI NYELV HATÁSA A MINDENNAPI NYELVHASZNÁLATRA)

KOLTÓI ÁDÁM

Két életképet villantok fel.

Az 1960-as évek eleje, vasárnap déltájban. Kiszól a gimnazista fiú a konyhába: „Nincs még kész a *kaja*, anyu?” „Az nincs, de az *ebéd* igen!” – toppan ki gyermekére pirítva az édesanya.

Napjainkban. Vendégsereg érkezik a középkorú házaspárhoz. Az asszony kipirult arccal áll eléjük az előszobában: „*Heló*, azonnal a konyhába, remek *kaját* készítettem nektek!”

Kaja akkor, *kaja* most, – ám bővült az ily szót használók köre. Vagy csak a 60-as évek mára derékhaddá érett nemzedéke őrizte meg egykori hangját? Erre is gondolhatunk. De többről, többekről van szó.

Az 1960-as évek kezdetén a *beatrobbanást* „játsszák le” az elektromos gitárok. Kísérőszövegül ekkor válnak általánossá a fiatalok körében a *csaj*, a *pia*, az *állati*, a *dekkol* és társaik, no meg a hosszú haj. Ezt a lázadó, ironizáló magatartást azonban szinte egységesen utasította vissza a felnőtt társadalom. A második hullámban – az évtizedforduló előtt valamivel – érkezett a *rockdivat*, majd az 1970-es évek közepe táján a több nemzedéket magával sodró *diszkóár*.

Az egyre magasabb hullámverésben azonban nem egyforma lendülettel vett részt az ifjúság. Míg ugyanis a 60-as években megküzdött – új értékeket teremtve – az önállóbb és nagyobb társadalmi szerepért, addig a 70-es évektől már kedvezményekkel halmozta el ifjait a párt, az állam, az iskola. A hamisan értelmezett demokrácia egyenlőségjelet kívánt tenni a társadalmi nevelő és a társadalmi nevelt közé, ennek torzulásai jelentek meg az ifjúsági törvényben, az ún. vállalati-intézményi négyzetekben, a „szocialista tanár-diák viszonyban”. A következmény: a hagyományos normákat, tehát a normálisat meghaladóan nőtt az ifjúság társadalmi-politikai presztízse, s ebből (is) eredően megváltozott a nemzedékek egymásra hatásának iránya. A fiatalok kezdték mellőzni a felnőtt példaképeket, ugyanakkor a szülő-, sőt nagyszülőkorosztály utánozta ifjait. Öltözködésben, táncban, egyéb divatokban, – beszédmódban is. A „modern” (a *menő*, a *klassz*, a *szuper*, a *csúcs*) vezető, tanár, szülő nemcsak megérti a fiatalok nyelvét, hanem azon is szól hozzájuk.

Így alakult ki – magánterminológiámmal megnevezve – a *farmernyelv*: a több nemzedéket szinte azonos nyelvi „szerelésbe” öltöztető ifjú beszédmód, magatartásforma.

Mielőtt ennek legellentmondásosabb megjelenését bemutatom, vázlatosan – csupán egy-két példával – áttekinem a „farmernyelvi” érintkezés eszközeit.

A szóhasználatban feltűnő, hogy kevésbé választékos szavak emelkednek és szívódnak fel a normába, így abban alakító hatást fejt ki a lezserség, a szürkítő-szűkítő divatkövetés. Ma már „életkortalankok”, szinte általános használatúak például ezek a szavak: *csaj*, *ciki* és *cikis*, *hapsi*, *srác*, *oké* és *okés*, *szővegel*, *öreglány* – durva és trágár kifejezéseket nem is említék.

A túlzó jelzők divatja egybemosza a pozitív és negatív szóhangulatot, a tetszést és a nemtetszést. Az *állati*, *baromi*, *oltári jó/rossz* mintájára a tévé műsorvezetői is ezt ismételvegik közhelyszerűen: *borzasztó jó*, *szörnyű kedves*.

A szóalkotás módjai közül a diáknyelvi kicsinyítő képzés terjedt túl az iskolakapun. Ott *suli*, *foci*, *tőri*, – a piaci feliratokon: *nari* (narancs), *pari* (paraj), *mogyi* (mogyoró), *sali* (saláta).

Ellesett párbeszéd. Két nő beszélget: „Nálatok mi lesz a vacsora?” – „Pöri, *noki*, *ubisali*.” (Azaz: pörkölt nokedlival, uborkasalátával.) Csakhogy: a diákszájon ez jó ritmusú játék a szavakkal, ám felnőttszóként gyerekes gügyögés.

A „farmernyelvi” kiejtés, hangképzés felületes, elnagyolt. „*Szeasz!*” (szevasz) – hallik az iskola előtt, „*naonjó*” (nagyon jó), „*alternatív*” (alternatív) – mondják a rádióban nyilatkozók.

A kapcsolatteremtésben meghatározó az általános (le)tegeződés, a köszönési formák közül a legnépszerűbb a fiatalt és időst, gyereket és szülőt, érkezést és távozást, reggelt és estét meg nem különböztető *szia*.

A fiatalok kommunikációjában – egyes helyzetekben – előtérbe kerül a beszéd fatikus funkciója. Mondatdarabok vagy csak szavak röpködnek ide-oda: „*A Tomival?*” – „*Naná!*” – „*Bucis.*” – „*Legalább!*” ([A] Tomival jársz? – Igen. – Csinos? – Persze.)

S hogyan „társalog” este otthon a férj és a feleség a konyhaasztal és a tévékészülék között futkosva? „*Suli?*” – „*Semmi. Te?*” – „*Oké. Holnapra?*” – „*Majd ki.*” (Mi újság a gyerekekkel az iskolában? – Nincs semmi különös. S Te hogy vagy? – Minden rendben. Holnapra van mit fölvennem? – Majd kikészítem.)

Magam is vallom: praktikus viselet a farmer. De azért nem illik ebben az univerzálissá tett divatszerezelésben elmenni színházba, esküvőre, temetésre, nemzeti ünnepre. Át kell öltöznünk. Nyelvileg is. Az alkalomhoz méltóan kell megjelennünk és beszélnünk.

Ennek a stílusváltásnak, kommunikációs kódváltoztatásnak az igénye és képessége halványul el a fiatalokban – sajnos már a felnőttekben is! Ez a farmernyelv-használat furcsa ellentmondásokat és ellenérzéseket szülő sajátossága. Azaz: nyitott szerepekben is a korlátozott nyelvi kódot használják. Ebből következnek a szerepzavarok.

Irodalomórákon hangzottak el. Romeo és Júlia: „*Líráztak az erkélyjelenetben.*” József Attila, Tiszta szívvel: „*Már három napja nem evett, s ez annyira kiborította, hogy...*” Csokonai: „*Szeretett volna együtt járni Lillával.*”

A szereptévesztő beszéd- és magatartásformák megjelentek már a felnőttek mindennapi nyelvhasználatában is.

A tanár így lép be a klubterembe: „*Srácok, nem nyomjátok még a zenét?*”

Egy pedagógus-továbbképzésen ez a felirat kiáltott rá a résztvevőkre az ebédlő ajtajáról: „*Kajaidő 12-13 óráig!*”

Tanácsstagi beszámolóból: „Az uszoda építése *földobta* a lakosságot.”

Idézet a Pest Megyei Hírlapból: „Jól sikerült a városból elszármazottak összejövetele, késő estig *ment a szöveg.*”

Az Új hullám c. tévéműsorban kérdezte a riporter egy gimnázium igazgató-nőjétől: „*Miért dumálják ezt a srácok (X.Y.) tanárról?*”

A szereptévesztésnek több oka van.

A FIATALOKRA HATÓ TÉNYEZŐK:

– Sem a családban, sem az iskolában, sem a kisebb-nagyobb társadalmi közösségekben nem tanulják meg, nem gyakorolják (nem gyakoroltatják velük) a különböző nyelvi magatartásbeli szerepeket. S nemcsak a szerepre nevelés hiányzik, hanem sok helyütt már a követendő felnőttpélda is.

– A nemzedékek közötti kommunikáció helyébe a nemzedéken belüli kommunikáció lépett, főleg a beszédtanulás, a szerepelsajátítás idején.

– A mai együttélési normák nem állítják egységes követelményként a fiatalok elé a szerepekhez illő nyelvi magatartást.

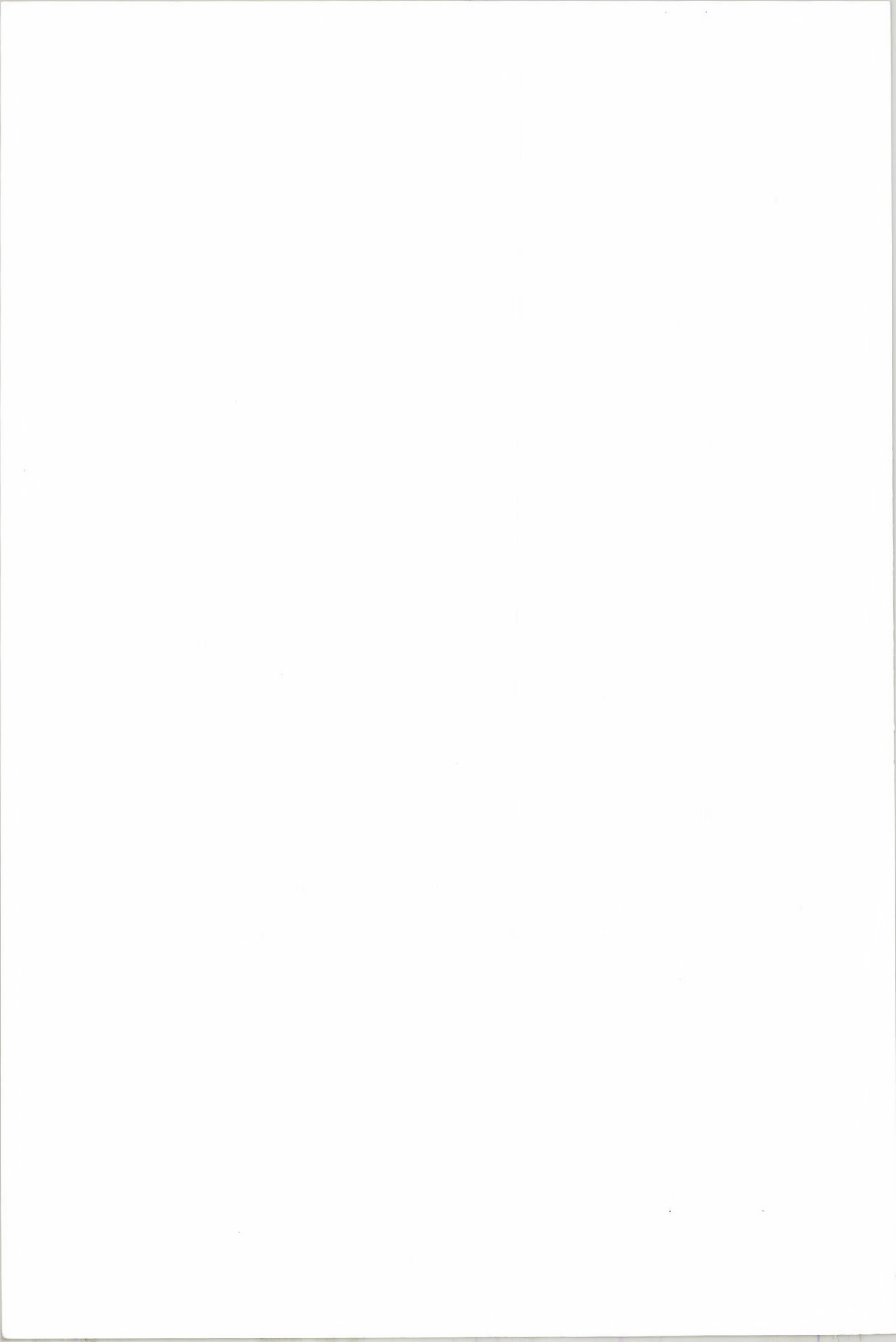
A FELNŐTTEKRE HATÓ TÉNYEZŐK:

– A mai tizen- és huszonevesek szülei a „beatforradalom” résztvevői voltak, érzelmeikben és felfogásukban sokan közelebb állnak utódaikhoz, mint elődeikhez. Ez normaigazodásukat is befolyásolja.

– Mivel a társadalmi érettség később következik be (talán a 30. év táján), a kezdő, azaz fiatalos életmód, tehát az ifjúkor tovább tart, határa kitolódott.

– Az ifjúsági nyelv szavainak felemelkedése, népszerűsége, köznyelvi elterjedése azzal is magyarázható, hogy egy részüket a friss és szellemes asszociáció, a játékos ötlet hozta létre. (Pl.: *porszívó* = orr; *japán képcsöves* = jóképű, csinos; *babás* = kedves, tetsző; *dipó* = diplomatatáska; *rakétázik* = rohan; *szióka* = szia.)

A fiatalokat és a felnőtteket érő hatások tehát társadalmi magatartásformákból erednek, a nyelvhasználatban rögzülnek. S bár közvetlenül nem sértik a nyelvi helyességet, visszahatnak, s módosítják az emberi kapcsolatok minőségét, a nyelvi együttélés normáit.

A NORMA SZEREPE A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV TANÍTÁSÁBAN

T. SOMOGYI MAGDA

Bizonyára sokak számára tűnik úgy, hogy a magyar mint idegen nyelv tanítása igencsak periférikus kérdés az általános irányultságú leíró nyelvészet szempontjából. Igaz, évről évre egyre többen érkeznek hazánkba olyanok, akik valamilyen okból meg akarják tanulni nyelvünket, számuk mégiscsak elenyésző az anyanyelvi oktatásban részt vevőkéhez képest. A dolog jelentősége nem is a számok nagyságában van, hanem abban, hogy ez a terület egy egészen másfajta szemléletet követel tőlünk, nemcsak az oktatás folyamatának során, hanem a tanítandó anyag kiválasztásakor is. Amennyire előny az, hogy az anyanyelvünket adjuk át, legalább annyira hátrány is. Az biztos, hogy normatívnak kell lennie annak, amit tanítunk, de ha a nyelvi normát – Deme Lászlónak a konferencián elhangzott értelmezését elfogadva – változó, mozgó, több rétegből összetevődő sávnak tekintjük, akkor melyik réteget kell kiemelnünk és szempontunkból a többi fölé helyeznünk? A válasz egyszerűnek tűnik. Az ésszerűség és a célszerűség jegyében is az ún. művelt köznyelvi norma szintjét kell „megcéloznunk”, remélve, hogy ehhez megvan a kellő kompetenciánk. Ha mindez rendben van, további gondot jelent, hogy az egymás mellett létező, többnyire ekvivalens normatív nyelvi jelenségek közül – főként a nyelvoktatás korai szakaszában – valamelyiket megint csak ki kell emelnünk. Pl. kezdők esetében a tárgyias szerkezet tanításakor el kell hallgatnunk, hogy a „Kérem a *könyved*” forma ugyanolyan helyes, mint a „Kérem a *könyvedet*”. Az ilyen döntéseket is a célszerűség diktálja, hiszen – más példákra is gondolva – ami az anyanyelv felől nézve nyelvi gazdagság, az a nyelvet tanuló külföldi számára esetleg káosz lehet. A tanárnak magának is gátat jelenthet tehát a tanítandó nyelv anyanyelvként való birtoklása, még akkor is, ha ez kellőképpen tudatos. Állandóan kontrollálnia kell önmagát, mivel mindenképpen redukált nyelvet kell tanítania, és ez még inkább igaz, ha nem cél-, hanem eszköznyelvről van szó. A nálunk, vagyis a Budapesti Műszaki Egyetemen magyar nyelven tanuló, mérnöki diplomát szerezni akaró idegen ajkú diákok számára a mi nyelvünk csupán eszköz, méghozzá nélkülözhetetlen eszköz. Elsősorban ezt kell szem előtt tartanunk. Az anyanyelvi normát egy normatív igényű nyelvi követelményrendszernek, a nyelvtanítás egy-egy adott fázisának megfelelő követelményszintnek kell felváltania.

A norma kérdése a tanítás folyamatát és célját tekintve két oldalról közelíthető meg. Egyrészt a tanár oldaláról, akinek a magyar az anyanyelve, és így valamilyen normatudata van. Ez a normatudat egyszerre objektív és szubjektív. Másrészt a diák oldaláról, akinek eleinte nagyon könnyű dolga van, legalábbis

addig, amíg egyáltalán nem tud magyar nyelven érintkezni a környezetével. (Most csak a Magyarországon folyó magyartanításról van szó!) Nyilvánvaló, hogy az értékelés szempontjából a tanárnak – és a diáknak is – lényegesen könnyebb a helyzete a nyelvtanítási folyamat kezdetén. Az elvárások és a követelmények alacsony szinten vannak. Rendkívül fontosnak tartom, hogy ezt a szintet állandóan növelni kell. A túlzottan alacsony elvárások (amikor a tanár meghatódik attól, hogy ezek a külföldiek magyarul kommunikálnak) ugyanúgy gátjává válhatnak a nyelvi fejlődésnek, mint az indokolatlanul magas követelmények (amikor a tanár abból indul ki, hogy magyar nyelvi környezetben nem lehet hibásan beszélni magyarul). Mindkét szélsőség a hallgatók által fel nem ismerhető kommunikatív és tanulási problémákhoz vezethet. A diák nem tudja, hogy rosszul érti, ill. nem tudja, hogy miért nem érti az adott szakmai kérdést.

A magyar nyelvi közegben élő külföldi hallgató természetesen – és az idő múlásával mind nagyobb arányban – nemcsak a magyarórákon szerzi nyelvi ismereteit. A nyelvtanulás előrehaladott stádiumában még nagyobb szerepet kap a nyelvi norma kérdése, és az, hogy a tanár mennyire tudja elfogadtatni vagy újraértékelteni a diákokkal az általuk megismert, esetenként félreismert nyelvi üzust, ill. az általa képviselt normát.

A kiejtés szempontjából elég toleránsak lehetünk, de már a kezdetektől fogva meg kell követelnünk az egyértelműen érthető kiejtést, hangsúlyozást, hanglejtést. Az ideális természetesen a művelt köznyelvi ejtés, ezt tanítjuk. Nem várhatjuk el azonban, hogy egy külföldi ki tudja választani a sok beszélő közül a megfelelő mintát, ehhez a tanári irányítás nem elegendő. Tehát azt mondhatjuk, hogy a kiejtés terén a norma számunkra az érthetőséggel egyenlő.

A helyesírás tekintetében is elsődleges az, hogy ne legyenek értelemzavaró, jelentésváltozást okozó hibák. Nem lényeges éppen ezért az egybeírás, különírás, a kis- és nagybetű eltévesztése.

A nyelvtani hibákat rangsoroljuk. Ez elsősorban a javításukat könnyíti meg. A nyelvtani, nyelvhelyességi norma érvényesítése ennél jóval bonyolultabb. Végső soron itt is az egyértelműség a legfontosabb, ezt mind a kódolás, mind a dekódolás megköveteli. A hallgatóknak birtokába kell jutniuk egy olyan szilárd váznak, amelynek alapján képesek működő mondatokat, szövegeket alkotni, sőt ennél többre is, arra, hogy ki tudják szűrni a helytelen, vagyis működésképtelen vagy a működést zavaró formákat. Ennek a készségnek az elsajátításához a rendszerszerű kivételeket is szabályban kell tanítanunk. A szigorú értelemben vett nyelvművelési kérdések mindezen kívül kerülnek, már csak azért is, mert sok esetben a hallgatók magyar anyanyelvű környezetének, nem egy esetben a sajtónak, a rádióknak, a televízióknak és egyes szaktanároknak a hibás nyelvhasználata nem küszöbölhető ki. Legfeljebb egy-egy konkrét esetben adhatunk hangot véleményünknek.

Erről az az útmutató, amely az összes műszaki egyetem és főiskola magyartanárai számára készült, így rendelkezik: „Hibának csak az olyan nyelvi formát

tekintjük, amely a mai magyar művelt köznyelvi norma szerint helytelen. (Tehát a leíró nyelvtan által helyesnek minősített formákon túl elfogadjuk azokat is, amelyeket a művelt anyanyelvi nyelvhasználók jelentős része annak érez.) Ennél szigorúbban csak az adott nyelvi forma ismeretének konkrét ellenőrzése esetén járhatunk el. Így fogalmazási feladatokban nem hiba:

eszek, iszok

? *Melyik gépekről van szó?*

A lányoknak elfogyott a pénze.

? A jó munkát végzett dolgozók pihennek. Stb.

A hasonló »hibákat«, ha a tanár nyelvérzéke úgy kívánja, javítjuk, de nem értékeljük. (Hallgatóink munkájában ugyanis nem tekinthetők hibának az olyan nyelvi formák, melyek a magyar írott és beszélt sajtó, tudományos értekezések, szakkönyvek stb. nyelvében gyakran előfordulnak.) Természetesen, ha a hiba értelemzavaró, még akkor sem fogadjuk el, ha egyébként ebbe a kategóriába lenne sorolható” (Oktatási segédanyagok... 109–10).

Kevésbé lehet szabályozni, de annál több gondot okoz a szóhasználati, esetenként stílárius jellegű eltérések, hibák javítása, értékelése. (Pl. az igekötő használata a *szabályoz* – *beszabályoz* típusú esetekben vagy a szinonimasorok tagjainak felcserélhetősége.) Itt is, mint az eddig tárgyaltak esetében mindig, a fő szempont az érthetőség. Azonban, ha lehet, még inkább a tanárra van bízva, hogy mit tart elfogadhatónak és mit nem. Nem meglepő ugyan, de érdekes, hogy ez az a terület, amelyről spontán és direkt módon nagyon sok adathoz juthatunk. Pl. a hallgató rossz helyen használ egy oda nem illő szót (ez lehet provokatív is!), vagy rákérdez egy számára bizonytalan nyelvi közegből szerzett új szó jelentésére, használatára. Ilyenek gyakran az ifjúsági nyelv vagy a bizalmas köznyelv (szerencsés esetben nem trágár) szavai, pl. *csaj*, *haver*, *köszí*. Rádásul ez az a terület, ahol a diákok a leginkább kívánnak támaszkodni a tanárra, a tanár által képviselt normára, hiszen más kontrolljuk nincs, és az ilyen hibák rendkívül kellemetlen helyzetbe hozhatják őket. (Néha a tanárt is.)

Nem tudom, pozitív vagy negatív előjellel említsem-e, hogy a külföldi hallgatók többsége értetlenül és elítélően viszonyul az ifjúsági nyelvben és az utca emberének nyelvvezetésében egyre inkább tért hódító trágár kifejezésekhez, motiválatlan káromkodásokhoz. Mindenképpen negatív jelenség, hogy terjed ez a stílus, az viszont pozitív, hogy legalább a külföldiek nem terjesztik, hacsak akaratlanul nem.

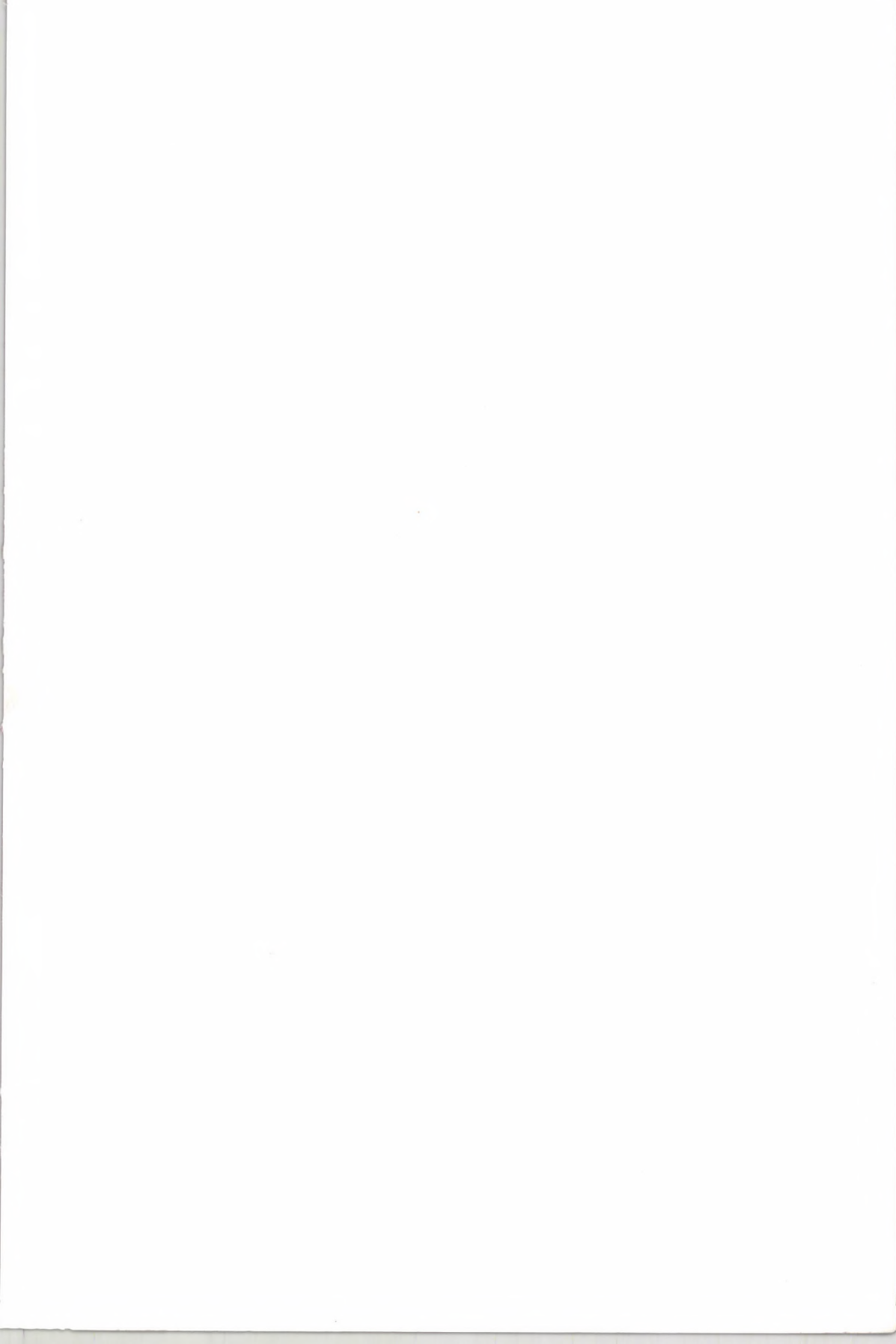
Ha a nyelvtanárnak sikerül hallgatóiban minden szempontból jó benyomást keltenie, akkor – a megfelelő fokozatosság betartásával – egyre inkább érvényre juttathatja azt a legmagasabb nyelvi szintet, amely a legjobban megközelíti az anyanyelvi normát. Az általános képzésben, vagyis a másodév végén kötelező szigorlatig a legfontosabb érvényesítendő szempont az értés és érthetőség mind a szóbeli, mind az írásbeli megnyilatkozásokkal, ill. az olvasott és a hallott szöveg befogadásával kapcsolatban.

Alapvetően megváltozik a helyzet akkor, ha egy hallgató magyar tudományos diákköri dolgozatot készít, vagy a szigorlat után a magyar nyelv- és stílusgyakorlatok keretében akarja továbbfejleszteni magyar nyelvi tudását. Utaltam rá, hogy már az első, kezdő órákon is igénylik a diákok, hogy az anyanyelvű tanár az ő megértési szintjükön ugyan, de mindenkor a saját normájának megfelelően használja, azaz összhangban tanítsa a nyelvet. A redukció ilyen értelemben nem jelenthet normaszint-csökkentést. Csak akkor van hitele a tanárnak, ha olyan normát, követelményt közvetít, képvisel, amelyet ő maga jónak tart és feltétlenül elfogad. A későbbi szakaszban az esetleges kételyeit közölnie kell, ez teszi hitelessé a véleményét egyéb esetekben is. Mindennek a jelentősége nagyon megnő, ha a diákok önként és már nem eszközként, hanem célként akarják elsajátítani a nyelvet. Ezekben az esetekben – véleményem szerint – a lehető legmesszebbmenőkig érvényesíthetjük a tényleges nyelvi normát. Ezt el is várják tőlünk. A megtanítandó, kiigazítandó nyelvi, nyelvtani tények számának, e tevékenység mélységének csak az érdeklődés iránya és az idő szabhat határt. Azt azonban nem árt tudatosítani sem a diákok, sem a magunk számára, hogy mennyire igaz a magyart tanulók szemszögéből is Kosztolányi bölcs megállapítása: „Idegen nyelvet lehet nagyon jól tudni, de jól soha”.

Végezetül még ennyit szeretnék hozzátenni az eddig elmondottakhoz: a magyar mint idegen nyelv tanítása lehet mesterség, szolgálhat fontos célt, a magyar nyelv és kultúra terjesztését, de szolgálhatja az anyanyelv jobb megismerését is; az idegen szemével kívülről nézve olyan fontos és így közelítve triviálisnak tűnő észrevételekhez juthatunk, amelyeket másképp nem vagy csak nehezen vennénk észre. Ha ebből a nézőpontból vizsgáljuk a nyelvi norma szerepét, biztosan elgondolkozunk, néhány esetben nem túlozzuk-e el a jelentőségét, meghatározó, sőt kizárólagos voltát.

IRODALOM

- Deme László: A norma fogalom dialektikája (a konferencián elhangzott előadás; 1. kötetünkben: 11–15)
- Oktatási segédanyagok és mellékletek a külföldi hallgatók magyar nyelvi oktatásához a műszaki egyetemek és főiskolák számára.* Szerk. Aradi András és Fodor Katalin. Harmadik, bővített és átdolgozott kiadás. A BME Nyelvi Intézetének Magyar Nyelvi Csoportja, Bp. 1987.

Ára: 300,- Ft